

Een stabiele factor in de Nederlandse politiek. De Staatkundig Gereformeerde Partij van 1945 tot 1970

6.1 *Van berusting naar politiek en profetisme (1918-1945)*

Met het stichten van de Staatkundig Gereformeerde Partij in het jaar dat de eerste Kamerverkiezingen met algemeen mannenkiesrecht gehouden werden, in 1918, deed ds G.H. Kersten een belangrijke stap voor de bevindelijk gereformeerde cultuur. De periode van berusting en piëtisme was voorbij en de differentiatie van de samenleving werd met de oprichting van een politieke partij aanvaard. Met als basis het niet zo zware (voorheen Ledeboeriaanse) Zuid-Beveland en Walcheren en de Gereformeerde Gemeenten begon Kersten zijn kruistocht tegen a-politieke gedachtingen, waarbij al snel Christelijke Gereformeerden en Gereformeerde Bonders betrokken werden. De SGP presenteerde zich als een interkerkelijke partij, was al in 1922 in vijf provincies goed vertegenwoordigd en kreeg in de jaren twintig de steun van vele Oud-Gereformeerden op aanbeveling van ds L. Boone.

Door deze interkerkelijkheid kon ten opzichte van de 'Breuke Sions' - waarover de achterban verschillend dacht - geen stelling genomen worden. De SGP-fractie sprak zich in de Tweede Kamer uit voor vrijmaking van de Hervormde Kerk van het Algemeen Reglement van 1816, opdat de gereformeerde orthodoxie er weer zou heersen. Het officiële streven van de partij ging dit verlangen feitelijk te boven: de 'regeering van het volk geheel op den grondslag van de in de Heilige Schrift geopenbaarde ordening Gods'. De SGP nam hiermee een positie in tussenin de twee grote protestantse partijen, de ARP en de CHU, die eveneens doorwerking van het protestantse belijden in het nationale leven voorstonden. Bij de Christelijk-Historische Unie hoorde de directe invloed van de Hervormde Kerk op de natie tot de ideologie, maar zij erkende ook de rechten van de minder orthodoxe stromingen binnen die kerk. De door de ARP gepropageerde antithese wees zij af omdat die het geheel van het volk uit het oog zou doen verliezen. De SGP, die niet zozeer streefde naar een machtspositie als wel naar 'doorwerking van de beginselen', was in haar gerichtheid op het hele volk aan de CHU nauw verwant.¹

Kersten aanvaardde echter ook de door de leider van de Anti-Revolutionaire Partij, dr A. Kuiper, ingevoerde term der antithese. Beiden zagen de Nederlandse samenleving verdeeld in een deel dat God als Heer over het hele leven erkende, en een deel dat dat niet deed. Anders dan Kuiper rekende Kersten de rooms-katholieken als belijders van een valse leer, tot het laatste deel. Vanuit de eigen bevolkingsgroep - in Kuipers geval in het bijzonder de Gereformeerde Kerken in Nederland - met haar eigen organisatieleven, zou de hele samenleving 'herkerstend' moeten worden. Voor de bevindelijk gereformeerde bevolkingsgroep startte Kersten in feite een zelfde offensief - met partij en eigen scholen - al onderscheidde hij zich door een aan het gehele volk gericht profetisch appèl en een veel geringere machtspositie. Mede als consequentie van de door de ARP uitgedragen versie van de antithese, plaatsten de Gereformeerde Kerken in 1905 de zinsnede in artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis waaraan traditioneel het idee van het protestants karakter der natie ontleend werd, tussen haakjes. De SGP beschouwde dat als het opgeven van het protestantse karakter der natie en heeft dat veelvuldig aan de Gereformeerde Kerken, en daarmee aan de ARP verweten.²

Daar velen uit de orthodoxe hoofdstroom der Christelijke Gereformeerde Kerken en vele minder zware Bonders ARP stemden, was de onderlinge concurrentie tussen SGP en ARP vaak hevig. Niet alleen '1905' of het aangaan van coalities met de rooms-katholieken, ook 'verzaking van beginselen' op allerlei ander terrein wreef Kersten de antirevolutionairen onder de neus. Het program van beginselen van de SGP vertoonde immers veel overeenkomsten met dat van de ARP uit 1878. De concessiebereidheid die de ARP vaak toonde, ontbrak echter geheel bij de Staatkundig Gereformeerden.³

Verwantschap met zowel de SGP als de CHU vertoonde in de jaren dertig de Hervormd (Gereformeerde) Staatspartij. Zij stelde het onverkorte artikel 36 nog meer centraal dan de SGP deed en was radicaler in haar verwerping van de Grondwet van 1848. Had de H(G)SP dus contra-revolutionaire trekjes, in haar concrete wensen ten aanzien van de Nederlandse samenleving vertoonde zij zich toleranter en minder streng dan de Staatkundig Gereformeerden. Dezen stonden genuanceerd tegenover het staatkundig bestel van na 1848 doordat zij wel volksinvloed op de regering accepteerden, maar niet de volkssouvereiniteit. In de SGP-visie is het overheidsgezag ontleend aan God, maar functioneert het 'onder medewerking van het volk'. Dit betekent een adviserende taak van het parlement.⁴

De SGP kenmerkte zich verder door nationalisme, afwijzing van stemplicht en het vrouwenkiesrecht en verzet tegen aanpassing aan de omstandigheden in het algemeen. Zij erkende een grote overheidstaak op zedelijk, en een zeer beperkte op sociaal-economisch terrein. Haar 'organische' maatschappijvisie die ongestoorde ontplooiing van de 'maatschappelijke levenskringen' vooropstelde leidde tot stellingname tegen de sociale verzekeringswetten en de crisiswetten van de jaren dertig. In het sterke opkomen voor de belangen van de boeren en middenstanders, met name in crisistijd, toonde de SGP van Kersten - zelf mede-eigenaar van een boerderij - zich ook een belangenpartij.⁵

Ondanks stellingname in een aantal concrete politieke zaken bleef de SGP op nationaal niveau voornamelijk bekend als beginselpartij. Voor een kleine partij geleid door predikanten was dat ook een voor de hand liggende koers. Bovendien sloten Kerstens oproepen tot ommekeer van het volk op moreel en godsdienstig terrein aan op het principiële regeringsvriendelijke standpunt van de SGP.⁶ De partijleider sprak eerder tot de regering als profeet dan als politicus. Deze stellingname beantwoordde ook geheel aan het anti-thetisch piëtisme van het zwaardere deel der SGP-achterban. In Kerstens voorspellingen dat op het uitblijven van ommekeer Gods Voorzienigheid Nederland zou straffen waren twee lijnen te onderkennen. Enerzijds koppelde Kersten het zedelijk gedrag van de gehele bevolking aan het welvaren der natie. Anderzijds zag hij het voortgaan van de ware prediking en het gedrag (en behoud) van de groep van ware gelovigen als essentieel voor het Nederlandse volk. Zoals God eens Sodom en Gomorra had willen sparen om wille van tien rechtvaardigen, zo was er de mogelijkheid dat Gods oordeel Nederland niet zou treffen omwille van de bekeerde mensen.⁷

Kersten schatte het morele gehalte van de bevolking laag in. Hooggestelde eisen, aan de Nadere Reformatie ontleend, veroorzaakten deze teleurstelling, maar ook zal het feit dat de partijleider zich in 1926 vanuit Zeeland in Rotterdam vestigde, een gevoel van vreemding bevorderd hebben.⁸ De bezetting door de Duitsers in 1940 zag Kersten dan ook als een blijk van de 'slaande hand Gods', de straf waarvoor hij zo lang gewaarschuwd had. Beslist anti-nationaal-socialistisch, legde de religieus denkende Kersten zich toch neer bij de bezetting en riep op tot gebed en verootmoediging. Alleen schuldbesef kon Nederland redden.

Dat hij in deze situatie twee gedachtenlijnen bleef volgen werd de partijleider echter noodlottig. Enerzijds riep hij het volk (of alleen de ware gelovigen?) op tot gebed en schuldbesef in plaats van verzet, en deed hij vanuit die stellingname uitspraken die als de-

Oproep

De Staatkundig Gereformeerde Partij is herrezen. Maar is daarmee alles gezegd? Beteekent dit, dat de organisatie onzer partij al weer op volle toeren draait, zooals voorheen? Dit is nog niet het geval.

Nu de tijd en gelegenheid hiervoor aangebroken zijn, is het zaak, deze kwestie positief en met alle kracht aan te pakken.

Op de ledenvergadering te Rotterdam-West is uit het bestuur een commissie gekozen, die inmiddels haar werkzaamheden aangevangen heeft.

Deze lokale reorganisatiecommissie heeft te onderzoeken:

1. waar de partij-organisatie wijziging behoeft
2. wat die wijzigingen zijn.

Alle leden der kiesvereniging „Banier IV” Rotterdam-West zijn uitgenoodigd (en worden bij deze er nogmaals aan herinnerd), hun eigen ideeën, plannen richtlijnen, voorstellen voor verbetering e. J. schriftelijk in te dienen bij het secretariaat der commissie tot uiterlijk 15 Januari 1946. De commissie bestudeert en verwerkt ze tot een rapport, dat aan het bestuur der kiesvereniging uitgebracht moet worden. Op de a.s. ledenvergaderingen wordt dan het rapport volledig behandeld.

Verder heeft het bestuur der kiesvereniging de hogere be-

sturen van deze lokale commissie in kennis gesteld en er tevens met klem van redenen op aangedrongen, dat de hogere besturen de provinciale en de landelijke reorganisatiecommissie zoo spoedig mogelijk instellen, opdat alle plaatselijke commissies hun rapporten en plannen daarnaar kunnen inzenden.

Als er vlug gewerkt wordt (en dit kan en moët), kan onze partij D. V. nog vóór de verkiezingscampagne (die thans veel omvattender zal worden dan ooit tevoren) beschikken over een intensief en vlot werkende organisatie.

Vrienden, verstaat dezen oproep: Partijgenooten, medebestuurders, legt dezen welgemeenden raad niet naast U neer: stelt Uw plaatselijke reorganisatiecommissie in, verzamelt en bespreekt de ideeën, en dringt ook zij met kracht aan bij de hogere besturen tot instelling van de hogere commissies.

De bedoeling is om tot een goede organisatie der Partij te komen welke van het hoogste belang is.

Adhesiebetuigingen van partijgenooten en medebestuurders kunnen gezonden worden aan het secretariaat.

De reorganisatiecommissie
Rotterdam-West.
w.g. J. LUSSENBURG,
voorzitter.
J. HENGSTMENGEL Jr.,
secretaris.
F. HOLLANDER.

14. Het is verwonderlijk, aldus W. Fieret, dat de oproep van de kiesvereniging Rotterdam-West (Banier IV), feitelijk een plaatselijk initiatief, maar met vérgaande strekking, in het partijblad 'De Banier' afgedrukt kon worden zonder dat het Hoofdbestuur of de algemene vergadering van de SGP er in gekend werden. De oproep om 'voorstellen voor verbetering' in te dienen vóór 15 januari 1946, werd geplaatst in het nummer dat op 18 januari uitkwam, dus strikt genomen te láát.

15. Onder Ds. P. Zandt als fractieleider en partijvoorzitter (1946/47-1961) beleefde de SGP een stabiele en relatief rustige periode. Deze rust verborg echter een aantal organisatorische tekortkomingen, die na Zandts overlijden dan ook naar de voorgrond drongen.

VERKLARING

Op de laatste Algemene Vergadering gaf Ds. A. Vergunst van Rotterdam namens het comité van actie inzake voorkeurstemmen bij de Tweede Kamerverkiezing van 1963 te kennen, dat het beter werd geacht, wanneer verscheidene aangelegenheden nog eens met het Hoofdbestuur besproken zouden worden.

De voorzitter der S.G.P. Ds. Abma, gaf hierop namens het Hoofdbestuur te kennen, dat dit mogelijk was.

Op 7 september II. n.v. heeft deze bespreking plaats gehad in een vergadering van het Hoofdbestuur met een tweetal afgevaardigden van voornoemd comité, Ds. A. Vergunst en Mr. J. de Heer. Resultaat van deze bespreking was, dat er een gezamenlijke verklaring werd opgesteld, welke in 'De Banier' gepubliceerd zou worden. Deze verklaring luidt als volgt:

Het Hoofdbestuur der Staatkundig Gereformeerde Partij, op 7 september te Rotterdam met de vertegen-

woordigers van het comité van actie inzake voorkeurstemmen bijeen, gehoord de verzoeken, welke in deze vergadering zijn gesteld, verklaart, dat het Hoofdbestuur deze gaarne in welwillende overweging wil nemen en alles wat in het belang der Partij is, voorzover dit mogelijk is, ter hand wenst te nemen.

De vertegenwoordigers van voornoemd comité verklaren hierbij gaarne met bovenstaande verklaring van het Hoofdbestuur accoord te gaan en stellen er voorts prijs op te verklaren, dat zij in de gegeven omstandigheden het voortbestaan van het comité overbodig achten.

Voor het Hoofdbestuur der S.G.P.
Ds. H.C. ABMA, voorzitter
Ir. C.N. van DIS, secretaris
Voor voornoemd comité:
Ds. A. VERGUNST, Rotterdam
Mr. J. de HEER, Gouda.

16. De voorkeursactie voor Ir. H. van Rossum bij de Kamerverkiezingen van 1963 was met deze verklaring van het partijbestuur en het betreffende comité gezamenlijk formeel een afgedane zaak. Ze verscheen in 'De Banier' van 1 oktober 1964.

17. Ir. H. van Rossum, zoon van een bekend SGP-vertegenwoordiger op Flakkee, verwierf als Tweede Kamerlid (1967-1985) enige faam vanwege zijn veelzijdige bekwaamheid. Voordien was hij hoofdambtenaar geweest aan het Ministerie van Landbouw en Visserij.

18. Ds. H.G. Abma, partijvoorzitter vanaf 1961 en fractieleider in de Tweede Kamer vanaf 1971 kreeg heel wat kritiek van binnen de SGP te verstouwen. Daarbij speelde zijn redacteurschap van 'De Banier' (vanaf 1968) een voorname rol, maar ook de herinnering aan het charisma van Kersten en Zandt, en de partijstructuur van de SGP waarbij het Hoofdbestuur als beslissende instantie bij allerlei meningsverschillen fungeerde.

faitistisch opgevat konden worden. Anderzijds was voor Kersten het voortbestaan van de groep ware gelovigen primair. Onduidelijk bleef of hij dat voortbestaan nu koppelde aan het behoud van de gehele natie of genoeg nam met het doorgang vinden van de ware prediking. Dat hij in de zelfde jaren definitief koos voor een radicale uitleg van de uitverkiesingsleer, ook ten aanzien van de cultuur, wijst eerder op het laatste dan op het eerste. Ook Kerstens motivatie voor zijn pogingen om de uitgeverij van het partijblad 'De Banier' (in familie-eigendom) door de bezettingsjaren heen te slepen, wijst op de tweede gedachtenlijn. De uitgeverij moest behouden worden om de uitgave van bevindelijke preken te bestendigen.⁹

Deze pogingen leidden tot contacten met de Duitsers die door de SGP-er W. Fieret als 'zeker opportunisme' omschreven werden. Tezamen met het defaitisme in Kerstens artikelen uit de eerste oorlogsjaren (zie 2.7) was zijn concessiebereidheid voor de Commissie Zuivering Staten-Generaal aanleiding Kersten in 1945 de toegang tot de Tweede Kamer te ontzeggen.¹⁰ De diepe teleurstelling hier over bij Kersten doet vermoeden dat zijn religieuze denkwijze hem buiten staat stelde de bezwaren tegen zijn handelwijzen te begrijpen. Het merendeel van de SGP-achterban bleef Kersten zien als een boetgezant, onbegrepen en onschuldig.¹¹

In dit hoofdstuk over de periode 1945-1970 komt de ontwikkeling van de SGP op landelijk niveau aan de orde. In hoofdzaak wordt een chronologische volgorde aangehouden; paragrafen over de plaats van de SGP in de Nederlandse samenleving worden afgewisseld door paragrafen over partij-interne ontwikkelingen. De belangrijke ontwikkelingen binnen de partij na 1970 worden in vogelvlucht in een laatste paragraaf behandeld. Daar de politieke situatie na 1970 hierbij niet betrokken is, blijft deze paragraaf uiteraard wat eenzijdig. In het interne reilen en zeilen van de Staatkundig Gereformeerde Partij speelden enkele individuele leidersfiguren een voorname rol. De vijf paragrafen daar over zijn dan ook genoemd naar de opvolgingskwesties die ontstonden na het overlijden of terugtrekken van deze gezichtsbehalende figuren.

6.2 De opvolging van Kersten en het charismatisch leiderschap

Vanaf haar oprichting in 1918 werd het gezicht van de Staatkundig Gereformeerde Partij bepaald door de persoonlijkheid van haar oprichter, ds G.H. Kersten. Hij was tevens leider van de Gereformeerde Gemeenten waar zijn charismatisch leiderschap groot was. De leden van andere kerken kenden Kersten uit het partijblad 'De Banier' als een man die hun ideeën 'in 's lands vergaderzalen' treffend wist te verwoorden. Er zijn aanwijzingen dat hij mede-afgevaardigde ds P. Zandt, de vertegenwoordiger van de Hervormde SGP-ers, in bekendheid verre overvleugelde.¹²

Kersten bezat dus ook in de partij een overheersende positie. In feite handelde Kersten met hulp van Zandt alle praktische zaken af, omdat hij ook in het Hoofdbestuur van de SGP een dominerende rol speelde. Dit negen leden tellende gezelschap bestond uit leden van de verschillende kerken achter de SGP, onder wie steeds een aantal predikanten. De niet-predikanten waren in de vooroorlogse periode bijna allen lid van de Gereformeerde Gemeenten, en stonden dus in een dubbele relatie tot de partijvoorzitter. Van hen lijken vooral de Zeeuwse leden D. Kodde en J. de Kok, en P. van der Meulen uit Overijssel een inbreng in het Hoofdbestuur gehad te hebben.¹³

Het Hoofdbestuur overkoepelde de hele organisatie van de Staatkundig Gereformeerde Partij. Het beheerste het partijleven doordat het de inhoud van 'De Banier' bepaalde en de kandidatenlijsten voor de verkiezingen samenstelde. Een partijbureau ontbrak, en onderling contact tussen kiesverenigingen werd niet gestimuleerd. Politieke vorming en studie waren in de jaren twintig en dertig 'bijna volstrekt afwezig'. Vanaf 1934 functioneerde een

Landelijk Verband van Studieverenigingen - een Zeeuws initiatief - en vanaf 1932 vergaderde de 'Vereniging van Staatkundig Gereformeerde Overheidspersonen in Zeeland' enige malen per jaar.¹⁴ Door de wijze van verkiezing van zijn leden - het stelde zelf twee kandidaten voor en de leden konden onbeperkt herkozen worden - had het Hoofdbestuur bovendien weinig bindingen met de rest van de partij.

Tot 1940 bleven de weinige uitingen van verzet tegen het Hoofdbestuur en Kersten als partijvoorzitter zonder gevolgen. De drang tot vernieuwing die zich in Nederland tijdens de oorlogsjaren ontwikkelde, voerde ook in SGP-kring op sommige plaatsen een nieuwe generatie naar de voorgrond die zich als zodanig ook duidelijk wenste te onderscheiden van de ouderen.¹⁵ In enige gevallen speelde het feit een rol, dat deze jongeren deelgenomen hadden aan het verzet.

Niet alleen zij, maar ook anderen in de gelederen van de SGP wisten niet goed raad met Kerstens positiekeuze ten opzichte van de Duitse bezetting. Een deel van de achterban had die als te passief ervaren, met name Kerstens houding in de eerste oorlogsjaren. Aan Kerstens aarzeling in 1940 en 1941 om te stoppen met het door de Duitsers gecontroleerde partijblad stoorde men zich waarschijnlijk nog meer, maar vooral zijn manipulaties in de volgende jaren om de drukkerij 'De Banier' te redden en het opkopen van het blad door de familie Kersten werden de aanleiding tot openlijke kritiek op de macht van de partijleider. Door het besluit van de Zuiveringscommissie van september 1945 konden de critici zich gesterkt voelen.

In eerste instantie werd de kwestie van de eenzijdige interne besluitvorming in de partij in januari 1946 in het openbaar ter sprake gebracht door één van de Rotterdamse kiesverenigingen, Banier-IV, later bijgevallen door de kiesvereniging Goes. De voorstellen voor *reorganisatie* die de Rotterdamse kiesvereniging deed, bracht zij echter niet langs de gebruikelijke paden de partij binnen, maar via een oproep in het partijblad. Mede door de link die zij legde met het eigendom van 'De Banier' en Kerstens beleid als uitgever tijdens de bezetting, vielen de voorstellen niet in goede aarde in de overkoepelende kiesvereniging van Rotterdam. Het na de bevrijding verjongde bestuur van Banier-IV wendde zich daarop rechtstreeks tot het Hoofdbestuur. Ook ex-partijsecretaris E. Kuyk kaartte in 1946 het eigendom van 'De Banier' en de positie van het blad tijdens de bezetting aan. Kuyks kiesvereniging, die van Amsterdam, richtte zich eveneens rechtstreeks tot het Hoofdbestuur. Kersten wees beide initiatieven echter op autoritaire wijze van de hand. Het resultaat was een conflict tussen Hoofdbestuur en beide kiesverenigingen.¹⁶

In augustus 1947 kwam een groep SGP-leden bijeen om te bemiddelen tussen critici en partijbestuur. Dit '*Comité van Bezwaarden*' vreesde een scheuring en was met name verontrust over de sfeer op de algemene partijvergadering van 1947. Kersten, teruggetreden als voorzitter maar op de zelfde dag tot ere-voorzitter benoemd, had zich daar inzake de Banier-kwestie uitvoerig verdedigd. De penningmeester van de partij, P. van der Meulen, die op dit punt een afwijkende mening naar voren bracht, was bijna weggehoond.¹⁷

Het Comité, met daarin drie predikanten, de voorzitter van de Provinciale Vereniging Utrecht, de meest vooraanstaande SGP-er van de Zuidhollandse eilanden, en verder partijleden uit Wierden, Capelle aan den IJssel en Zeist, schreef het Hoofdbestuur in augustus 1947 een brief waarin het voorstelde de persoonlijke conflicten die rondom de Amsterdamse en Rotterdamse kiesverenigingen ontstaan waren, door besprekingen op te lossen. Het Hoofdbestuur dat meende in deze verzoenende brief kritiek op zijn eerdere handelwijze te moeten lezen, beschuldigde het comité van revolutionaire gezindheid. De brochure die het comité daarop in 1948 het licht deed zien, behelsde kritiek op de invloed van het Hoofdbestuur, maar behandelde vooral de Banier-kwestie. De bedoeling was opbouwen-

de kritiek te geven. 'Bouwen, niet breken', was de brochure getiteld en ze was alleen bestemd voor circulatie binnen de partijorganisatie.¹⁸ Het Hoofdbestuur zag echter wederom een persoonlijke aanval op Kersten in dit initiatief, en reageerde met een eigen brochure 'Tot verdediging gedwongen' met daarin "verschillende ernstige aanvallen" op het comité.¹⁹ Geschrokken van de harde toon en bang voor de te verwachten troebelen trokken de meeste leden van het comité zich terug, sommigen na persoonlijk door het Hoofdbestuur te zijn benaderd.²⁰

Van het tweede Comité van Bezwaarden dat daarop gevormd werd had maar één lid ook deel uitgemaakt van het eerste comité, L. van Hoorn te Zeist. Andere leden waren Kuyk en één van de bestuursleden van Banier-IV, de als partijlid geroyeerde J. Lussenburg. Verder maakten nog drie SGP-ers uit Zeist en omgeving deel uit van het comitébestuur, onder wie F.M.C. Brinkman die wegens kritiek op de gang van zaken als hoofdbestuurslid geroyeerd was. Dit tweede comité bestond dus in tegenstelling tot het eerste niet uit bemiddelaars, maar uit echte critici van wie een deel al een confrontatie met Kersten achter de rug had. Men stelde ook een officieel bestuur samen, terwijl het eerste comité niet meer dan een groep individuen geweest was. Door de brochure die vervolgens uitgegeven werd de ondertitel 'Brochure no.2' te geven, werd ten onrechte een indruk van continuïteit gewekt. Deze brochure bleef ook niet intern zoals de eerste, want, zo schreef het comité, de brochure van het Hoofdbestuur had zich ook tot niet-betrokkenen gericht. De tweede brochure heette 'Die tyranny verdrijven' en haalde vooral fel uit naar de familie Kersten vanwege het eigendom van 'De Banier'. Daarnaast startte dit tweede comité een blad 'Naar het Paslood', waarvan enige nummers uitkwamen.²¹

Bij zijn verdediging vermeed het Hoofdbestuur grotendeels om op de feiten in te gaan. De in 'Die tyranny verdrijven' geuite wens tot bemiddeling sloeg het af. Dat gebeurde ook met de veel gematigder gestelde poging tot verzoening die J.H. Koppelaar - één van de mensen uit het eerste comité - in zijn ook in 1948 verschenen brochure 'Een laatste poging' lanceerde. Reorganisatievoorstellen en oorlogsverleden werden door het Hoofdbestuur in de doofpot gedaan en wat 'De Banier' betreft werd de oplossing uit 1947 gehandhaafd: de partij nam de eigendom van het blad van de uitgeverij 'De Banier' over. Over de gebeurtenissen in het verleden ten aanzien van die eigendom werd echter gezwegen. Het overlijden van Kersten in 1948 vormde het begin van een rustiger periode. Het tweede Comité van Bezwaarden bestond nog in 1953. Het gaf toen de brochure 'nummer drie' uit: 'De vruchten der partijdictatuur' met daarin "de reeds bekende standpunten". Feitelijk was dit tweede comité voortdurend door het Hoofdbestuur en door de daaraan ondergeschikte partijorganisatie genegeerd.²²

De steun die het Hoofdbestuur vanuit de partij gekregen had gold in de eerste plaats de persoon van Kersten. Minstens vijf verzoeken om zijn rehabilitatie als lid van de Tweede Kamer bereikten de minister - ze leverden geen resultaat op, net zo min als een poging door Zandt.²³ Dat Kersten iets verkeerd zou hebben gedaan was zeker voor partijleden die niet in zijn omgeving woonden moeilijk te geloven.²⁴ De provinciale besturen van achtereenvolgens Gelderland, Noord- en Zuid-Holland en Zeeland (een initiatief van Kodde) betoonden hun afkeuring over de actie van het Comité van Bezwaarden. Men sta niet naar verandering "waarvan de goede uitkomst zeer twijfelachtig is", zo motiveerde 'Zuid-Holland'.²⁵

Met de aanvaarding van charismatisch leiderschap in de Staatkundig Gereformeerde Partij - de achtergronden hiervan zijn in hoofdstuk vijf beschreven - hing een heel complex aan problemen samen. De centrale ideologische vraag *genuigen of besturen* die heel het partijleven doortrok - al werd er nog weinig over geschreven - kwam voort uit Kerstens wijze van

politiek bedrijven, die vooral uit getuigen bestaan had. Verder was de SGP een 'domineespartij', mede om verzekerd te zijn van zoveel mogelijk stemmen, verspreid over alle bevindelijke kerkverbanden. Predikanten waren niet noodzakelijk ook geschikt voor de functie van volksvertegenwoordiger. Nog afgezien daarvan was onder de meeste predikanten in het Hoofdbestuur de politieke belangstelling gering.

Een ander probleem dat uit de periode-Kersten stamde was de lichte dominantie van de Gereformeerde Gemeenten in de partij.²⁶ Het zoeken van een evenwichtige vertegenwoordiging van de kerkverbanden in Hoofdbestuur en op kandidatenlijsten was een voortdurende zorg voor de partijleiding, terwijl ook het principe van de vertegenwoordiging van de diverse regio's niet vergeten mocht worden.

De deskundigheid van de SGP-vertegenwoordigers op de verschillende niveau's liep nogal uiteen. De SGP bestond uit veelal eenvoudige mensen die op politiek terrein weinig ontwikkeld waren. Staatkundig Gereformeerden die politiek als 'getuigen' beschouwden zagen daarin overigens geen probleem. Zij achtten enige theologische kennis voldoende. Velen stelden zich dan ook tevreden met de voorlichting in 'De Banier' en de redes die hoofdbestuursleden en anderen uit het partij kader in den lande hielden. Vaak waren dat 'tijdredes' - preken naar aanleiding van de politieke of maatschappelijke situatie maar zonder verdere politieke inhoud dan het getuigend profeteren. Hier en daar in het land leefde de wens tot betere voorlichting, die tot uiting kwam in het aandringen op omvorming van het weekblad 'De Banier' tot een dagblad. Dit was echter financieel onhaalbaar.²⁷ Voorlichting door een partijbureau behoorde al evenmin tot de mogelijkheden, terwijl het Landelijk Verband van Studieverenigingen na 1945 onder voorzitterschap van de zeer 'getuigend' ingestelde Hervormde predikant P.J. Dorsman een kwijnend bestaan leidde.²⁸

De relatieve tevredenheid met de gebrekkige vorming hing samen met de al genoemde onderdanigheid aan de partijleiders en met de structuur van de partij, die weinig ruimte liet voor initiatieven van onderop. In delen van de partij leefde ontevredenheid met deze structuur. Die uitte zich bij voorbeeld in verschil van mening over de vraag of alleen het Hoofdbestuur de 'vertrouwensvergadering', bestaande uit twee afgevaardigden uit elke provinciale vereniging die het Hoofdbestuur in bijzondere gevallen mochten adviseren, bijeen mocht roepen. Verder was men het er niet over eens of de Algemene Vergadering een soort partijdag in het teken van de verbondenheid en gezelligheid moest zijn, dan wel bedoeld was voor het nemen van besluiten en voor inspraak. Niet iedereen waardeerde bovendien de 'rondvraag' tijdens die Algemene Vergadering (zie 6.4). Een kleine correctie op het gebied van de partij-interne democratie vond plaats in 1947, toen na een vraag van Haarlem besloten werd om de gebruikelijke herverkiezing van hoofdbestuursleden bij acclamatie voortaan alleen nog in uitzonderlijke gevallen toe te staan.²⁹

Tijdens de eerste naoorlogse jaren was de activiteit in de SGP veeleer gericht op kwantiteit dan op kwaliteit. Niet alleen had de heroprichting van kiesverenigingen de aandacht, in het verlengde daarvan werden ook nieuwe afdelingen opgericht, met name onder zware Hervormden en Oud-Gereformeerden. In centraal Nederland werd in deze jaren herhaaldelijk propaganda gemaakt ter bestrijding van de opvattingen der a-politieken, terwijl vooral op de Veluwe sprekers ingezet werden. Vooral in 1948 was sprake van een 'aanmerkelijke' toename van het aantal partijleden. In 1956 waren er in totaal meer dan 250 kiesverenigingen.³⁰

Een van de Hervormde predikanten uit het Hoofdbestuur had met name tot dat succes - op de West-Veluwe - bijgedragen. De jonge kanselredenaar *J. van Dijk* was in 1945 door Zandt de partij ingehaald en direct in het Hoofdbestuur gekozen. Met een aantal klasieke SGP-stellingnames, lange tijd niet meer bediscussieerd, zoals het afwijzen van vrouwenkiesrecht en van verzekering, was Van Dijk het echter niet eens. Zijn wens om een en ander

recht te zetten werd gesterkt door het besef dat Zandt ook geen scherpslijper was op deze punten. Zandt en anderen zagen Van Dijk met zijn redenaarstalent duidelijk als de toekomstige partijleider, wat nog beklemtoond werd door de vriendschap die hij sloot met Kersten in diens laatste levensjaren.³¹

Zandt besefte echter dat de snelheid waarmee Van Dijk veranderingen wilde doorvoeren in de partij op grote weerstand zou stuiten. Waarschijnlijk werd dit besef door anderen in de partij-top gedeeld, want na Kerstens terugtreden in 1947 werd Zandt tot partijleider benoemd. Later, aan het begin van de jaren vijftig, leidde persoonlijke verwijdering tussen de twee Hervormde predikanten³² tot het bedanken van Van Dijk als hoofdbestuurslid. In een circulaire aan een aantal bekenden zette hij zijn redenen uiteen, waarop hij in januari 1953 door het partijbestuur geroyeerd werd.

Van Dijk, zo bleek uit de uitvoeriger brochure 'Staatkundig Gereformeerd' die hij niet lang daarna uitgaf, had zich al langer geërgerd aan de discrepantie tussen wat Zandt privé als eigen mening te kennen gaf en zijn als partijleider uitgedragen standpunt. Bovendien hekelde Van Dijk het amateurisme van de meeste hoofdbestuurleden in politiek opzicht³³ en dat van Zandt als parlementariër. Enige noodsprongen die de partij had moeten maken door haar organisatorische zwakte zette hij eveneens uiteen en het gebrek aan vorming keurde hij duidelijk af.³⁴ Uiteraard ging het bestuur niet op deze - dit keer heel persoonlijk gestelde - kritiek in. Zelfs in 'De Banier' werd de hele kwestie verzwegen. Zandt was dan wel Kersten niet - lang niet, voor het begrip van sommigen - maar in de Staatkundig Gereformeerde Partij was het leiderschap, van een persoon of van een collectief, nog altijd onaantastbaar vanwege de associatie met geestelijke zaken. Kritiek werd zodoende als ongepast beschouwd, zoals in het kerkelijk leven kritiek op een predikant ook uitgelegd werd als een aanval op diens gehele vermogen om 'de waarheid' te vertolken. Het bijzondere waarheidsbegrip in de bevindelijk gereformeerde wereld bracht dat nu eenmaal met zich mee.³⁵

6.3 *Principes in een tijd van herstel en vernieuwing (1945-1954)*

De Nederlandse bevolking werd in de eerste naoorlogse jaren gekenmerkt door een relatieve eensgezindheid. Men vond dat er hersteld moest worden, en dat het algemeen belang groepsbelangen te boven hoorde te gaan.³⁶ Een tijdlang verscherpte de Indische kwestie echter de tegenstellingen. Ze was de reden voor het niet deelnemen van de ARP aan de 'brede-basis'-kabinetten van die periode. De voorloper van de VVD, de Partij van de Vrijheid, verliet na verloop van tijd eveneens de coalitie omdat zij "niet ten onrechte" meende dat PvdA en KVP er de dienst uitmaakten.³⁷

Deze rooms-rood gedomineerde kabinetten begonnen al snel een basis te leggen voor de naoorlogse verzorgingsstaat. De buitengewone schaarste in 1945 vereiste een voortzetting van het streng dirigistische overheidsbeleid uit de bezettingstijd, en toen de schaarste afgelopen was - zo rond 1950 - breidde de staat haar bemoeienissen met de samenleving uit. De vooroorlogse crisis en de oorlogseconomie hadden in de 'hogere' regionen van de samenleving de bezwaren tegen een dergelijk beleid reeds weggenomen.³⁸

De doorsnee bevolking was op dit punt minder eensgezind; zeker de achterban van de SGP vond het na de jaren van herstel welletjes met de bemoeienis. Feitelijk lag het protest van deze partij tegen de algemene trend van het regeringsbeleid in het verlengde van dat in de jaren dertig, al was de toon nu minder scherp. Het was een protest met name op het hoogste niveau: in de Tweede Kamer en in het door de Kamerleden gevulde partijblad. De partijleden deelden in de algemene politieke apathie onder de bevolking die een nawerking van de bezetting was.³⁹ Als zij al actief wensten te zijn ging meestal het 'herstel' van de eigen organisatie voorop, zeker ook in de SGP.

Dat de toon van de SGP-oppositie minder scherp was geworden, had te maken met het verdwijnen van fractieleider ds G.H. Kersten. *Ds Pieter Zandt*, die hem opvolgde, sloot inhoudelijk nauw bij Kersten aan, maar was minder fel, had zelfs "een zekere spreekangst".⁴⁰ Behalve door zijn afwijzing van de bezetting (een "gans onrechtvaardig gruwelstuk"⁴¹) onderscheidde Zandt zich vooral van Kersten door zijn democratischer instelling. Waar Kersten in 1945 in 'De Banier' nog betoogde dat de regering haar eigen verantwoordelijkheid droeg en daarom niet verplicht was een motie van het parlement uit te voeren, fulmineerde Zandt in datzelfde blad twee maanden later tegen het wetsontwerp op de voorlopige Staten-Generaal dat volgens hem veel te laat kwam. De stem des volks moest hoognodig gehoord worden, meende Zandt. Net als de ARP stemde hij tegen dit ontwerp omdat hij het kiezen van Kamerleden door commissies een inbreuk op de grondwet vond. Twee jaar later sprak hij zich in gematigd positieve zin uit over de grondwet.⁴²

Voor het overige trad de bejaarde Zandt (geboren in 1880) in het klassieke SGP-spoor. Getuigen stond voor hem centraal. "Zelfs al deden zij (...) niet anders dan getuigen, belijden en protesteren", dan nog dienden de SGP-vertegenwoordigers de eer van God en het heil van het volk, schreef hij in 1947. Was God niet bij machte zulk getuigen te zegenen, al werd dat pas later duidelijk?⁴³ Even klassiek waren zijn uitspraken tegen de Roomse wereldkerk. In zijn partijredes keerden de vervolgingen van de protestanten in Peru, Colombia en Spanje voortdurend terug, evenals het verwijt aan de ARP en CHU dat ze zich niet scherp genoeg afzetten tegen Rome. Klassiek waren ook Zandts herhaalde teruggrijpen op de 16e en 17e eeuw, op het thema van het verval van Nederland en zijn roep om herinvoering van de doodstraf. *Ds Zandt* ging op den duur zodanig het gezicht van de naoorlogse SGP bepalen, dat vijf jaar na zijn overlijden nog een journalist werd gevonden die hem wilde interviewen.⁴⁴

In de redes die Zandt jaarlijks bij de begrotingsbehandeling hield bleken zijn meer persoonlijke voorkeuren. Het onderwijs in de welsprekendheid moest bevorderd worden (zijn eigen redes wemelden van citaten die zijn klassieke opleiding weerspiegelden), de dierenbescherming moest bevorderd worden en boven alles de homeopathie en de vivisectievrije geneeskunde. Met het bepleiten van dit laatste standpunt nam Zandt de fakkel over van de ARP-er L.F. Duymaer van Twist, die vóór de oorlog steeds de homeopathie verdedigd had. Pas in de jaren zestig kwam de door hen gewenste leerstoel voor deze alternatieve methode tot stand.

J. van Bochove, die kortstondig als Kamerlid aan Zandt voorafging, in het Noodparlement van 1945 en '46, was een veel praktischer figuur. Zijn belangrijkste wapenfeit werd in maart 1946 het verkrijgen van vrijstelling van militaire dienst voor zijn collega-hoofdonderwijzers.⁴⁵ Degene die Zandt in 1946 naast zich kreeg, de scheikundige *Ir.C.N. van Dis*, had al van 1929 tot 1937 in de Tweede Kamer gezeten. Hij nam vaak de meer praktische onderwerpen voor zijn rekening, ook vanwege zijn kennis op technisch gebied. Zo pleitte hij traditioneel voor betere kanalisatie in bepaalde delen van het land, verbetering van een aantal vissershavens, meer steun uit het Zuiderzeefonds voor de Harderwijker vissers en een vaarverbod voor binnenschepen op zondag. Van Dis verstevigde nog de door Zandt gewekte indruk van de SGP als een stabiele partij, ook op beleidsinhoudelijk terrein. Wat meer geneigd de aloude beginselen toepasbaar te maken voor de problemen van het heden, was de derde man van de partij, David Kodde die in oktober 1946 het feit vierde dat hij te Zoutelande al 25 jaar geliefd en gerespecteerd werd als burgemeester. Zijn praktische zin uitte zich wat de landelijk SGP betreft in 'De Banier', waarin hij bepaalde artikelen verzorgde. Het gezicht van het partijblad werd voor de rest met name door Zandt bepaald. De artikelenseries die hij in 1947 begon over het liberalisme, de geschiedenis van de SGP en de snode veranderingen in artikel 36 NGB (door Kuyper en de zijnen), waren

zowel naar thema als naar inhoud voorspelbaar.

De roep om meer eenheid, door een deel van de Nederlandse bevolking uit de bezettingsjaren overgehouden, liet ook de SGP niet onberoerd. Hier en daar waren gezamenlijke bijeenkomsten en soms - zoals in Zuid-Beveland - echte besprekingen met de ARP en de CHU. Die besprekingen liepen spaak op een voorspelbaar punt: de SGP wenste artikel 36 NGB onverkort te handhaven, de ARP kon daar zeker niet aan toegeven. Vele malen vroegen kiesverenigingen het Hoofdbestuur of ze in konden gaan op verzoeken van ARP- en CHU-kiesverenigingen in hun omgeving om gezamenlijk te vergaderen. Kerstens antwoord was beslist: een gesprek was geoorloofd, het afwijken van de eigen beginselen niet.⁴⁶ In feite was voor Kersten slechts samengaan via het Hoofdbestuur bespreekbaar.⁴⁷

In mei of begin juni 1945 hadden Kersten en Zandt zich tot CHU-voorman Tilanus gewend om over toenadering te spreken. Deze schreef over dit verzoek: "Ik heb hen geenszins afgewezen, maar alleen gezegd, dat ze in het sociaal-economische niet bij verouderde toestanden konden blijven stilstaan."⁴⁸ Naderhand betoonde ook Kersten van zijn kant scepsis aangaande het eenheidsstreven. Hij deed dat onder verwijzing naar het sociaal-economische denken,⁴⁹ en naar het beginsel: de overheidstaak ten opzichte van Gods wet was niet afhankelijk van de stemming onder de mensen, maar tijdloos. In elk geval werd op verkiezingsbijeenkomsten in 1946 de propaganda gevoerd dat van de SGP een initiatief tot samengaan in één grote protestantse partij uitgegaan was.⁵⁰ Bij een andere gelegenheid schoof Kersten trouwens de schuld van het feit dat de SGP "slechts terzijde gepolst" was, op de ARP.⁵¹

Een grote orthodoxe protestantse partij met handhaving van artikel 36 NGB werd ook geambieerd door de Hervormde theoloog Dr A.A. van Ruler. Bij hem had het vernieuwingsdenken wél post gevat. De door hem gestichte Protestantse Unie herbergde dat deel van de vernieuwingsgezinden in de Hervormde Kerk, dat de theocratie wenste, een kleine vleugel in de CHU en de resten van Kerstens naaste concurrent uit de jaren dertig, de Hervormd (Gereformeerde) Staatspartij. Door gebrek aan organisatorisch vermogen bleef het 'geesteskind' van Van Ruler van geringe betekenis.⁵²

De protestanten gingen dus verdeeld de verkiezingen van voorjaar 1946 in. Voor de SGP waren de uitkomsten 'verblijdend'. Zij haalde voor de Kamerverkiezingen 2,1 % tegen 1,9 % in 1937. Met name Hervormde kiezers hadden zich aangetrokken gevoeld tot ds Zandt, tenslotte een Hervormd predikant. Er werd grote winst behaald in de 'noordelijke Wouden' in Friesland, in Rijssen, Kampen, Genemuiden en IJsselmuiden in Overijssel, te Doornspijk, Elburg, Hoewelaken en Oldebroek op de Veluwe, en ook op Urk. Meestal ten koste van de ARP, op de Veluwe soms ook van de CHU, in Rijssen en Doornspijk ook uit het kiezersbestand van partijen die niet meer bestonden, waarschijnlijk de HGSP, de NSB en de Christelijk-Nationale Actie. Sint-Annaland in Zeeland leverde met zekerheid ex-NSB stemmen op voor de Staatkundig Gereformeerden.

In zulke gevallen - het moet zeker ook elders dan te Sint-Annaland voorgevallen zijn - was de SGP een minder voor de hand liggende toevlucht voor de kleine zelfstandigen die in '37 voor de NSB gekozen hadden. Velen van hen zouden later op andere partijen stemmen. In een vergelijkbare categorie vielen de boeren die de crisiswetten van Colijn nog niet vergeten waren en in bepaalde delen van Walcheren voor het eerst de populaire Kodde steunden.⁵³ Het leeuwedeel van ook deze nieuwe SGP-stemmers was Hervormd.

Over het algemeen echter waren het principiële zaken die de mensen naar de SGP trokken: de beweging binnen de Hervormde Kerk die aandrang op de PvdA te stemmen had als reactie een verrechtsing opgeroepen, terwijl een aantal jonge Hervormde predikanten de SGP gesteund hadden.⁵⁴ Niet de verkiezingscampagne, die zeer matig was⁵⁵, had de SGP dus winst opgeleverd, maar ontwikkelingen binnen andere partijen. De Protes-

tantse Unie won geen zetel.

De niet veel later gehouden Statenverkiezingen waren ook gunstig voor de SGP. Het behaalde percentage benaderde dat van de Kamerverkiezingen, terwijl de verdeling van de stemmen eens te meer de rol van landelijk leider Zandt bij die kamerverkiezingen aangaf. In Zeeland werden een aantal Hervormde stemmen nu gemist, behalve in de direkte omgeving van Zoutelande waar door de populariteit van provinciaal lijsttrekker Kodde de SGP zelfs boven de Kamerverkiezingen uitkwam.⁵⁶ In Gelderland, waar veel Hervormden traditioneel voor de Kamer SGP stemden, maar niet voor de Staten, was dat ook ditmaal het geval. In Utrecht was het traditionele verschil tussen Staten- en Kamer-resultaten verminderd. Veel winst voor de Staten gaf ook Zuid-Holland te zien.⁵⁷ Mogelijk had hier bij de Kamerverkiezingen Kerstens houding tegenover de bezetter het meest meegespeeld.

Natuurlijk betreurde de SGP dat het eerste naoorlogse kabinet, dat van Schermerhorn in 1945, niet stond op "de zoo welgefundeerde grondslag onzer vadersen". Voor de rest waardeerde zij de doelstellingen er van.⁵⁸ Het leek niet te zeer gericht op het uitbreiden van de staatsmacht, al waren er vraagtekens op het punt van de jeugdvorming. Zou die niet te veel aan de staat worden getrokken? Voor zover de regering culturele zaken en jeugdclubs wenste te subsidiëren droeg zij volgens de SGP-fractie mede schuld aan de losbandigheid van deze jaren. Brood en spelen, dat was de richting van het beleid, waar schuwden Zandt en Van Dis in november '46. Het ontbreken van inkeer en het uitleven van de vreugde na de bevrijding waren volgens de partij een teken aan de wand. Zou God dit niet wreken, zo vroeg Kersten zich af in de partijrede van 1946, en hij verwees daarbij naar de angstaanjagende ontwikkelingen in Oost-Europa. Verder sprak de fractie soms haar bezorgdheid uit over de zondagsrust, maar dat was traditie.⁵⁹

Op dat moment was de regering-Beel alweer enige maanden in functie. In de roomse partner van de PvdA hervond de SGP een vertrouwd tegenstander, en de toon van voorheen was snel hervonden. Dat Rome neigde tot alleenheerschappij bleek volgens de SGP-ers in de Kamer uit diverse burgemeestersbenoemingen en uit het zonder pardon aan de dijk zetten van de vroegere coalitiegenoten ARP en CHU. Een bedreiging voor het protestantse karakter van onze natie, aldus Zandt. Zagen ook de socialisten niet, dat ze slechts 'bijrijders' waren? Anderzijds juichte de SGP het toe dat W. Schermerhorn en H. Vos, die voorstanders van socialisatie en geleide economie waren gebleken, niet langer deel uitmaakten van de socialistische ministersploeg.⁶⁰

De inhoudelijke kritiek van SGP-zijde richtte zich in deze jaren op de staatsbemoeyenis en ambtenarij, naast het zedelijk verval. Liefst zag de SGP bij het herstel van het land een grotere rol toebedeeld aan het maatschappelijk leven. Ambtenaren waren duur, en ook de nieuwe dienstplicht verzwaarde het lot van het privébedrijf door de onttrekking van jonge krachten aan het productieproces. Staatsbemoeyenis, zo betoogde men in de Kamer, herinnerde aan het Nazirijk, en in België maakte men zich vrolijk over ons talrijk ambtenarenkorps. Zelfs in staatsbemoeyenis met de beroepskeuze zag de SGP gevaar.⁶¹

Het pessimisme waarvan de SGP blijf gaf gold vooral het zedelijk en principieel terrein. Het herstelbeleid vond de fractie nog te slikken, al zag zij liever een zakenkabinet dan de huidige coalitie. Maar dan ook alle aandacht voor de noden van het moment, en geen grote toekomstplannen ontwerpen! De vele toezeggingen van de regering, met name op het gebied van de woningbouw, vonden de Staatkundig Gereformeerden een aanfluiting.⁶² Konden ze wel verwezenlijkt worden? En was niet een deel van de nood eigen schuld van de regering? Een steeds weerkerend protest van de SGP betrof het feit dat bouw materiaal bestemd werd voor schouwburgen en sportaccomodaties. Een dubbele fout: verspilling van grondstoffen, en een van de Heere af leidend beleid. Zou de slechte voedselsi-

tuatie niet Gods antwoord op het tegenwoordig bestel zijn, zo vroeg Zandt zich in 1947 af. Kodde wees op de soberheid waarin de gewone man te leven had. Wat moest die wel niet denken van al die onnodige uitgaven - Kodde dacht daarbij ook aan bepaalde extraatjes voor hogere ambtenaren.⁶³

De periode van herstel was ook de periode van de *bijzondere rechtspleging*. Achtereenvolgens beroerden de richtlijnen voor straf en gratie, en het al dan niet - en hoe - beëindigen van deze speciale vorm van berechting van oorlogsmisdadigers de Nederlandse politiek. Daarbij ging de regering een openbaar debat telkens uit de weg, zodat de Kamer via moties en amendementen haar probeerde te corrigeren. Nog tijdens Van Bochoves zittingsperiode werd over een verwante kwestie - de bestraffing van de studenten die in 1943 de loyaliteitsverklaring aan de Duitsers getekend hadden - het oordeel van de Kamer gevraagd. Van Bochoves oordeel was qua strekking gelijk aan dat van de meeste PvdA-sprekers: bestraffing was terecht, maar de strafmaat moest omlaag. Minder clement was alleen de CPN; de CHU, ARP en VVD, en de KVP oordeelden alle milder dan SGP en PvdA over de 'tekenaars' - in die volgorde.

Met betrekking tot de later volgende bijzondere rechtspleging geeft Jaap Hoek een vergelijkbaar beeld: met name de enigszins gecompromitteerde CPN en SGP "waren fel in het eisen van zware straffen voor politieke delinquenten."⁶⁴ Overigens vielen de Staatkundig Gereformeerden op het gebied van de bijzondere rechtspleging qua stemgedrag niet uit de toon. Toen onder Schermerhorn een PvdA/ARP-motie - de motie-Joekes - om uitstel van de voltrekking van de doodstraf vroeg (tot na een beslissing van de Kamer) stemde de SGP tegen om de zelfde praktische reden als de CHU. De regering dreigde met het 'onaanvaardbaar' en een regeringscrisis was op dat moment ongewenst.⁶⁵ Het amendement-Burger van 10 juni 1947 kwam nader aan het lijf van de SGP. Het beoogde onteigening van 'foute' persorganen tegen schadevergoeding. Met de KVP, CHU en één VVD-er stemde zij tegen. Zandt sprak niet, wijselijk. Een amendement in maart 1948 dat de minister meer greep gaf op de bijzondere rechtspleging vond slechts de KVP tegen zich, de SGP stemde met de andere partijen vóór. Uiteraard hoorde de SGP bij de partijen die signaleerden dat de KVP met enige partijdigheid behept was in de uitvoering van de rechtspraak. Aan het gevoerde beleid deed dit echter weinig af of toe.⁶⁶

Na enige jaren verschoof de belangstelling van samenleving en parlement naar de bij de rechtspleging en zuivering gemaakte fouten. Een PvdA-motie in september 1949 wilde deze trend tegengaan, maar werd slechts door de CPN gesteund. De confessionelen, eerder volgens Hoek nogal laks in het signaleren van willekeur⁶⁷, richtten daar nu hun volle aandacht op. De SGP had bij monde van Zandt al in november '46 om vervolging van valse aanklagers gevraagd - wellicht omdat ook Kodde het slachtoffer van zo iemand geworden was.⁶⁸ Kerstens positie in dezen maakte de SGP echter niet de meest aangewezen partij om dit te bepleiten. Lange tijd kon men Zandt en Van Dis in de Kamer aantreffen onder degenen die de op deze manier benadeelden een schadevergoeding wilden doen toekomen.⁶⁹ Van Dis maakte ook deel uit van de in 1947 ingestelde parlementaire enquête-commissie die een onderzoek instelde naar het gedrag van de Nederlandse regering in ballingschap in Londen.

De regeling van de schade in de door de oorlogshandelingen getroffen gebieden was een geliefd onderwerp van kritiek van de zijde van de SGP op de verschillende naoorlogse regeringen. Twee van de meest getroffen gebieden waren dan ook bij uitstek gebieden met een forse SGP-achterban: Walcheren en Opheusden en omgeving. Deze namen keerden in de betogen van vooral Van Dis vanaf begin 1946 telkens terug. Twee dingen vocht de SGP in de bestaande regelingen aan. Ten eerste het feit dat men de zwaarst getroffen naar verhouding het minst bijsprong⁷⁰ - hier ging het niet om steun, vonden de Staatkun-

dig Gereformeerden, maar om recht, en om het nakomen van beloften uit de oorlogstijd. Ten tweede had de SGP moeite met de gehanteerde maatstaf voor de vergoedingen: de verkoopwaarde per mei 1940, die door inflatie van de gulden met name voor låat getroffen gebieden als Zeeland ongunstig uitwerkte. Verder bepleitte de SGP extra maatregelen voor de meest getroffen regio's.⁷¹ In 'De Banier' was het vooral Kodde die allerlei onrechtvaardige toestanden bij de toepassing van de regelingen beschreef, zoals de situatie van boerenbedrijven die de kans liepen voorgoed onrendabel te blijven.⁷²

De meeste bekendheid verkregen Zandt en de SGP in de jaren veertig door hun felle oppositie tegen de Nederlandse *Indonesië-politiek*. Oppositie vanaf het eerste moment, want de SGP was van mening, dat onderhandelen met de leiders van de Republiek fundamenteel verkeerd was. Enerzijds speelde daar in mee dat zij net als de andere politieke partijen weinig inzicht had in de gewijzigde situatie in Indië en in de wereldpolitiek. Anderzijds was hier voor de SGP sprake van beginselpolitiek, een terrein waar wijken onbestaanbaar was. Het gezag van Nederland over Indië legitimeerde de SGP namelijk met de gedachte dat God ons land een taak had opgelegd in de bevordering van de welstand van dit eilandrijk, en bovenal in de christianisering er van. Van beide doelstellingen waren bovendien de resultaten aan te tonen. Hoezeer de vrijheidsgedachte leefde onder de Indonesiërs was in SGP-kringen onbekend, en ook in de beoordeling van de stellingname van gouverneur-generaal Van Mook en van de verschillen binnen de Indonesische revolutionaire beweging, maakte men vergissingen.

De politionele acties in 1947 en '48 waren in de ogen van de Staatkundig Gereformeerden dan ook uitsluitend bedoeld ter handhaving van orde en rust; ze hadden volgens hen ook kans van slagen. Vele Nederlanders deelden overigens die gezichtspunten. De uiteindelijke soevereiniteitsoverdracht beschouwde de SGP als landverraad. Zij stemde tegen, evenals de ARP. De populariteit van beide partijen onder de bevolking nam er door toe, de afstand tot de andere partijen werd er door vergroot. De regering was naar het oordeel van Zandt niet alleen in gebreke gebleven inzake de voorlichting aan het volk, zij had "haar dure, haar van God opgelegde roeping" om haar onderdanen in Indonesië te beschermen, verzaakt. Het schip van staat had zij in de jaren van onderhandeling stuurloos rond laten drijven, "als een bark wier bemanning tegen haar taak niet opgewassen is."⁷³ Voor zichzelf drukte de SGP - op de Algemene Vergadering van 1950 - de teleurstelling uit door aan haar beginselprogram toe te voegen: de SGP "betreurende het verbreken van de eeuwenoude band tussen Nederland en Indië." Tegelijkertijd zag de SGP het beëindigen van de band met een groot deel van 'het Koninkrijk' als een straf van God op het voortgaande verval van Nederland na de bezettingstijd.⁷⁴ Daarmee was Zandt weer op vertrouwd terrein.

Leverde Zandts ferme stellingname tegen het Indië-beleid de SGP behoorlijke politieke winst op, dat was waarschijnlijk minder het geval met zijn positiebepaling tegenover de Verenigde Naties en de Europese Gemeenschap. Hoewel ook in de achterban van de ARP twijfel leefde ten opzichte van de beweging naar Europees federalisme⁷⁵ was de SGP steeds de enige tegenstemmer: tegen de VN in 1945, tegen het verdrag van Rome in 1950 en het protocol van Parijs in 1952. Alleen in 1953 vond de SGP medestanders tegen het Europees Defensie-Verdrag: Welter (uit de KVP getreden) en Gerbrandy (ARP). Het lidmaatschap van de organisatie der Verenigde Naties werd door de SGP afgekeurd vanwege de humanistische beginselen en de overwegende positie van de grootmachten. In de doelstelling van wereldvrede kon zij zich wel vinden, en ook het Handvest van de VN, dat Zandt qua oprechtheid en realiteitszin gunstig tegen dat van de oude Volkenbond vond afsteken, werd door hem (gedeeltelijk) geprezen.⁷⁶

Later werd Zandts stellingname negatiever onder invloed van de Indische kwestie. Het sindsdien aanwezige wantrouwen tegenover de grootmachten met hun neiging tot bevoogding van de kleinere staten, bleek vooral bij gelegenheid van de stemming over het toetreden tot de NAVO in 1949: de SGP-fractie was afwezig. De Verenigde Naties beschreef Zandt in die periode als "propagandamiddel voor de Russische belangen". Aan het eind van de jaren vijftig was de SGP verzoend met althans het bestaan van de NAVO, die immers een louter defensieve taak had. Tegenover instanties met een bovennationaal karakter, de Benelux inclusief, bleef men huiverig. Zij waren geconstrueerd 'naar recept van Rousseau', zonder God.⁷⁷

De Indische kwestie was het grote strijdpunt in de *Kamerverkiezingen van 1948*, op de tweede plaats kwam de 'sluipende socialisatie' door de zittende regering.⁷⁸ De ARP en de SGP hadden als enige partijen echt oppositie gevoerd en profiteerden daarvan. Ook de CHU en de VVD profiteerden echter, want over de gehele linie was er sprake van een verrechtsing. Daarnaast speelde in het protestantse kamp nog de afwezigheid van de Protestantse Unie onder de meedingende partijen. Voor de SGP waren verder nog van belang de kwesties van de zondagse autobusdiensten, die in 1947 op de Veluwe en in Tholen beroering brachten, en na de verkiezingen ook in delen van Zuid-Holland. De min of meer gedwongen invoering van deze diensten stuitte een deel van de bevolking tegen de borst in verband met de zondagsrust.

Voor de Staatkundig Gereformeerden verliepen deze verkiezingen dus voorspoedig, ze kwamen van 2,1 op 2,4%. In zeer bevindelijke streken kwamen die stemmen bij de ARP vandaan: Dantumadeel⁷⁹, Kampen, Urk, IJsselmuiden en de kieskringen Dordrecht en Heusden. Op de Veluwe had de actie van ds J. van Dijk succes opgeleverd onder de vele Bonders die hier traditioneel CHU, of soms ook ARP stemden. Honderden stemmen gingen in gemeenten als Barneveld en Ede van de CHU naar de SGP, maar ook de ARP moest er inleveren. Waarschijnlijk kwamen ook de forse stijgingen in Drente en Zuid-Holland uit de antirevolutionaire hoek.⁸⁰ De stemmen die in 1946 naar de Protestantse Unie waren gegaan, gingen voor een groot deel naar de CHU. Toch vormden zij ook een deel van de SGP-winst in minder 'zware' regio's. Ook cijfers uit Zeeuwse gemeenten wezen op een winst ten koste van de Protestantse Unie in 'midden-zware' Hervormde gemeenschappen; een deel van de winst daar kwam tevens van de ARP of de CHU.⁸¹ Behalve ds Van Dijk speelde G. van 't Foort uit Barneveld een rol in de verkiezingswinst van de SGP. In Gelderland, Utrecht en Drente behaalde deze mede-oprichter van de Landelijke Vereniging voor Bedrijfs-Vrijheid in de Landbouw honderden voorkeurstemmen.⁸²

De naar verhouding veel geringere verliezen van de SGP weerspiegelden de grieven in de Gereformeerde Gemeenten (Veenendaal en Mijdrecht) en de partij (Zeist, de woonplaats van enige 'bezwaarden') tegen Kersten. Een veel duurzamer trend werd in beginsel eveneens zichtbaar: een verlies van arbeidersstemmen aan de Partij van de Arbeid en/of de ARP in streken met een sterke scheiding tussen de maatschappelijke klassen: de Westhoek van Schouwen, Ouwkerk en Scherpenisse in Zeeland en Hardinxveld in het rivierengebied.⁸³

Hoewel de SGP lang niet de partij van 'het kapitaal' was, zou zij toch vaak op *sociaal-economisch gebied* met conservatief-rechts geassocieerd worden. Haar aandacht voor het individu -de SGP kwam voortdurend op voor allerlei bij name genoemde beroeps- en inkomensgroepen⁸⁴- bewees dat zij niet instemde met de liberale, mechanistische visie op een economisch leven waar de universele wetten van vraag en aanbod de dienst uitmaken. Anderzijds grensde de sterke weerzin tegen 'staatssocialisme' de SGP scherp af van allen voor wie staatsingrijpen in het economisch leven geaccepteerd begon te raken, zoals

voor een groot deel van de opkomende generatie in de ARP gold. Vrij algemeen aanvaardde men in Nederland trouwens dat na het dirigisme uit de jaren van herstel geen volledige vrijheid meer terugkwam. Voortaan zou de staat zich bemoeien met "lonen, prijzen, investeringen, research en technische ontwikkeling alsmede regionale spreiding der werkgelegenheid."⁸⁵ De enige overheidstaak die de SGP erkende formuleerde Van Dis in 1948 - nog in de periode van schaarste - als volgt: de rechtvaardige verdeling van de levensmiddelen, grondstoffen en verbruiksgoederen, aangevuld met maatregelen tegen onverantwoord prijsopdrijven.⁸⁶ Later zag de SGP als overheidstaak met name de bevordering van infrastructurele werken, vooral in perioden van werkeloosheid.

Evenals antirevolutionairen en christelijk-historischen in de eerste helft van de 20e eeuw gedaan hadden⁸⁷, keerde de SGP zich van de abstracte klassiek-liberale leer af, maar zonder zelf met een samenhangende alternatieve visie te komen. De SGP bracht geen economen voort, zoals de ARP dat deed; in de Tweede Kamer nam Van Dis de economische beschouwingen meestal voor zijn rekening. Zijn veelvuldig beroep op de ethiek in economische kwesties stempelen hem wel tot een duidelijk vertegenwoordiger van de confessionele economische visie van zijn tijd⁸⁸, maar daar binnen weer een van de meer liberale varianten. Evenals bij de antirevolutionairen vertoonde de bevolkingsgroep achter de SGP en Van Dis in financiële en economische aangelegenheden "een sterke neiging tot soliditeit", maar waarschijnlijk minder de antirevolutionaire "drang naar vooruitgang".⁸⁹ De SGP vertegenwoordigde - zij het niet over de gehele linie - immers de 'nog kleinere man', niet zelden de zelfstandige. Vaak in de agrarische bedrijfstak, met daarbij slechts in enkele streken ook de grotere boeren. De economische visie van Van Dis en Zandt werd sterk gestempeld door het opkomen voor de belangen van deze achterban, waarbij weinig theologische noties of bijbelteksten werden aangevoerd.⁹⁰

Na de herstelperiode, die rond 1949 beëindigd werd, trad de Nederlandse economie weer in de algehele vooruitgaande trend van de 19e en 20e eeuw. De na 1945 zo belangrijk gevonden doelstelling van de volledige werkgelegenheid werd door de SGP van harte onderschreven.⁹¹ Tegenover één van de belangrijkste door de regering aangewende middelen daartoe, industrialisering, stond de SGP minder positief dan de andere partijen. Men moest zeker niet industrialiseren omwille van het industrialiseren, vond zij, maar alleen bedrijven stimuleren die tegen concurrentie bestand zouden zijn. De staat hoorde al helemaal niet deel te nemen in industrieën of er voor garant te staan. Bij een recessie zou de overheid dan immers ook getroffen worden.⁹² Verder zouden industrialisering en ook automatisering overproductie, werkeloosheid en dienstbaarheid van de mens aan de machine mee kunnen brengen.⁹³ Een gezonde financiële toestand was voor de SGP de belangrijkste voorwaarde voor 's lands economie: "Beter op een vaste bodem; al ligt die laag, dan op een wankel en onvaste grondslag."⁹⁴

Het SGP-alternatief lag in arbeidsintensieve productie, en in het drukken van de kosten: weinig lasten bovenop de lonen en een goed(koop) transportsysteem. Werden de wensen van de hoofdmoot van de Nederlandse bevolking nog bepaald door het spookbeeld van de werkeloosheid uit de jaren dertig, voor de SGP met haar specifieke achterban gold sterker het trauma van de staatsbemoeizucht en het "bepaald zondige" doordraaien van landbouwproducten uit de jaren dertig. Juist de groep die de SGP wilde beschermen kreeg van de algemeen aanvaarde industrialisatiepolitiek te lijden. De op sanering gerichte maatregelen van de regering troffen een aantal individuele boeren, terwijl op macro-economisch niveau de door de SGP gewenste stimulering van arbeidsintensieve productie niet plaatsvond.

Kodde, zelf van huis uit klein-landbouwer, kritiseerde al in 1947 het regeringsstreven naar goedkope landbouwproducten. De geldende prijsregelingen stimuleerden tot een zo

hoog mogelijke netto-opbrengst (in geld) en niet tot een hoge productie (in goederen). Daardoor werd de zelfvoorzieningsgraad van Nederland in deze sector zijns inziens onnodig verkleind. Een maximumprijs was een betere maatregel, dan kon degene die kans zag goedkoop te produceren dat blijven doen, zodat de consument - die inderdaad ontzien moest worden, want het leven was duur - door het concurrentiemechanisme lage prijzen zou betalen.⁹⁵ Van Dis vond de toestand in de herstelperiode gelijk aan 'geleide economie', Zandt betitelde het 'Nationale Welvaartsplan' als 'eigenmachtig staatsingrijpen'.⁹⁶ Latere beoordeelaars van het economische herstelbeleid spraken trouwens ook over de 'paardemiddelen' van de betreffende regeringen; Hoek wees met nadruk op de slachtofferrol die de woningbouw vervulde.⁹⁷ Ook de SGP wees vaak op de mogelijkheid van woningbouw - al was dat meer uit ethische overwegingen⁹⁸ - als deel van haar vraag om een betere infrastructuur. Het door de Staatkundig Gereformeerden voorgestane alternatief van goedkope en hoge productie lijkt overigens heen te wijzen naar een situatie met lage arbeidskosten en/of langere arbeidsdagen. Het is de vraag of dit alternatief niet ook onder de categorie 'paardemiddelen' gevallen zou zijn.⁹⁹

Na de periode van herstel werd de rol van de overheid in de economie wel teruggedraaid, maar niet geheel. Het Centraal Planbureau moest vanaf 1947 de ontwikkeling van de economie gaan begeleiden. Wat de industrialisering betreft zag de regering het enerzijds als haar taak het ondernemersrisico aanvaardbaar te maken¹⁰⁰, anderzijds werd met de Wet Toezicht op het Credietwezen in 1951 het bankwezen onder controle gebracht. In deze kwesties vertoonde de SGP geen afwijkend stemgedrag. Het Centraal Planbureau werd zonder hoofdelijke stemming door de Tweede Kamer aanvaard - de SGP voerde niet eens het woord - en in 1951 stemden de VVD, de drie protestantse partijen en Welter tegen, waarbij de SGP haar angst te kennen gaf voor een zich uit het toezicht op de banken ontwikkelende dictatoriale macht van de minister van financiën.¹⁰¹

Niet alleen de politiek, ook de Nederlandse samenleving bleef zich na het aanvankelijke herstel instellen op een lange periode van betrekkelijk lage welvaart.¹⁰² De regeringen lieten het loonpeil alleen stijgen met de kosten van het levensonderhoud. De rol die de SGP zich ten opzichte van dit beleid toebedeelde was die van bewaker van de belangen van de financieel zwakkeren, waarmee met name de niet-arbeiders met een laag inkomen bedoeld werden. Deze groep, de pensioentrekkers, kleine spaarders, kleine renteniers en kleine middenstanders, profiteerde niet van de stijgende lonen maar had wel te lijden van de stijgende prijzen. Na verloop van tijd betitelden de SGP-sprekers deze categorie als 'de vergeten groepen', waarbij ze soms ook de kleine huiseigenaren, die met de zelfde problemen kampten, insloten. Het alternatief van de Staatkundig Gereformeerden voor de geleide loonronden was in twee woorden te vatten: een 'goedkoper levenspeil'.¹⁰³

Voortdurend kwamen de 'vergeten groepen' in de knel, en vroeg de SGP aandacht voor hun problemen: bij de devaluatie in 1949, bij de loonrondes zoals die in 1950 en bij de Middenstandsnota in 1954. Men sprak zijn twijfel uit aan de mogelijkheden van de regering om de prijzen laag te houden, wees er op dat de prijsstijgingen ook door de hoger wordende grondstoffenprijzen kwamen en dus niet zozeer vroegen om loonsverhoging als wel om verhoogde productiviteit, en vroeg om compensatie voor de zelfwerkende middenstand die bij de arbeiders met elke loonronde dreigde achtergesteld te worden.¹⁰⁴ Bij de Middenstandsnota merkte Van Dis op dat zij maar erg weinig perspectief bood op een behoorlijke beloning voor de lange werkdagen van de middenstanders. Bovendien waren hun investeringen niet afrekbaar voor de belastingen, en de middenstanders konden de omzetbelasting maar mocizaam aan hun klanten doorberekenen - zoals het doel van deze heffing was. Door deze omstandigheid werd de omzetbelasting een soort extra bedrijfsbelasting, meende de SGP, en dat was niet de bedoeling.¹⁰⁵

Vanuit een zelfde gezichtspunt kritiseerde de SGP meestal de belastingpolitiek van de naoorlogse regeringen, te beginnen met de vermogensheffing van Liefstuck in 1947.¹⁰⁶ Verschillende malen sprak zij zich uit voor afschaffing van de omzetbelasting, tegen belastingverhogingen, tegen het onderbrengen in tariefgroepen voor luxe-artikelen van zaken die volgens de SGP géén luxe waren¹⁰⁷ en tegen progressieve tarieven bij de vennootschapsbelasting.¹⁰⁸ Heden is het zo ver, sprak Van Dis in 1952 in de Tweede Kamer "dat de wol al vrijwel geheel is afgeschoren en bij niet weinigen ook reeds delen van de huid zijn afgestroopt."¹⁰⁹ Bezuinigen was de boodschap voor de overheid - vooral op uitgaven die de SGP toch al niet aanstonden.

Met deze gerichtheid op de kleine zelfstandige was de SGP een van de weinige gevestigde partijen die inging tegen het op concentratie gerichte overheidsbeleid in de naoorlogse periode. Groei en exportoriëntatie hadden daarbij voorrang, en het in de ogen van de grote partijen 'achterlijke' kleinbedrijf met haar marginale positie, haar gebrek aan kennis en dynamiek, kon beter gesaneerd worden. De SGP was de enige confessionele partij voor wie het begrip 'kleinbedrijf' een positieve lading hield, de andere aanvaardden na verloop van tijd de liberale opvatting dat het overleven van de 'sterksten' voor allen het beste is. Net als de uit deze omstandigheden ontstane Middenstandspartij en Boerenpartij representeerde de SGP de specifieke denkwereld van de kleine zelfstandige, die zich vooral bedreigd placht te voelen door de stijgende lonen van zijn personeel (en dus fel tegen de arbeidersbeweging was) en nauwelijks oog had voor het gunstig effect van hoge lonen op de koopkracht in de samenleving.¹¹⁰

Voor de meerderheid van de bevolking echter slaagden de naoorlogse regeringen er in om de reële lonen op een constant peil te houden. Alleen tijdens het hoogtepunt van de Koude Oorlog, de Korea-crisis in 1950 en '51, lukte dat niet. De oppositie van SGP-zijde werd toen ook merkbaar feller. Had Zandt in 1948 nog waardering voor de 'onopgesmukte' toon van de regeringsverklaring, en noemde hij in '49 de troonrede positief wegens haar voorzichtigheid maar verder beneden dat wat men had kunnen verwachten, die van 1950 ontlokte hem de opmerking: miljoenen moeten er bezuinigd worden, maar of men dat op tijd zal doen staat nog te bezien.¹¹¹

Bij de interpellatie-Nederhorst in het voorjaar van 1951, die een prijsbeheersing in het leven riep, nam de SGP naast de vergeten groepen ook weer de arbeiders in bescherming. Het spook van de werkeloosheid wenkte weer. De oplossing van wapenfabricage vond de SGP "in wezen niet gezond". Men zag liever het bouwen van woningen, wegen en bruggen, en het inpolderen van landbouwgrond gestimuleerd.¹¹² In dit kader uitte Van Dis bij voorbeeld ook de wens om slooppremies voor vissersschepen ter bevordering van de modernisering. Het enig afdoend middel tegen de werkeloosheid was echter, naar Zandt in 1952 schreef, verootmoediging voor God.¹¹³

De recessie was van korte duur, en werd zelfs gevolgd door een aantal jaren waarin "de verwachtingen van de mensen voortdurend werden overtroffen." Het kabinet had dan ook met weinig oppositie te kampen en meende een aantal belastingen te kunnen verlagen.¹¹⁴ Mooi, maar niet voldoende, meenden de Staatkundig Gereformeerden, en ze vielen terug in hun routine van het pleiten voor een omzetbelasting die van de consument gegeven zou worden en voor andere maatregelen die de 'vergetenen' zouden ontlasten. De vrijstelling van de 'kleinhandel' hoorde bij het pakket regeringsmaatregelen uit 1954, de SGP wenste echter ook ambachtslieden vrijgesteld te zien van omzetbelasting. Een voorstel van Van Dis tot vrijstelling voor geneesmiddelen werd door de regering overgenomen.¹¹⁵

Een geheel andere economisch-politieke situatie ontstond na de eerste 'welvaartsloonronde' in 1954, toen door internationale druk op de lonen een forse stijging van de reële arbeidslonen nodig werd. Prijsstijgingen waren dientengevolge niet denkbeeldig, zodat

de regering genoopt werd spelregels voor de prijsvorming op te stellen.¹¹⁶ Tegelijkertijd was door de inspanningen van de voorgaande jaren het nationaal inkomen definitief op een hoger niveau gekomen. Voortaan zouden voor de SGP de steeds sterker stijgende overheidsuitgaven het grote punt van kritiek zijn. Vanaf het eind van 1956 kwam daar als nieuw strijdpunt bij de vraag over de al dan niet vrije loonvorming, waarbij de SGP een in eerste instantie neutraal standpunt innam.¹¹⁷

Ondertussen hadden de *Statenverkiezingen* van 1950 de gunstige stemming voor de SGP bevestigd, behalve in Noord-Holland. Daar bleef men beneden de score van de Kamer- en Statenverkiezingen van 1948 én van de Statenverkiezingen van 1946. In Overijssel, Gelderland en Utrecht bleef men wel achter bij de Kamerscore, maar won men ten opzichte van 1946, soms behoorlijk zoals in de kieskringen Ede, Utrecht, Zwolle en Ommen. Net als in '48 won de partij in 'zware' regio's - daarop wezen ook de winsten in de kieskringen Weesp, Dordrecht en Ridderkerk. Een fundamentele wijziging was zich in Gelderland aan het voltrekken: de gewoonte van vele Bonders om voor de Kamer op de SGP, maar voor de Staten op de CHU of de ARP te stemmen, werd al minder aangetroffen. In deze provincie kreeg de SGP dan ook een Statenzetel er bij.¹¹⁸ In Zeeland bleef een deel van de Kamerwinst van 1948 behouden, maar op Walcheren keerden een aantal boerenstemmen die in '46 op Kodde uitgebracht waren, terug naar de CHU of de ARP.¹¹⁹

Op landelijk niveau werd de toon van de politiek bepaald door kwesties van de tweede orde, die de SGP soms kon terugbrengen tot principiële uitgangspunten. Zij voerde overigens ook de Koreacrisis en de bedreigende situatie op internationaal gebied terug op het 'oordeel Gods' dat volgde op 'het verval in de religie'.¹²⁰ Een zelfde oorzakelijk verband zag Zandt ook achter de beperkte politieke resultaten van de naoorlogse kabinetten. De grote plannen waren "telkens door een hogere hand omvergeworpen." Voor de Watersnoodramp van 1953 gold het zelfde: "Is er een oordeel over ons gekomen, het behoeft niemand te verwonderen, als hij let op de onbekeerlijkheid en verharding zijner inwoners."¹²¹

Andere zaken waarin het principiële element een belangrijke rol speelde, waren de *Winkelsluitingswet* van 1951 en de *Zondagswet* van 1953. Bij eerstgenoemd wetsontwerp kwamen de klassieke tegenstellingen tussen de SGP enerzijds en ARP en CHU anderzijds weer boven water. Een amendement van Zandt dat tot doel had het verkopen van kleine etenswaren op zondag te verbieden, werd door geen andere fractie gesteund. Wel steunden ARP en CHU een ander amendement van Zandt dat de gemeenteraden de bevoegdheid wenste te ontnemen om op de zondagsluiting uitzonderingen toe te staan. Het werd verworpen met 37 tegen 20 stemmen.¹²² Minstens zozeer als de Winkelsluitingswet was de nieuwe Zondagswet volgens de SGP een verslechtering ten opzichte van de geldende wet. Principieel verkeerd was het natuurlijk al, dat het gevoel van de bevolking (in feite van de gemeenteraad) als grond voor de regelgeving genomen werd, en met geen van de er in aangebrachte uitzonderingen was Zandt tevreden. Voor het opheffen van die op sportbeoefening kreeg de SGP alleen het ARP-kamerlid de Christelijke Gereformeerde predikant Van der Zaal mee, voor het verbieden van politieke optochten op zondag de volledige ARP- en CHU-fracties. Zandt concludeerde dat de wet de zondags-ontheiliging "op een enorme wijze" in de hand zou gaan werken.¹²³ Enig succes op dit terrein boekte Zandt toen hij van de minister de toezegging verkreeg dat dienstplichtigen zo veel mogelijk dicht bij huis gelegerd zouden worden: dan hoefden ze op zondag niet ver te reizen na hun weekeindverlof.¹²⁴

Aan de Indische kwestie herinnerde niet alleen het blijvende verwijt aan de regeringspartijen in 'De Banier', ook de kritiek op het *Molukkenbeleid* van de regeringen sinds 1948 keerde regelmatig terug. De SGP ontwikkelde zich tot één van de verdedigers van

de belangen van de Ambonese bevolkingsgroep, volgens Zandt en zijn medestanders "op schromelijke wijze onrecht" aangedaan: hun verblijf in de kampen in Nederland was straf, terwijl zij daarentegen beloning verdiend hadden. Uiteindelijk hoorden zij echter 'vrij en frank' op Ambon, wat volgens Zandt verhinderd werd doordat de Nederlandse regering in 1946 de zelfbeschikkingsbeloften van Linggadjati niet nagekomen was. Zandt protesteerde tegen het niet opnemen van Ambonezen in het leger en hun behandeling als 'vreemdelingen'. Verder liet de SGP haar sympathie blijken door af en toe Molukse leiders aan het woord te laten, door openlijk de stichting 'Door de eeuwen trouw' te steunen en door misstanden in de Molukse woonoorden in de Tweede Kamer aan de orde te stellen. Dit leverde de Staatkundig Gereformeerden enige goodwill op bij de Ambonese bevolkingsgroep, maar geen echte bekendheid. Net als de Indische kwestie en die van de gedwongen repatrianten uit het vroegere Indië, bleef de Molukse kwestie tot in de jaren zestig terugkomen in de kolommen van 'De Banier'. Uiteraard steunde de SGP de moties van VVD en ARP die begin 1951 het regeringsbeleid in de Ambonese kwestie geheel afkeurden.¹²⁵

De wens tot trouw aan 'het Ambonesische volk' en de standvastige positie van de SGP in de Indische kwestie werden in de *verkiezingsstrijd van 1952* door 'De Banier' natuurlijk aangehaald, net als haar wens tot belastingverlaging en terugdringing van overheidsbemoeienis. Het verkiezingsnummer was echter vooral gericht tegen de ARP en de CHU, en beoogde diegenen voor zich te winnen die wel prijs stelden op de orthodoxe gereformeerde leer, maar nog steeds stemden op deze partijen met hun neo-gereformeerde (de ARP) of Barthiaanse en ethische (de CHU) achtergrond. Wie de stem van de Dordtsche Synode, slechts door de SGP tot klinken gebracht, het zwijgen wenst op te leggen, "die wil ook meteen de stem der Goddelijke waarheid doen verstommen", schreef Zandt. Naast dit zware geschut bracht hij F.P.L.C. van Lingen en J. Wisse, de grondleggers in 1892 van de Christelijke Gereformeerde Kerken in stelling, die zich vijftig jaar eerder ook uitdrukkelijk tegen de politieke ideeën van de ARP te weer gesteld hadden. Tegen de CHU voerde Zandt onder andere aan, dat zij de SGP niet wenste te steunen in haar poging om de synodale organisatie van de Hervormde Kerk uit 1816 te laten herroepen.¹²⁶ De nieuwe concurrent, het in 1948 opgerichte Gereformeerd Politiek Verbond, waarvan een aantal potentiële stemmers waarschijnlijk tot dusver de SGP hadden gesteund, bestreed Zandt niet met name. Maar de propaganda dat de SGP een interkerkelijke partij was, richtte zich duidelijk tegen het GPV, de politieke arm van de (Vrijgemaakte) Gereformeerde Kerken.¹²⁷

De stembusuitslagen van 1952 brachten twee duidelijk tegengestelde bewegingen aan het licht: een voortzetting van de overloop van stemmen van ARP en CHU naar de SGP uit 1948, en een - nog beperkt - verlies aan PvdA en VVD, dat zich ook al eerder aankondigd had. Waren in '48 vooral in de kerngebieden van de bevindelijkheid mensen van ARP en CHU naar de partij van Zandt overgestapt, nu deed men dat ook in de daar om heen liggende gebieden: van de ARP won men in Overijssel buitenom de kieskring Kampen, in Huizen en Hilversum in het Gooi, en in Zuid-Holland aan de 'buitenrand': de kieskringen Leiden, Den Haag, en de gemeenten Bodegraven, Krimpen aan de Lek, Numansdorp, 's Gravendeel, Gorcum en Ameide. Ook andere gemeenten met winstcijfers sloten min of meer aan bij de regio's waar in 1948 de grootste winst gehaald was.¹²⁸ De SGP won ook, maar in beperktere mate, van de CHU.¹²⁹

Onder invloed van de populariteit van dr W. Drees begonnen tegelijkertijd SGP-stemmen van Hervormde arbeiders naar de PvdA weg te vloeien, voorlopig nog alleen aanwijsbaar voor enige gemeenten in het Zuidwesten van het land met zijn vele landarbeiders.¹³⁰ Anderzijds verliepen een aantal Hervormde boerenstemmen uit 1946 en '48 nu naar de VVD.¹³¹ Net als de ARP verloor de SGP dus naar 'links' én 'rechts', terwijl ze profiteerde van de groeiende ontevredenheid in ARP-kring met het te dirigistisch gevonden

economische beleid, de te vriendelijk gevonden houding ten opzichte van de Europese eenwording en de houding van Schouten in de Molukse kwestie.¹³²

De landelijke pers had in 1952 ook al opgemerkt dat de SGP zich scherper dan voorheen over de ARP uitgelaten had. Zandt had de ARP inderdaad totale beginselverloochening verweten toen zij in dat jaar bereid bleek met de socialisten in één kabinet te gaan zitten. Ook zijn reactie op een door C.J. Verplanke (zie hierna) uitgesproken stelling dat hij alleen maar de antirevolutionaire fractieleiden nasprak loog er niet om: "Men moet wel een kalf in zijn hoofd hebben om zoiets te geloven." De regeringsdeelname door de CHU onder het motto 'hoe had u anders de regering samengesteld willen zien' ontlokte aan de SGP-voorman eveneens vernietigend commentaar: het zelfde argument hadden de 'rasechte liberalen en conservatieven' destijds tegen Groen van Prinsterer gebruikt, nu had de CHU er de doorbraak mee 'bezegeld', de antithese verraden. Hadden verkiezingspamfletten niet beweerd dat een sterke CHU een 'tegenweer' tegen Rome zou zijn?¹³³

Anderzijds markeerden de jaren rond de eerste antirevolutionaire naoorlogse regeringsdeelname in 1952 een verandering in de houding van de ARP tot de SGP. Ook de ARP ging de verschillen benadrukken om de eigen groeiende behoudende vleugel het overlopen naar de SGP te beletten. Niet iedereen in de ARP kon zich vinden in Zijlstra's keynesiaanse economische ideeën, terwijl de zelfde groep ook op andere punten conservatiever was. Deze vleugel rondom Gerbrandy maakte zich vooral in 1951 en '52 sterk, en richtte in 1953 de 'Johannes Althusius' Stichting op met als doelstelling "het Reformatorisch vrijheidsbeginsel meer tot gelding te brengen op staatkundig, sociaal en economisch gebied." In het bestuur daarvan zetelden volgens de statuten drie ARP-ers, drie CHU-ers, één SGP-er, één GPV-er en één ongebonden persoon.¹³⁴ Meer dan een vriendelijk-neutrale houding konden Zandt en zijn mannen echter niet opbrengen tegenover de stichting. Het feit dat bij de Kamerverkiezingen van 1952 één van de conservatieve AR-kandidaten meer dan 7000 voorkeurstemmen verzamelde, maakte de ARP echter duidelijk dat er nog vele potentiële afvallers waren. Dit leidde er waarschijnlijk toe dat de SGP niet langer als afgescheurd deel van de ARP werd aangemerkt, maar als 'gans anders' van aard en beginsel.¹³⁵

Het boekje 'Onze houding tot de S.G.P.' van C.J. Verplanke uit 1953 was de laatste bestrijding van de SGP van antirevolutionaire zijde volgens het oude stramien, dat van de relatieve nabijheid van beide partijen. Het was dan ook geschreven door een Christelijke Gereformeerde antirevolutionair. Verplanke betoogde dat "velen uit onwetendheid de SGP steunen", een partij met een op delen niet te verwezenlijken of verouderd beginselprogramma. Met name de vaagheid van de SGP-uitspraken over het in praktijk brengen van artikel 36 der Nederlandse Geloofsbelijdenis en de zozeer van die van de ARP verschillende houding tegenover de sociale wetgeving stelde hij aan de kaak.¹³⁶ Daarnaast verweet hij de SGP vooral passiviteit.¹³⁷

Nieuw was in de verhouding tussen SGP en ARP het opnemen van kritiek van conservatieve antirevolutionairen op hun partij in 'De Banier'. Vanuit de SGP gezien was er immers niets meer (of minder) aan de hand dan dat de goede punten in de ARP nu òók aan het degenereren waren. De verklaring van mr A. Anema bereid te zijn tot samenwerking met PvdA en KVP (1952) gold als zo'n degeneratie, maar ook het feit dat 'Trouw' een staatsbezoek op zondag verslagen had.¹³⁸ Minstens zo sprekend waren de brieven van het voormalige ARP-raadslid L. Boersma die in 1947 enige malen zijn gram in 'De Banier' mocht uiten. Omdat de ARP de oude waarheid de rug toekeerde kon hij zich er niet meer bij thuis voelen: de partijrede van Schouten van dat jaar had net zo goed van een liberaal kunnen zijn. Voor hem was de SGP een toevlucht geworden, mede omdat ze niet zo onvriendelijk tegenover de arbeider en de kleine man stond als hem in de ARP altijd

voorgehouden was.¹³⁹ Uiteraard noopte de aanvaarding van het passief vrouwenkiesrecht in 1953 door de antirevolutionaire deputatenvergadering 'De Banier' tot kritiek: de ARP leek een abonnement te hebben op het verzaken van beginselen.¹⁴⁰

Was dus tussen de SGP en de ARP een andere verhouding aan het ontstaan, ook in de politieke praktijk - en niet alleen die op economisch gebied - waren veranderingen op til. Voor het eerst vroegen gemeentelijke herindelingen om aandacht en het complex van problemen rondom de boerenbevolking (sanering en de mond- en klauwzeer-epidemie) schoof naar de voorgrond. De periode van herstel was achter de rug, verdeling van de welvaart was aan de orde. Binnen de Staatkundig Gereformeerde Partij waren de troebelen rond de 'bezwaarden' en recent die rond Van Dijk met succes in de doofpot gestopt. Maar was de teruggekeerde rust niet de rust van het kerkhof? Bij de Statenverkiezingen van 1954 won de SGP wel in de grote steden - waar zij conservatieve proteststemmen verzamelde - maar elders werden verliezen geboekt die men algemeen aan de passiviteit van de kiesverenigingen toeschreef. Bij geen enkele eerdere verkiezing, schreef Zandt teleurgesteld, waren ooit "zulke en zoveel klachten (...) ingekomen over betoonde laksheid."¹⁴¹ De Staatkundig Gereformeerde Partij stond duidelijk voor nieuwe uitdagingen.

6.4 De opvolging van Zandt en een zwakke partijstructuur

De bezorgdheid van de partij-top was niet ongegrond. De Staatkundig Gereformeerden hadden eventuele nieuwe kiezers weinig aansprekends te bieden. De relatie tussen de SGP en haar achterban werd in de jaren vijftig in de eerste plaats bepaald door 'De Banier'. De vier provinciale Verenigingen van Overheidspersonen - de Zeeuwse dateerde van 1932, die van Zuid-Holland was in 1947 opgericht, spoedig gevolgd door een Utrechtse vereniging en later door een Gelderse die niet zo goed functioneerde - waren wel van belang voor SGP-raadsleden en -wethouders, maar hun bestaan ging aan het publiek voorbij. De Kamerfractie met het boegbeeld Zandt appelleerde nog wel aan de gevoelens van een oudere generatie voor wie getuigenis en charisma van belang waren, maar sprak de jongeren minder aan. Kodde kon door zijn praktische instelling nog wel eens een stem 'vasthouden' van wie niet voor honderd procent SGP-er was. Kodde en Van Dis waren echter zestigers, terwijl Zandt de zeventig gepasseerd was. De toeloop van ex-ARP stemmers betekende geen verjonging van het kiezerscorps.

In feite speelde het charismatisch element van het partijleiderschap de SGP hier nog parten. Zandt verouderde, vooral na het overlijden van zijn vrouw in 1955¹⁴², en de laatste jaren voor zijn overlijden in 1961 kwam hij nauwelijks meer in de Kamer. Toch bleef hij partij- en fractieleider. De omstandigheden waaronder in 1959 de - onverwachte - verkiezingen werden gehouden hadden dat mede bewerkstelligd. De kandidatenlijsten moesten zo snel ingeleverd worden dat de lijst van 1956 aangehouden werd.¹⁴³

De nadruk op de inbreng van de *partijtop* had nog andere repercussies op het partijtjeven. Mede door gebrek aan een middenkader moest het Hoofdbestuur erg veel zelf opknappen. Zo werden op de jaarlijkse Algemene Vergadering vaak vragen gesteld die van luttel belang waren en er feitelijk niet thuis hoorden.¹⁴⁴ Tussen 1952 en 1962 werd dan ook tot vier maal toe vanuit kiesverenigingen voorgesteld om de traditionele rondvraag tijdens die vergadering te laten vervallen.¹⁴⁵ Op den duur besloot men alleen 'hoognodige' vragen toe te laten, maar pas in 1970 zou de mondelinge rondvraag afgeschaft worden. Ondertussen was het aantal op de Provinciale Vergaderingen te berde gebrachte vragen toegenomen, een ontwikkeling die in Zeeland in het midden van de jaren vijftig al gesignaleerd werd.¹⁴⁶ De Provinciale Vergaderingen, die zo de Algemene Vergaderingen enigszins ontlastten, werden bijgewoond door een of meer hoofdbestuursleden.

Ook het aantal voorstellen dat via de kiesverenigingen schriftelijk bij het Hoofdbestuur

binnen kwam ter behandeling op de Algemene Vergadering liep soms de spuigaten uit. Onderlinge coördinatie mankeerde bij de kiesverenigingen, en wezenlijke discussie over een door een gezaghebbend of spraakzaam lid naar voren gebracht idee ontbrak vaak genoeg. Met name voorstellen die steeds weer ingediend werden legde het Hoofdbestuur naast zich neer. Met andere voorstellen die het Hoofdbestuur niet voor behandeling geschikt vond gebeurde het zelfde.¹⁴⁷ Soms duurde het echter meer dan een jaar voor een kiesvereniging bericht kreeg van een besluit - ook van een negatief besluit - en dat wekte irritatie.¹⁴⁸

Een van die steeds weerkerende verzoeken was het stellen van tegenkandidaten bij de verkiezing van hoofdbestuursleden, wat door het Hoofdbestuur voortdurend geweigerd werd. De terughoudendheid ten aanzien van het democratiseren van deze procedure werd vooral bepaald door het persoonlijk oordeel van Zandt. Bij het stellen van tegenkandidaten zou automatisch één persoon het moeten afleggen tegen de andere en Zandt wilde dat de niet-gekozene niet aandoen. Bij de bejaarde partijleider leefde trouwens in het algemeen de angst dat veranderingen wrijvingen zouden oproepen.¹⁴⁹ Het belangrijkste democratiseringsvoorstel van de jaren vijftig, een bundeling van voorstellen, in 1955 door de Haagse kiesvereniging ingediend, maakte dan ook niet veel kans.¹⁵⁰

Zandt was in die zin een samenbindende factor dat hij de verschillende kerkelijke richtingen achter zich had. Hij was Hervormd - en dat kerkverband leverde zo'n zestig procent van de SGP-stemmen - maar door zijn voorgaan in evangelisaties en gemeenten van Oud-Gereformeerde snit was hij ook bij de 'vrije kerken' gezien. In hoeverre zijn gezag ook doordrong in de Gereformeerde Gemeenten, is moeilijk te zeggen.¹⁵¹ De traditionele relatie tussen dit kerkverband en de SGP werd na de scheuring van 1953 een tijdlang niet meer aangemoedigd. Zandt, en ook anderen wilden de kerkelijke controverses buiten de partij houden. Predikanten uit de Gereformeerde Gemeenten werden dan ook niet in het Hoofdbestuur gekozen. Ook Bondspredikanten uit de Hervormde Kerk waren er tot de verkiezing van ds H.G. Abma in 1956 niet te vinden. De Hervormde Dorsman was lid sinds 1946, maar hij rekende zich niet tot de Gereformeerde Bond.¹⁵²

Behalve door de penningmeester W. Jansen¹⁵³ waren de Gereformeerde Gemeenten in het Hoofdbestuur vertegenwoordigd door de oudgedienden De Kok en Kodde, en de Gereformeerde Gemeenten in Nederland (vanaf 1955) door J. Vermeulen. De inbreng van Kodde was groot, die van beide anderen en de Christelijke Gereformeerde ds C. Smits (lid tot 1955) was eveneens goed merkbaar. Ds. M.A. Mieras vertolkte de mening van de Oud-Gereformeerden. Een passievere houding werd aangenomen door de Hervormde M. van Leeuwen en de Christelijke Gereformeerde predikant J.C. van Ravenswaay. Echte tegenstellingen waren niet aanwezig in het Hoofdbestuur. Niet alleen zat een deel van de leden - in ieder geval Mieras, Van Dis, Smits en Dorsman - geheel op de 'getuigende' lijn van Zandt terwijl de praktisch ingestelden hun gang mochten gaan, de taak van het Hoofdbestuur was ook veel meer een regelende en een coördinerende dan een beleidsbepalende.¹⁵⁴

Eén van die regelende taken van het Hoofdbestuur was het gezamenlijk met twee vertegenwoordigers uit elke Provinciale Vergadering - deze combinatie heette 'Vertrouwensvergadering' - opstellen van de kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen. Daarbij raadpleegde men de door de kiesverenigingen via de Provinciale Vergaderingen samengestelde lijsten met aanbevolen personen. Zeer veel waarde werd gehecht aan spreiding over de kerkverbanden, en ook wel over de regio's. Uiteraard speelde persoonlijke bekwaamheid mee. Zo kon het gebeuren dat door binnenkomst van een jongere, een oudere uit de zelfde streek of het zelfde kerkverband een aantal plaatsen 'duikelde' op de kandidatenlijst. Ook wanneer iemand te oud leek voor Kamerlid kon hij vele plaatsen teruggaan, terwijl hij uit eerbied voor zijn verdiensten of zijn positie in de partij nog niet van de lijst verwijderd werd.¹⁵⁵ Jongeren die in de jaren vijftig omwille van

hun bekwaamheid snel opklommen op de kandidatenlijst waren bij voorbeeld de ingenieurs H. Fokker en H. van Rossum, beiden lid van de Gereformeerde Gemeenten.¹⁵⁶

Na het overlijden van Pieter Zandt op 4 maart 1961 kwam een aspect van de beperkte partijstructuur van de SGP pijnlijk aan het licht. Zoals te verwachten benoemde het Centraal Stembureau in Zandts plaats de volgende op de Kamerkandidatenlijst van 1959, de vierde man, ds P.J. Dorsman. Na een aanvankelijke aanvaarding bedankte hij echter omdat hij voelde aankomen dat de besturen van de Hervormde Kerk hem zijn rechten 'als van een emeritus' (die hij moest aanvragen om de stap naar het Kamerlidmaatschap te kunnen doen) niet zomaar zouden verlenen.¹⁵⁷ In zijn plaats werd nu de vijfde op de lijst benoemd, H. Fokker. Ook deze bedankte na enige dagen. Na een Eerste Kamerlidmaatschap (1959-1960) hield hij de landspolitiek voor gezien. Zodoende werd tenslotte de zesde op de lijst, ds M.A. Mieras, tot Kamerlid benoemd.

Onder de leden van de partij wekte deze gang van zaken onrust. Velen waren ontstemd over het bedanken van Dorsman en Fokker. Zij hadden zich immers bewust zo hoog op de lijst laten plaatsen. De benoeming van Mieras, een ongeletterd en ouderwets man, vanuit maar liefst zesde positie werd lang niet door ieder met vreugde begroet. Kodde vreesde bij voorbeeld dat Mieras de andere Kamerleden - hemzelf en Van Dis - maar spaarzaam zou ondersteunen.¹⁵⁸ Daarentegen was het bedanken van Dorsman voor sommigen die een al te 'zware' SGP vreesden een opluchting.¹⁵⁹ Het feit dat de opvolging van Zandt zo slecht geregeld bleek te zijn, kortom, gaf reden tot ontevredenheid. Gedeeltelijk zou die ontstemming zich pas uiten in 1963 toen wegens ziekte van Kodde weer met een tussentijdse opvolging rekening gehouden moest worden. Dorsman stond toen weer op de lijst - als vijfde - terwijl de voor Kamerlid duidelijk niet geschikte Mieras als vierde geplaatst was (zie 6.6). Ongenoegen over de grote macht van het Hoofdbestuur en de onaantastbaarheid die bijkans voor Zandt gegolden had, had zich trouwens al eerder geuit. Ergernis over het lange aanblijven van Zandt lag ten grondslag aan een voorstel van de kiesvereniging Zeist in 1962 om hoofdbestuursleden maar eenmalig herkiesbaar te stellen. Het voorstel werd niet gehonoreerd. Ook het verzoek van verschillende kiesverenigingen om bij de kandidaatstelling voor de Kamer op bekwaamheid van de personen te letten, en om bij de aanwezigheid van geschikte anderen geen predikanten kandidaat te stellen, ging het Hoofdbestuur te ver. Het erkende wel het belang van geschiktheid, maar vond algemene regels moeilijk vast te leggen. Was de SGP niet door de predikanten Kersten en Zandt groot geworden?¹⁶⁰

Twee veranderingen die wel doorgang vonden gingen van het Hoofdbestuur zelf uit, dat tot die tijd steeds had moeten oppassen om Zandt niet te grieven. Tijdens een speciaal belegde Algemene Vergadering in 1961 werd het monopolie van het Hoofdbestuur enigszins teruggebracht door het besluit dat de 'Vertrouwensvergadering' bijeen geroepen kon worden "wanneer dit nodig geoordeeld wordt" en niet langer "bij ernstige gevallen" alleen. Algemene instemming vond ook de uitbreiding van het Hoofdbestuur van negen tot (hoogstens) dertien leden.

Kodde, door het Hoofdbestuur na Zandts overlijden als tijdelijk partij-voorzitter aangewezen, wilde de mogelijkheid benutten om de Hervormde inbreng in het SGP-bestuur te versterken. Blijkens uitlatingen in Walcheren was hij bevreesd voor "extreme elementen" waarmee hij wellicht op Dorsman, of op andere strikt getuigend ingestelde groepen doelde.¹⁶¹ Echte Bondspredikanten waren er naast Abma niet meer in de partijtop - Zandt was ook wel geen rasechte Bonder geweest maar toch wel "een bruggehoofd naar de Bonders toe" - en Kodde wilde de band tussen SGP en Gereformeerde Bond uitbouwen nu het kon.¹⁶² Ter verkiezing van drie nieuwe hoofdbestuursleden werden in 1961 dan ook

dubbelfallen gesteld bestaande uit Bondspredikanten. Slechts één van hen, ds J. van der Haar, aanvaardde echter zijn benoeming. Binnen de Gereformeerde Bond, waar velen nog ARP-gezind waren, liep men in de jaren zestig als predikant nog uit de pas wanneer men er openlijk voor uitkwam de SGP te steunen.¹⁶³ Toen het Hoofdbestuur op 13 september 1961 moest beslissen over de opvolging van Zandt als partijvoorzitter was het dan ook niet verwonderlijk dat een predikant gekozen werd die al enige jaren als Bonder in het Hoofdbestuur van de SGP verkeerd had en die bovendien voorzitter was van de Gereformeerde Zendingsbond: ds H.G. Abma.

Met de fractie onder leiding van Van Dis en de partijorganisatie onder die van Abma, ging de SGP een nieuwe periode in. De voorspelling die in ARP-kringen gedaan was dat niemand in staat zou blijken de inderdaad samenbindende positie van Zandt in de SGP te vervangen, was niet uitgekomen.¹⁶⁴ De antirevolutionairen hielden geen zetelwinst over aan een uiteenvallen van Kerstens nalatenschap. Hoewel er aan getwijfeld kon worden of Abma wel zo welkom was bij de 'extreme elementen', was de eenheid van de partij niet bedreigd geweest. De nieuwe partijvoorzitter zocht in zijn eerste partijrede in 1962 ook duidelijk aansluiting bij zijn voorganger.¹⁶⁵ De moeilijkheden die de opvolging van Zandt te voorschijn geroepen had, hadden met name te maken met democratie binnen de partij, charisma, leeftijd en deskundigheid. De echte troebelen zouden voor de SGP nog komen. Hoogstens kon vanaf 1961 gezegd worden dat het charismatisch leiderschap binnen de SGP geen rol van belang meer speelde.

6.5 Tussen antirevolutionairen en Boerenpartij (1955-1963)

De stabiliteit in de Nederlandse politiek van de jaren vijftig werd gesymboliseerd door de kabinetten Drees, waarvan het derde in 1952 aantrad en het vierde in 1956. De partijleiders Drees, Romme, Tilanus, Schouten en Oud beheersten de politiek. Zij waren op leeftijd, konden bogen op lange ervaring en zaten stevig in het zadel.¹⁶⁶ Vanaf 1952 nam de ARP met de ministers Zijlstra en Algera ook deel aan de coalitie, die beheerst werd door de PvdA en de KVP. Alle grote partijen waren het tijdens het derde kabinet Drees eens over de noodzaak van de gevoerde prijsstabilisatiepolitiek. Er was dan ook weinig neiging tot oppositie in de Kamers.

Doordat zij in het overheidsingrijpen een socialistische achtergrond meenden te ontdekken, en een deel van hen dat ingrijpen wenste af te remmen, keerde de stemming onder de antirevolutionairen zich in de loop van Drees-IV echter tegen het kabinet. Ook de KVP en de PvdA ontwikkelden ieder voor zich hun ressentimenten tegen verdere samenwerking, wat leidde tot de val van het kabinet in december 1958.¹⁶⁷ Was de verkiezingsuitslag van 1956 nog een 'daverende en welverdiende' overwinning¹⁶⁸ voor regeringsleider Drees, de verkiezingen in 1959 betekenden een sprong vooruit voor de enige grote partij die niet aan de coalitie deelgenomen had: de VVD. Aan de kiezers waren de politieke redenen voor de val van het kabinet trouwens ontgaan. Een tiental jaren lang waren partijpolitieke tegenstellingen van weinig belang geweest en had men zich aan de wijze zorg van de bekende mannen toevertrouwd. Het einde van de grote samenwerking kwam als een schok voor de bevolking, minder echter voor de Staatkundig Gereformeerden, die voortdurend oppositie gevoerd hadden.

De SGP had bij het aantreden van Drees-III al voelen aankomen dat het kabinet "een hele reeks wetsontwerpen en staatsbemoeienis" te voorschijn zou roepen. Dat was niet de beleidlijn die de SGP voorstond. Bovendien uitte de SGP fundamentele kritiek op de formatie van het derde en vierde ministerie Drees. De partijen hadden daarbij een onwaardige koehandel om de zetels bedreven in plaats van het landsbelang te dienen. Hetzelfde gold voor het tussentijds 'lijmen' van het kabinet in 1955: een partijpolitiek gedoe, volgens Zandt,

waarbij de regering verlaagd en door de regeringspartijen gekoeioneerd was, een slechte zaak voor het prestige van de politiek.¹⁶⁹ Behalve met kritiek op de ARP en de CHU voor het deelnemen aan de coalitie op zich, vrees voor toenemende Roomse invloed, en het inmiddels traditionele verwijt dat het kabinet zich niet naar de bijbelse maatstaven wilde richten, begeleidde Zandt en Van Dis de achtereenvolgende regeringen met kritiek op sociaal-economisch terrein. Die werd, net als hun kritiek op de 'partijpolitiek', gevoed door het idee dat zij het belang van de totale bevolking méér in het oog hielden dan de grote partijen¹⁷⁰, die zich elk door hun favoriete groepen of wensen lieten sturen. Voor het overige sloot de houding van de SGP zich nauw hierbij aan: loyaal tegenover de regering, zoals in de affaire-Hofmans, en kritisch waar het toenemende staatsbemoeiing betrof.

De *prijsstabilisatie* die aan het eind van Drees-III ingesteld werd was een antwoord op de economisch goede gang van zaken in de eerste helft van de jaren vijftig. De verwachtingen van wat kon, waren echter boven de echte mogelijkheden uitgegroeid. Om inflatie te voorkomen na een aanvankelijke loonstijging hield het kabinet de prijzen in de greep, en reageerde vervolgens op de in 1956 ontstane overbesteding door de prijzen weer los te laten. Tijdens de laatste jaren van Drees-IV werd de consumptie dus afgeremd ('bestedingsbeperking') teneinde de import niet op te jagen. Tegelijkertijd ging het ingrijpen van de overheid in het maatschappelijk leven op de zelfde voet verder, onder minister Mansholt van 1956 tot 1958 zelfs in versterkte mate.

De lasten die de gemiddelde Nederlander moest dragen voor het laag houden van het consumptiepeil waren aanzienlijk. "De financieel zwakken hebben daar de last van gedragen", schreef Zijlstra later. De bestedingsbeperking van 1957-58 vormde overigens het enige conjuncturele keerpunt in de periode tot 1963. Lage loonkosten, een voorspoedige ontwikkeling van de buitenlandse markt en omvangrijke bedrijfswinsten bevorderden volgens Messing een harmonieuze samenwerking tussen overheid en bedrijfsleven.¹⁷¹ Het was nu juist dit laatste dat de SGP-vertegenwoordigers in de Tweede Kamer onophoudelijk betwijfelden: volgens hen werden de bedrijfswinsten volledig door de geheven lasten afgeroomd. Wellicht klinkt in deze beoordeling de traditionele stellingname van de SGP ten gunste van de kleine middenstand door: die behoorde wel tot het bedrijfsleven, maar tegelijkertijd ook tot de zwakkeren op wie de regering de lasten afwentelde.

Voor de problemen waar de regering mee te maken kreeg waarschuwde de SGP meestal op voorhand, waarschijnlijk in het voetspoor van de VVD¹⁷²: eind 1956 voor het achterlopen van de belastingopbrengsten bij de geplande overheidsuitgaven, begin 1957 voor het feit dat de bestedingsbeperking een afwenteling op de consument betekende.¹⁷³ De commentaren van Zandt bij de troonredes van die jaren weerspiegelden de zelfde gezichtspunten: kritiek op de machteloosheid van het kabinet in economisch opzicht in september 1956, waardering voor het realisme in de maatregelen van 1957, en opnieuw kritiek op de onmacht van de regering in 1958 toen de uitwerking van de maatregelen voor de zwakkeren al gebleken was en er tijdelijk een 'kleine depressie' heerste.¹⁷⁴ Bij één van deze gelegenheden liet de SGP-afgevaardigde merken net als de grote partijen achter de in 1955 door Zijlstra begonnen prijsstabilisatie te staan. Deze moest volgens hem echter gecombineerd worden met belastingverlaging teneinde het traditionele SGP-alternatief van 'een goedkoper levenspeil' te helpen verwezenlijken.¹⁷⁵

Het opvoeren van de directe belastingen, dat deel uitmaakte van het regeringsbeleid werd namelijk hevig door de Staatkundig Gereformeerden bestreden:

"... met gevolg dat ongehuwden en ook gehuwden, die wat extra's verdienen, werkende echtparen en vermogensbezitters wel een exorbitant bedrag aan loon, inkomsten- en vermogensbelasting hebben. Op zichzelf valt daarvoor wel iets te zeggen, maar toch, het kan te hoog opgevoerd worden, zò hoog zelfs is het opgevoerd, dat

zelfs voor velen van hen aan sparen weinig of geheel niet valt te denken.¹⁷⁶

Waarschijnlijk dacht men hierbij vooral aan de middenstand, die immers moest kunnen blijven investeren om het hoofd boven water te houden. Juist in deze jaren lukte dat vaak niet, een tendens die zich doorzette tijdens het in 1959 aangetreden kabinet-De Quay, dat de progressie in de belastingschalen handhaafde. In 1960 klaagde de SGP dan ook:

"Zoals het thans gesteld is, zien zich niet weinigen gedwongen om bij de onderhouding van hun gezin zich te bezuinigen, tot op voedsel en kleding toe, om de belastingen te kunnen opbrengen."¹⁷⁷

Nog tijdens het laatste kabinet-Drees, in september 1958, had de SGP erop gewezen dat de overbesteding tot staan was gebracht, zodat een aantal als tijdelijk afgekondigde belastingmaatregelen niet meer nodig waren. Heel de bestedingsbeperking had (nog afgezien van de armoede onder de zwakkeren) negatief op de investeringen in het bedrijfsleven uitgewerkt. Bovendien, zo vroeg men zich af, was de verbeterde situatie wel door de regeringsmaatregelen veroorzaakt?¹⁷⁸

Uiteraard gold nog steeds dat een deel van de SGP-kritiek op de regering voortvloeide uit het feit dat zij bepaalde overheidsuitgaven niet kon billijken, de bekende onderwerpen als cultuur en sport. Toen hij in 1958 een alternatief wilde aangeven voor de belastingwetgeving, noemde Van Dis echter ook andere zaken waarop bezuinigd kon worden: overheidsbemoeiing met de woningbouw, de geplande TH in Twente, defensie en ontwikkelingshulp. Twee jaar later noemde de SGP als eventuele bezuinigingsposten: het onderwijs, het Deltaplan en weer defensie.¹⁷⁹

Van de overige onderwerpen die in de tweede helft van de jaren vijftig aan de orde waren, had de grondwetswijziging van 1955 voor de SGP bijzondere gevolgen. De uitbreiding van het zetelaantal in de Staten-Generaal, waar de SGP volledig mee instemde, leverde een derde SGP-er in de Tweede Kamer op, en voor het eerst een vertegenwoordiger in de Eerste Kamer. De andere staatkundige wijzigingen waarover rondom de grondwetswijziging gesproken werd, invoering van een referendum en het weren van kleine partijen uit de Kamers, werden uiteraard door de partij afgewezen - zij werden ook niet verwezenlijkt.

Van de drie nieuwe volksvertegenwoordigers van SGP-huize die aan het eind van de jaren vijftig naast de oudgedienden Zandt en Van Dis aantraden, representeerde de Christelijke Gereformeerde predikant *C. Smits* nog het meest de klassieke SGP-lijn. Het betoog waarmee de 58-jarige Sliedrechtse predikant op 8 januari 1957 in de Eerste Kamer debuteerde, een rede bij de 'Algemene Beschouwingen', herinnerde sterk aan de redes van Zandt, en nog meer aan die van Van Dis. Smits stelde voorop, dat hij zich niet alleen qua parlementaire ervaring, maar ook in kennis de mindere wist van vele andere afgevaardigden.¹⁸⁰ Voor zijn opvolger in de Eerste Kamer, *Jr.H. Fokker*, gold die afstand wellicht wat minder. Fokker was werktuigbouwkundige en werkzaam op het natuurkundig laboratorium van Philips in Eindhoven. Bij zijn maidenspeech in de Eerste Kamer op 10 november 1959 was hij 39. Zijn rede over de begroting voor 1960 was qua zinsbouw en stijl moderner dan de redes van Zandt en Van Dis, vooral minder plechtig. De inhoud was klassiek Staatkundig Gereformeerd.¹⁸¹

Naast het feit dat het SGP-getuigenis nu ook in de Eerste Kamer gehoord werd, was het belang van Smits' en Fokkers inbreng niet zo groot. Van meer waarde werd de komst van de derde man in de Tweede Kamerfractie, burgemeester Kodde van Zoutelande. *David Kodde* was op dat tijdstip 62, en al sinds het overlijden van Kersten de derde man in de partij. In Zeeland was hij al 33 jaar Statenlid en bepaalde hij goeddeels het gezicht van de SGP. Kodde was praktisch en nuchter zonder daardoor de principiële kant van een zaak uit het oog te verliezen. Het zelfstandig doordenken van vraagstellingen die zich nieuw

aandienden ging hij niet uit de weg. Hij deed dat zonder hulp van anderen en zodoende kon wel eens zijn eigen positie - als klein-landbouwer, als burgemeester of als Zeeuws door zijn principiële stellingname heen schemeren. Maar vergeleken met de veel oudere, zich zelf herhalende Zandt en de wat droge Van Dis, was zijn benadering een vernieuwing, mede door zijn originele manier van zeggen. In tegenstelling tot Zandt had Kodde - in klederdracht - steeds de aandacht van de aanwezigen in de Kamer.¹⁸² Hij zou er spreken over binnenlandse zaken, landbouw, volkshuisvesting, ruimtelijke ordening en waterstaat.

Direct al in Kodde's eerste Kamerrede, over de begroting van Verkeer en Waterstaat in december 1956, kwam zijn eigen stijl naar voren. Hij pleitte onder andere voor bescherming van voetgangers buiten de bebouwde kom, met name tegen bromfietsen¹⁸³, en riep daarbij het beeld op van een rustige wandelaar op de Zeeuwse landwegen - niet onwaarschijnlijk Kodde zelf. Later zou nog blijken dat de burgemeester van Zoutelande gespecialiseerd was in bestuursrechtelijke zaken, zoals bij de Provinciewet van 1961, waarin twee amendementen-Kodde opgenomen werden.¹⁸⁴

Bij zijn werkzaamheden in gemeente en provincie had Kodde al ervaren dat moderne ontwikkelingen, ook als die toenemende overheidszorg betekenden, niet per definitie afgewezen behoeften te worden. Het is moeilijk te bepalen, zo schreef hij in 1956 in 'De Banier', waar de taak van de overheid op het gebied van verzorging ophoudt of begint. De Bijbel geeft er geen vaste regel voor, gaf hij toe, en:

"Calvijn schrijft dat zelfs de straffen in het ene land anders zullen moeten zijn dan in het andere, en ook wel de ene tijd anders dan de andere. Zou er dan ten opzichte van de verzorging een voor altijd geldende regel kunnen worden gesteld? Immers neen."

Wel waren er grenzen, meende Kodde, die op bepaalde punten naar het liberalisme neigde: de overheid is meer geroepen om het kwade tegen te gaan, dan "om zelf regelen te stellen."¹⁸⁵ Voorzieningen, zo schreef hij vier jaar later, hoefde men niet tegen te werken omdat anderen er misbruik van zouden kunnen maken. Misbruik, bij voorbeeld van electrificatie van het platteland voor zondagsarbeid, was immers ook voor de verantwoording van die anderen. Het oorspronkelijke, goede gebruik was primair, voor het tegengaan van misbruik konden andere middelen dienen.¹⁸⁶

Met deze laatste opmerkingen richtte Kodde zich tot dat deel van de SGP-achterban dat geen verantwoordelijkheid wenste te dragen voor welke maatregel dan ook die tegemoet kwam aan de eisen des tijds. Boven principieel tegenstemmen gaf hij de voorkeur aan het verwerken van de beginselen van de SGP in zijn oordeel over het gepresenteerde beleid. Door de beginselen er bij te betrekken kon een SGP-er, meende hij, soms beter dan een ander de toekomstige gevolgen van een bepaald beleid overzien. Uit dien hoofde kon een SGP-vertegenwoordiger dan wel tegenstemmen. Maar ook wanneer de overheid met een maatregel te ver ging, was het zo "dat ook bij dat te ver gaan er wel dingen worden geregeld waardoor de één of andere gediend is."¹⁸⁷

Wel bleef ook Kodde het principiële verwijt aan de opeenvolgende regeringen maken dat zij te weinig 's mensen afhankelijkheid tegenover God in hun beleid lieten uitkomen, met name bij de sterk toegenomen planning:

"Ik wil mij niet op een standpunt stellen dat wij dan maar niets moeten doen, maar (...) te veel wordt de indruk gewekt, dat ook al worden reserves voorbehouden, men wel weet hoe de ontwikkeling zal zijn. Maar al te veel wordt op eigen kracht, kennen en kunnen gesteund."¹⁸⁸

Dat zij bepaalde nieuwe bemoeiingen met het maatschappelijk leven accepteerde, had de SGP-kamerfractie overigens al eerder laten merken. Zo was de toch ook oorspronkelijk het bedrijfsleven 'opgedrongen' Sociaal-Economische Raad, de SER, van lieverlee door Van

Evenals in voorgaande periodes werd van de SGP-fractie in de Kamer regelmatig de waarschuwing tegen de *macht van Rome* gehoord. Verschillende malen meldde zij inbreuken op het processieverbod en ook in een aantal burgemeestersbenoemingen zag de SGP een oprukken van de Roomse heerschappij. Overigens werd tegen deze twee zaken ook wel door protestanten van buiten de SGP geprotesteerd, maar dan buiten het parlement. Tegen de vermenging van (rooms-katholieke) kerk en staat die bleek tijdens het 'Mariacongres' in 1958 - militair eerbetoon bij een door kardinaal Alfrink opgedragen mis - protesteerde ook de ARP door Kamervragen te stellen.¹⁹⁰ In december 1956 probeerde de SGP opnieuw in een amendement bij de begroting van Buitenlandse Zaken om het gezantschap bij de paus afgeschaft te krijgen, zoals haar in 1925 gelukt was. Door gebrek aan welke steun dan ook - de CHU liet weten 'niet steeds' hier op terug te willen komen - kon het amendement niet eens in stemming gebracht worden.¹⁹¹ De SGP bleef niets anders over dan een half jaar later tegen een verdrag met de Verenigde Staten te stemmen, omdat daarin processies - van Amerikanen in Nederland - in principe toegestaan werden. Enige andere Kamerleden volgden de SGP hierin.¹⁹² Hoewel het vooral Zandt was die tegen het 'Roomse gevaar' waarschuwde, bleef ook na zijn overlijden dit geluid klinken vanuit de SGP-fractie. Met name Van Dis beliefdde zich in dezen aan de stellingname van Zandt te houden.¹⁹³

Tijdens het kabinet-Drees IV, en wel op 5 november 1957, nam de Tweede Kamer de *Deltawet* aan, een wet waarbij vele SGP-kiezers direct betrokken waren. Het in 1953 door de Watersnoodramp getroffen gebied telde immers vele bevindelijk gereformeerden, die afsluiting van de zeearmen zouden verwelkomen. De Delta telde echter ook een contingent vissers, oester- en mosselkwekers, waarvan een aanzienlijk deel tot de SGP-achterban hoorde. Zij zouden bij afsluiting van met name de Oosterschelde hun broodwinning verliezen. De Zeeuwse SGP-voorman Kodde had dan ook al in januari 1954, toen hij instemde met het Deltaplan, in de Zeeuwse Staten gewezen op de belangen van een plaats als Yerseke. Ongeveer een jaar later wenste Van Dis overwogen te zien of een Deltaplan met behoud van mossel- en oesterteelt mogelijk was.

Bij de stemming voor de Deltawet in 1957 vroegen Kodde en het ARP-kamerlid Van der Zaal om aandacht voor een alternatief dat er later ook zou komen: een geperforeerde dam in de Oosterscheldemonding. Ondanks hun opvallende stellingname¹⁹⁴ stemden zij niet tegen de Deltawet. Binnen de SGP was er op dat moment ook nog weinig tegenstand tegen de geheel gesloten Oosterschelde. Het leed van de Watersnoodramp lag nog te vers in het geheugen.¹⁹⁵ Net als in andere partijen, kreeg men in de SGP pas later meer oog voor de materiële kanten van afsluiting van de zeearm. Daarbij bleven de SGP-leiders en in Zeeland in ieder geval de Statenfractie van oordeel dat de veiligheid voorop moest blijven staan. Voorshands beperkte de SGP zich dan ook tot het pleiten voor een goede schaderegeling voor vissers en mossel- en oestertelers, zoals zij voorheen voor de Zuiderzeevissers bepleit had. Kodde en de SGP namen in dezen in de Kamer over het algemeen het voortouw.

Een vroege voorstander van een open Oosterschelde werd de SGP dus niet, hoewel zij die mogelijkheid vroeg gesignaleerd had. Pas toen, naar bleek uit het rapport van de commissie-Klaasesz, de technische mogelijkheden aanwezig bleken te zijn voor behoud van de veiligheid bij een geperforeerde dam, paste de SGP haar standpunt aan. Dat was na 1970, toen Kodde, die de geperforeerde dam nooit helemaal uit zijn gedachten gebannen had, al overleden was.¹⁹⁶ Van tijd tot tijd sprak de SGP op verschillende niveaus haar vrees uit dat de Deltawet geforceerde veranderingen op bestuurlijk, economisch (industrialisatie)

en cultureel vlak in gang zou zetten in het betrokken gebied (zie hoofdstuk negen).¹⁹⁷

Het grote probleem van de jaren vijftig en begin zestig, de *woningbouw*, was één van de onderwerpen waarop de SGP de kabinetten-Drees en - De Quay zonder veel moeite bekritiseerde. Niet alleen pleitte zij voor méér woningen, ook bestreed zij de rol van de overheid in de woningbouw, zowel op het punt van regelgeving als op dat van de bouw door de overheid zelf. Had Van Dis in de jaren vijftig voornamelijk klachten van het particuliere bouwbedrijf doorgegeven, Kodde mengde ook andere elementen in zijn betogen bij de begroting van Volkshuisvesting. Eén daarvan was zijn bezwaar tegen 'eenheidsbouw', die ten koste van initiatief en schoonheid ging en het streekeigene negeerde.¹⁹⁸

Een ander nieuw element was Kodde's poging om te komen tot een definitie van de juiste huursom: een woning is een eerste levensbehoefte en moet dus voor "een werknemer of wie dan ook met een normaal inkomen" betaalbaar zijn. Zo iemand zou de 'kostende huurprijs' moeten kunnen betalen zonder daarbij hulp nodig te hebben.¹⁹⁹ De steun die huurders van woningwetwoningen in feite genoten, was immers niet altijd reëel: sommigen zouden wel een duurdere woning kunnen bekostigen. En zouden de bouwbedrijven juist door die steun niet uitgelokt worden om allerlei onnodige luxe in de woningwetwoningen aan te brengen? Volstrekt vrije particuliere bouw zou volgens Kodde dit probleem opheffen: een groter aanbod van huizen zou volgens het marktmechanisme de huizenprijs omlaag brengen. Huurders die serieus met tekorten zaten, zouden vervolgens op directe wijze - individueel - geholpen moeten worden.²⁰⁰ Bij de politiek gevoeliger liggende kwestie van de huurverhoging en de ermee gepaard gaande huurblokkering in 1957 kwam de SGP, evenals de VVD en een deel van de confessionele partijen, voor de huiseigenaars op. Hier was sprake van bestaande huizen, een heel andere situatie dan nieuwbouw, aldus Zandt, omdat het eigendomsrecht immers in het geding was.²⁰¹

Evenals de kritiek van de SGP-fractie op het beschikbaar stellen van woningwetwoningen aan mensen die eigenlijk geen steun nodig hadden, was haar protest tegen de Algemene Ouderdomswet van 1956 gericht tegen het automatisme van de betrokken regeling: "Hierbij staat het wel vast, dat gefortuneerde mensen dit pensioen ter voorziening in hun levensbehoeften niet nodig hebben." In verband met de premiedruk die ook de 'vergeten groepen' zou treffen stemde de SGP tegen de invoering van de AOW (zie hoofdstuk zeven). Wij zijn voor een premievrij pensioen, herhaalde Zandt bij de stemming over de Pensioenwetten Overheidspersonen in dat zelfde jaar. Omwille van het rechtvaardigheidsbeginsel moest de SGP zich ook tegen deze wet verklaren. Immers, volgens deze wijziging van de Pensioenwet zouden ambtenaren die steeds hun AOW- en pensioenpremies voldaan hadden, niet beide volle uitkeringen ontvangen, maar op hun AOW gekort worden. "In strijd met de beginselen van onze rechtsorde", meende Zandt.²⁰²

Een beroep op een dergelijk 'algemeen' beginsel deed de SGP ook regelmatig wanneer het onderwijs in de Tweede Kamer ter sprake kwam. De fractie pleitte dan voor praktijkgericht onderwijs. Feitelijk was hier ook van protest tegen algemene regelstelling sprake: eenzijdig begaafden moeten niet gedwongen worden hun tijd te besteden aan vakken die hen niet liggen. Bij de wet op het kleuteronderwijs stelden de Staatkundig Gereformeerden zich aan de zijde van de ARP en de CHU ter bescherming van het bijzonder onderwijs.²⁰³ Bij haar sterk principieel bepaalde afkeuring van de wet op de Lijkverbranding (1955) stond de SGP echter alleen.²⁰⁴

De tegenstem tegen de Algemene Ouderdomswet moest de SGP bij de *verkiezingen van juni 1956* bezuren: zij kwam van 2,4 op 2,26 % van de stemmen. Waren er in de Kamer enige schermutselingen geweest met de ARP en vooral de CHU ²⁰⁵, intern in de SGP

was er al gewaarschuwd voor "de zuiging van de zijde der Partij van de Arbeid."²⁰⁶ In het zuidwesten van Nederland waren er al eerder signalen geweest die wezen op een overloop van arbeidersstemmen naar de partij van Drees: het was aan te wijzen bij een aantal gemeenten in 1948 en 1952, en bij de Zeeuwse Statenverkiezingen van 1954 in een aantal Walcherse en Zeeuws-Vlaamse gemeenten.²⁰⁷ In 1956 was het in deze provincie "opmerkelijk stil" wat verkiezingspropaganda van de SGP betreft²⁰⁸, ondanks het feit dat de Zeeuw Kodde in de Tweede Kamer gebracht kon worden. De redactie van 'De Banier' noemde de omstandigheden waaronder de SGP in Zeeland de verkiezingen was ingegaan "zeer ongunstig", toen zij er de grote verliezen voor de partij localiseerde. De stem tegen de AOW moest velen overgehaald hebben op de PvdA te stemmen, de partij van minister Suurhoff die het wetsvoorstel ingediend had.²⁰⁹

Dat de SGP zich met name over Zeeland zorgen maakte had meer dan één reden. Opvallend was vooral het grote verlies op het eiland Tholen (van 39,8 naar 35,1 %) waar velen, ook uit zeer bevindelijke kringen naar de PvdA gestapt waren. Zeeland was een provincie met naar verhouding vele (ex-)landarbeiders in de SGP-gelederen, die op Tholen soms lid waren van een NVV-bond. Vanuit die positie was stemmen op de PvdA niet zo'n grote stap, bij voorbeeld wanneer men tijdens NVV-vergaderingen kritiek op het SGP-stemgedrag moest aanhoren.²¹⁰ Op Tholen ging het om een versterking van een al een aantal jaren bestaande trend in de uitslagen - maar de verloren kiezers hadden nooit tot de vaste kern van de SGP-achterban behoord. Dicht bij Zeeland en in een eerdere sociale context waren stemmen naar 'Drees' afgevoerd in Oude en Nieuwe Tonge en 's Gravendeel.

Zeeland stak vooral schril af tegen de andere provincies omdat het verlies er veel minder gecompenseerd werd door toevloeiende ARP-stemmers uit de Gereformeerde Bond. Verlies aan de PvdA was immers bij nader inzien ook in een aantal andere gebieden waar te nemen: in een deel van de Veluwe, in het Gelderse rivierengebied, het Gooi, het land van Heusden, in Leerdam, in Langbroek in Utrecht en in mindere mate in de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden.²¹¹ Het ging hier dus om de 'kerngebieden' van de zeer bevindelijken in de Gereformeerde Bond, dezelfde gebieden die in 1948 (Tholen: 1946) zoveel nieuwe SGP-stemmen vanuit de ARP en de CHU opgeleverd hadden. Mogelijk was hier net als in Tholen sprake van niet-traditioneel SGP-stemmende kiezers, randstemmers in streken waar de SGP wel veel aanhang had. Dat juist dezen voor de PvdA kozen is gezien hun losse band met de SGP niet verwonderlijk. Wellicht speelde ook het bekende verschil tussen 'leer en leven', dat juist in de zwaarste bevindelijke kringen het meest aangetroffen wordt, een rol. Het verlies wijst er in ieder geval op dat niet zozeer arbeiders, als wel arbeiders in bepaalde streken voor de PvdA kozen. Het extreme verlies in Tholen kwam eenvoudig door het feit dat het eiland én tot de 'zware' Gereformeerde Bond én tot het zuidwestelijk kleigebied met zijn emanciperende arbeidersbevolking hoorde.²¹²

Overigens werd het verlies van de Staatkundig Gereformeerden aan de PvdA na 1956 niet voortgezet. De politieke situatie was bij de verkiezingen van 1959 allesbehalve gunstig voor de PvdA en er gingen zelfs wat stemmen van Gereformeerde Bonders van de PvdA naar de SGP.²¹³ Waarschijnlijk waren het kiezers die eerder van de ARP naar de PvdA gegaan waren, maar niet naar de ARP terug wilden keren. Hun achtergrond zal die van de hiervoor besproken categorie kiezers niet ver ontlopen hebben.²¹⁴

De verliezen van de SGP in 1956 werden echter goeddeels goedge maakt door stemmen die van de ARP af kwamen. Hier was sprake van een vervolg van de trend die in 1952 op haar hoogtepunt geweest was. Minder dan voorheen prijkten op de ARP-kandidatenlijst prominente kerkelijke gezagsdragers. Noch de nieuwe vertegenwoordiger van de Bond, W. Aantjes, noch die van de Christelijke Gereformeerden, C. Boertien, waren predikant. In de nadagen van Schouten was de grote concurrent van de SGP bovendien niet langer een

eenheid. Kodde constateerde in 1953 al vleugelvorming in de ARP, en meende zijn partijgenoten te moeten opwekken ook ten opzichte van de vleugel die nu tot de SGP toenadering leek te zoeken, de verschillen in het oog te houden. In 1956 herhaalde hij die oproep.²¹⁵

In 1956 gingen voor het eerst stemmen van de ARP naar de SGP in een aantal streken en gemeenten waar de Gereformeerde Bonders tot nog toe de ARP trouw gebleven waren: in de kieskring Apeldoorn, in Gorkum, Werkendam en in de Flakkeese gemeenten Herkingen, Ouddorp en Stellendam. Plaatsen dus, die min of meer aan de rand van de Bondsgebieden lagen. De in 1948 vanuit de kerngebieden van de Bond begonnen beweging was hiermee zo goed als uitgewerkt. De overgang van stemmen van de CHU naar de SGP in Katwijk, en eventueel in de kieskring Apeldoorn maakte deel uit van een zelfde manoeuvre: hier hadden Bonders vanouds christelijk-historisch gestemd.

In Zeeland, waar de ARP vrij behoudend was en de SGP (behalve op Tholen) niet zo'n zware achterban had, lag de situatie iets anders. Hier waren in 1953 stemmen opgegaan voor samspreking tussen ARP, CHU en SGP, en wel met het oog op de Statenverkiezingen van 1954. Kodde was toen over een eventueel samengaan niet erg positief geweest. Hij wees op de verschillen in visie op de mens en op de wedergeboorte, op het eigen klimaat waaraan de oudere partijleden gehecht waren, maar sloot nadere contacten niet uit.²¹⁶ De bedoelde samspreking werd nooit gerealiseerd, maar een deel van degenen die er in de ARP positief tegenover hadden gestaan, zocht nu bij de stembus zijn toevlucht tot de partij van Zandt. De leiding van zowel ARP als CHU onderkende het probleem: de vrees voor stemmenverlies aan de SGP was voor de CHU (1951) en de ARP (1957) één van de redenen om plannen voor een samenwerkingsverband tussen ARP en CHU opzij te schuiven.²¹⁷

Het grensverkeer tussen ARP en SGP was in Zeeland dan ook ingewikkelder, en leverde het bewijs van Kodde's stelling dat de partijen er elkaar meer naderden dan elders. In drie Walcherse dorpen kwamen in 1956 stemmen 'terug' van leden van de Gereformeerde Gemeenten die voorheen CHU of ARP stemden.²¹⁸ In overig Zeeland waren de verliezen aan de PvdA hier en daar gepaard gegaan met verliezen van de SGP aan de ARP en de CHU.²¹⁹ Bij de Statenverkiezingen van 1954 en 1958 werd een zelfde grensverkeer zichtbaar. Onder invloed van plaatselijke factoren verloor de SGP toen bij voorbeeld in enige Thoolse dorpen aan de ARP. Waarschijnlijk betrof het de zelfde stemmen die in 1956 voor de Tweede Kamer naar de PvdA waren gegaan: de provinciale PvdA was Drees niet, zeker niet voor deze kiezers uit de Gereformeerde Bond die wellicht oorspronkelijk uit de ARP-hoek kwamen.²²⁰

Bij de eerste Statenverkiezingen waarbij het Gereformeerd Politiek Verbond meedeed in Zeeland, die van 1954, gingen overigens de stemmen van de Vrijgemaakt Gereformeerden van de SGP naar het GPV, met name in Zeeuws-Vlaanderen.²²¹ Ook elders waren plaatselijke factoren van belang, zoals de invloed van ds Van der Ent Braat in Ermelo of vergrijzing van de bevolking op Flakkee, die beide winst voor de SGP betekenden.²²² In hoeverre bij de winst in 1954 of in 1956 nog de sympathie in boerenkringen voor het in 1953 van de SGP uitgegane petitionnement tegen het vervoersverbod voor niet ingeënt rundvee (in verband met de mond- en klauwzeerepidemie, zie hoofdstuk zeven) meespeelde, is niet duidelijk. Waarschijnlijk leverde de actie de SGP wel een aantal stemmen op.²²³

De *Tweede Kamerverkiezingen van 1959* die beheerst werden door de winst van de oppositionele VVD, brachten ook voor de SGP een nieuwe ervaring. Verlies aan niet-confessioneel rechts was voorheen slechts incidenteel aanwijsbaar geweest, bij voorbeeld in enige

Zeeuwse gemeenten zoals Zoutelande (VVD) en 's Heer Arendskerke (Middenstandspartij). Zeker in het eerste geval ging het om Hervormde boeren die de SGP uit economische motieven of om de persoon van Kodde gesteund hadden. Dergelijke randstemmers die eerder conservatief dan principieel waren, waren Zandt ook persoonlijk bekend, schreef hij na de verkiezingen van 1956. Deze mensen hadden in dat jaar niet langer SGP gestemd, maar op de 'Nationale Unie' en de 'Nationale Oppositie Unie' hun stem uitgebracht.²²⁴ Beide neo-fascistische partijtjes haalden niet de kiesdeler en kwamen in 1959 niet met een lijst uit.

Eén van de oprichters van de NOU, ex-CHU-er H. Koekoek, werd de leider van de in 1958 ontstane Boerenpartij (BP). Deze partij bouwde vooral voort op de onvrede over het verplichte lidmaatschap van het Landbouwschap, waar de SGP ook krachtig en vaak tegen geprotesteerd had. Ze deed in haar oprichtingsjaar mee aan de Gelderse Statenverkiezingen, zonder een zetel te halen. Samen met de eveneens conservatieve lijst 'Vrije Burgers' dongen de 'Vrije Boeren' van Koekoek in 1959 mee naar een Kamerzetel. Hoewel zij die zetel niet veroverden wist de Boerenpartij in de acht provincies waar zij een lijst ingediend had aan de meeste partijen stemmen te ontrukken.

In de SGP was men zich bewust, dat de 'Vrije Boeren', die zich als een christelijke partij presenteerden, een bedreiging vormden. In Gelderland was er in 1958 al voor gewaarschuwd, in 1959 deed 'De Banier' dat ook, terwijl Kodde op de Zeeuwse provinciale vergadering van de SGP uitsprak dat hij "enige vrees" koesterde in dit opzicht. Het belangrijkste argument dat de SGP tegen de Boerenpartij inzette, was dat er geen aparte partij nodig was om tegen de 'schappen' op te komen. De SGP had die taak immers reeds van het begin af aan op de schouders genomen (zie hoofdstuk zeven). Verder richtten de Vrije Boeren zich niet uitsluitend op de Bijbel: sinds enige jaren werden hun vergaderingen niet meer met een gebed geopend. Zij vormden een "loutere belangengroep" die bovendien te veel door "gevoelsargumenten" geïnspireerd werd. De door hen geeiste vrijheid van het bedrijfsleven, hoe gewenst zij ook mocht zijn, bood "toch geen hechte grondslag voor het welvaren van ons volk. Daarvoor is veel meer van node."²²⁵

Van de door 'De Banier' aangegeven regio's waar men bij de Kamerverkiezingen van 1959 verlies aan de Boerenpartij gevreesd had, Overijssel, Zeeland en de stad Amsterdam, leed Zeeland het kleinste verlies. Alleen te Waarde was er vrij zeker verloop van SGP naar BP, in enige andere gemeenten verloor men aan de VVD.²²⁶ De verliezen te Amsterdam betroffen waarschijnlijk personen die nog maar één of twee maal Staatkundig Gereformeerd gekozen hadden, en dan wellicht om economisch-politieke redenen.²²⁷

De gemeenten waar men ontegenzeggelijk aan de Boerenpartij verloren had waren het Overijsselse Staphorst, Doornspijk op de Veluwe, Polsbroek in Utrecht en Schelluinen in de Alblasserwaard. Verlies aan Boerenpartij en VVD tegelijk tekende zich af in Hoevelaken, Kerkwijk, Renswoude en Berkenwoude. Dit waren duidelijk stemmen van boeren in veeteeltgebieden, in die tijd de slechtst lopende tak van bedrijf. Stemmen ook uit de meest zware hoek van de Hervormde Kerk en/of de Gereformeerde Gemeenten in Nederland - althans uit gemeenten waar deze groepen sterk vertegenwoordigd waren, en waar dus ook 'randkiezers' waren. De gemeenten waar men vooral aan de VVD - en daarnaast soms nog iets aan ARP, CHU of BP - verloren had, wezen in de zelfde richting, zij het dat hier sprake was van meer geografische spreiding.²²⁸ Verlies aan gelijkelijk VVD en ARP of CHU moest de SGP incasseren in gemeenten in de zelfde regio's.²²⁹ Het Zuidoosten van Zuid-Holland en het Zuidwesten van Utrecht waren het zwakst gebleken, met name ten opzichte van de Boerenpartij en de VVD.

Dit verlies betrof personen, die in 1956 nog voor de SGP gekozen hadden. De economische situatie was sindsdien veranderd, maar de SGP had steeds in de zelfde geest als

de VVD en de Boerenpartij oppositie gevoerd. Geloofden deze kiezers, nu het er op aan kwam, niet echt in de slagvaardigheid of in de mogelijkheden om de situatie te veranderen van de partij van Zandt? De bejaarde SGP-leider zelf verzekerde de lezers van 'De Banier' dat hij een soort kiezers kende, "onder wie vooraanstaande personen" die met de economische ideeën van de SGP geheel instemden, maar uit weerszin tegen de principiële stellingnames haar niet gesteund hadden.²³⁰ Het feit dat de VVD meer mogelijkheden bezat om, eventueel als regeringspartij, invloed uit te oefenen zal zeker meegespeeld hebben.

De verkiezingen van 1959 waren echter voor de SGP niet echt onbevredigend verlopen - men ging van 2,26 naar 2,16 % - omdat de verliezen zelden groot waren.²³¹ Behalve van verlies van de PvdA op Flakkee profiteerde de SGP nog van de afbraak van de oude gewoonte van de Gereformeerde Bonders of met hen te vergelijken Hervormden om ARP of CHU te stemmen, en wel in gemeenten die nog meer aan de rand van de 'zware' Hervormde wereld lagen dan de gemeenten waar zich in 1956 het zelfde verschijnsel had voorgedaan.²³² De gemeenten waar de SGP op haar beurt aan de ARP of de CHU verloor waren met name in de zelfde gebieden te vinden als waar aan VVD en BP verloren was. Dit wijst in de richting van ontevredenheid met de weinig concreet resultaat belovende positie van de SGP.²³³ Dat een structureel verlies van de ARP aan de SGP niet meer voorkwam, kwam mede door de na 1957 verminderende loyaliteit van de ARP tegenover het regeringsbeleid. Misschien waren er ook SGP-stemmen afgevloeid omdat de Kamerfractie tegen het wetsontwerp Weduwen- en Wezenpensioen gestemd had, en wel om de zelfde redenen als waarom men zich in 1956 tegen de AOW verklaard had.²³⁴

De Statenverkiezingen van 1958 in Zeeland gaven in een klein aantal gemeenten verlies aan verschillende partijen te zien, aan de ARP en VVD, maar ook aan CHU, GPV en PvdA. Waar er SGP-winst was - in een nog kleiner aantal plaatsen - kwam die van de anti-revolutionairen of de christelijk-historischen, waarschijnlijk boerenstemmen.²³⁵ De Staatkundig Gereformeerde Partij was altijd nog de aangewezen partij voor wie beslist een protestantse partij wilde steunen, maar de ARP en de CHU te vriendelijk tegenover het Landbouwschap vond staan.²³⁶

De toenadering van de *rechtvleugel van de ARP* tot de SGP in 1953 was dan wel gestuit, de overloop van kiezers in de zelfde richting was pas in 1959 tot staan gebracht. Vele antirevolutionaire Bondspredikanten, aldus Verplanke, hadden na 1945 hun keuze niet meer openlijk geuit, in tegenstelling tot de SGP-ers onder hen. Deze gunstige omstandigheid voor overloop van ARP-stemmers naar de SGP bleef natuurlijk onveranderd gelden.²³⁷ Ook de Christelijke Gereformeerden verdeelden hun stemmen over beide partijen, waarbij de meer uitgesproken bevindelijke minderheid de SGP steunde.²³⁸ Een uitspraak van de gezaghebbende predikant J.H. Velema in 1959, dat hij de gescheidenheid van ARP en SGP betreunde, gaf aan dat ook hier aarzeling was zich klakkeloos achter de ARP op te stellen. In 1954 klaagde 'De Banier' voor het laatst over 'gedurige' bestrijding van Christelijke Gereformeerde zijde.²³⁹

De wederzijdse kritiek van SGP en ARP tijdens de laatste kabinetten-Drees en de regering-De Quay werd beïnvloed door de regeringsdeelneming van de laatste partij. De verhouding tot de CHU verslechterde ten gevolge van de door Tilanus in 1959 ondernomen poging om een drempel van vijf zetels voor het Kamerlidmaatschap van een partij in te voeren. Ook derden waren de mening toegedaan dat de CHU hiermee de SGP om zeep wilde helpen en zo haar stemmen aan zich trekken.²⁴⁰ Uiteraard was het vooral de SGP die deze mening ten beste gaf; er zijn aanwijzingen dat de beschuldiging niet helemaal terecht was, hoewel voor de hand liggend.²⁴¹ Het voorstel werd door de regering niet overgenomen. De Staatkundig Gereformeerden verweten de ARP- en CHU-ministers

bovendien hun positieve houding tegenover 'Rome'. Men tolereerde de benoeming van een rooms-katholieke burgemeester in Den Haag, in ARP-kringen werd in 1962 de mening over het processieverbod bijgesteld, een jaar daarvoor had ARP-voorzitter Berghuis positieve uitspraken gedaan over een gezamenlijke lijst bij de Europese verkiezingen.²⁴² De toenadering tot de KVP die later in het CDA zou uitmonden, zorgde er voor dat de afstand tussen SGP enerzijds en ARP en CHU anderzijds vanaf ± 1960 nog groter werd.

"Het oude gedachtengoed" van beide grotere partijen was nog slechts in verkiezings-tijd terug te vinden, had de SGP in het midden van de jaren vijftig al gezegd. Het stemgedrag van ARP en CHU ten aanzien van de Zondagswet, de mond- en klauwzeer-in-enting, het gezantschap bij de paus en subsidies op het dansen was zwaar tegengevallen. Bovendien begon zich in de ARP een verschuiving naar links te voltrekken. De uitspraak van Berghuis in 1960: "Wij zullen moeten oppassen al te emotioneel, al te zwaar op de hand te zijn of al te flink te gaan doen" was volgens Van Dis dan ook niet meer dan een signaal van wat er al lang in gezeten had, namelijk beginselverzaking.²⁴³ De ommezwaai van de ARP ten opzichte van Nieuw-Guinea (1961) en het voorstemmen van de halve ARP-fractie voor humanistisch vormingsonderwijs bij de Mammoetwet (1962) verbreedden de kloof nog meer.²⁴⁴ Dat de ARP bij een wijziging van haar beginselprogramma in 1962 het bindend-zijn van kerkelijke uitspraken voor de Overheid schrapte, bezegelde een en ander ook officieel. In 1963 zou een tweede golf beginnen van naar de SGP overlopende ARP-stemmers.

De scherpste discussie voerde de SGP in deze jaren niet met de ARP, maar met de naaste concurrenten het GPV en (in 1963) met de Stichting 'Johannes Althusius', het orgaan van de verontruste behoudenden uit ARP- en CHU-kringen. Over deze laatsten had Kodde in 1956 geschreven: "Er zitten wel personen onder die krachtens hun opleiding steun zouden kunnen bieden" aan de SGP. Of ze ook aangetrokken moesten worden was minder één-duidig. "Ontevreden zijn met het ene, maakt iemand niet een belijder van het andere", meende hij.²⁴⁵ Van het Gereformeerd Politiek Verbond stond, zo oordeelde Kodde op het zelfde tijdstip, vooralsnog niet vast of het wel dichter bij de SGP stond dan de ARP, waar het zich tegen afzette. Het GPV had de ARP-visie op artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis wel niet overgenomen, maar de GPV-formulering deed meer denken aan een overheid als voorbeeld voor de samenleving, dan aan de SGP-visie van een overheid die als Gods dienaar de wet handhaaft. "Op zijn minst genomen wat slap gezegd", vond Kodde.²⁴⁶

Op zijn beurt herhaalde het GPV de oude ARP-verwijten aan het adres van de Staatkundig Gereformeerden²⁴⁷, met name voor de verkiezingen van 1963, toen beide partijen hadden te strijden om de gunsten van behoudende kiezers die de ARP de rug toekeerden. Zo zou volgens het GPV de SGP niet genoeg 'ingeschoten' zijn op de hedendaagse problemen, te veel 'preken' en de maatstaf van het Oude Testament te vrijmoedig hanteren. De SGP zou berusten op 'de inspraak van het vrome gemoed' en heerschappij van de overheid over de kerken voorstaan. Zulke oordelen bewezen wel de grote afstand tussen beide partijen, aldus 'De Banier', die meende dat het beroep op het Oude Testament legitiem was. Verder wees het SGP-blad er op dat de hoofdreden voor het bestaan van het GPV uiteindelijk op het kerkelijk vlak lag, en dat het verschil op politiek terrein te gering was om het bestaan van het GPV naast de ARP te rechtvaardigen. Ook op interne verdeeldheid binnen het GPV inzake de zondagsheiliging en de EEG wees 'De Banier', terwijl het blad met enige trots melding maakte van steunbetuigingen van Gereformeerd-Vrijgemaakte kerkeraden aan het SGP-beleid (bij de Mammoetwet, de AOW en de kwestie-Nieuw-Guinea).²⁴⁸

Naast positieve geluiden ten aanzien van de Staatkundig Gereformeerden, liet de

Stichting 'Johannes Althusius' bij dat zelfde verkiezingsjaar 1963 ook negatieve horen. Hoewel de Stichting partijkeuze wilde vermijden, wees zij toch allengs stilliger in de richting van het GPV, zodat de SGP wel afkeuring moest oplopen. Onwil tot studie en het streven naar dictatuur zouden de SGP kenmerken. De argumentatie van woordvoerder Heemskerk herinnerde sterk aan de sinds jaar en dag door de ARP aan het adres van de SGP geuite kritiek.²⁴⁹ Buiten deze discussies had de SGP noch met de Stichting 'Johannes Althusius', noch met het GPV in deze jaren enig contact. Niet alleen waren de verschillen tussen deze groepen en de bevindelijk gereformeerden op theologisch gebied huizenhoog, het GPV zou zich, meer nog dan de SGP zelf, tot een afgesloten wereld ontwikkelen. Pas later ontstonden onderlinge contacten, uit praktische overwegingen.²⁵⁰

De val van het vierde kabinet-Drees in december 1958 was door de SGP mede bewerkstelligd. Zij had met de andere confessionele groeperingen en de VVD de KVP-motie gesteund die verlenging van bepaalde belastingverhogingen torpedeerde. Toen niet lang daarna over een kortere verlenging gestemd moest worden, en de beslissing niet meer zo politiek geladen was, stemde zij echter nogmaals tegen, net als de communisten en de conservatieve rooms-katholiek Welter.²⁵¹ Zandt beoordeelde het kabinet-De Quay niet veel anders dan de vorige ministeries: waardering voor de bekwame figuren die de ministersposten bekleedden - zeker onder De Quay - en onvrede over de 'humanistische' terminologie van de Troonrede, kritiek op te veel dirigisme. Wat betreft de gevoerde politiek van 'bezitsvorming' toonde de SGP zich aanvankelijk tevreden met het kabinet, maar later deed de verhoogde grondbelasting die mening veranderen. Bij de ministeriële crisis van eind 1960 die in feite ook over de verhouding bezitsvorming - staatsbemoeienis ging (naar aanleiding van het aantal te bouwen woningwoningen) steunde de SGP de motie die het aantal woningen nog wilde opvoeren. Slechts KVP en VVD stemden tegen.²⁵²

Dat de regering-De Quay ondanks de gunstige conjunctuur niet méér bezuinigde en geen ingrijpende belastingverlagingen aankondigde, was voor de SGP een 'grote teleurstelling'. Het nieuw geïntroduceerde 'trendmatige begrotingsbeleid' betekende zelfs dat de aan de hand van voorspellingen verwachte 'méér-inkomsten' alvast besteed werden. Tegelijkertijd liet het kabinet de bevolking algemeen delen in de toegenomen welvaart, beperkte zij staatsregulering (in plaats van prijsbeheersing kwam er prijsbewaking) en bevorderde zij de industrialisering.²⁵³

Volgens de SGP was er echter nog steeds sprake van een ongelijke verdeling van de welvaart. Inflatie werd wel vermeden, maar de SGP voelde zich toch verplicht aandacht te vragen voor de vergeten groepen en de loon-intensieve middenstandsbedrijven. Het investeringsklimaat moest geëerbiedigd worden, en echte gelijkheid zou veeleer verkregen worden door verlaging van de verbruiksbelastingen. De regeringsnota over het economisch beleid van het nieuwe kabinet leed volgens de SGP bovendien aan het manco dat zij geen enkele richtlijn voor de landbouw bevatte.²⁵⁴

Al eerder had de SGP speciaal aandacht gevraagd voor deze tak van bedrijf. Het EEG-beleid had volgens Kodde voor de landbouw de kans op overproductie vergroot. Op agrarisch gebied was de klant tot koning verheven, maar was dat wel realiseerbaar? Als men tegelijkertijd import wilde tegengaan moest regelgeving, of zelfs overproductie, wel volgen. Kodde wilde maar liever meer aan de boeren zelf overlaten, ook omdat zij het gevaar liepen door de vele regels in hun 'mens-zijn' aangetast te worden.²⁵⁵ Het aanlokkelijke in de bedrijfsvoering was verdwenen omdat de vele garanties ook als prijsstop fungeerden. Zo kon een boer geen reserves kweken voor later, en van delen in de gestegen welvaart was geen sprake. Met zijn kosten werd bij het bepalen van de landbouw-prijzen

minder dan voorheen rekening gehouden.²⁵⁶ De boeren, zo sprak Van Dis in de Kamer, voelen zich alsof hun moeizame arbeid wordt gebruikt om de levensstandaard van anderen te verbeteren. Bij monde van Kodde suggereerde de SGP in 1962 nog een afschaffing van omzetbelasting op landbouwproducten, zoals eerder al voor de zuivelsector gerealiseerd was.²⁵⁷ De SGP steunde steeds alle maatregelen die het belang van de boeren konden dienen.

Over de voornaamste categorie mensen wiens levensstandaard in deze jaren verbeterd werd, de arbeiders, werd in SGP-kringen weinig gezegd of geschreven. Loonvorming was voor de SGP geen zaak waar de overheid zich mee te bemoeien had. Toen na verloop van tijd onder De Quay loonsverhoging toegestaan werd wanneer prijsverhoging van het geproduceerde vermeden kon worden, werd de hoofdlijn van dit beleid door de SGP dan ook niet aangevallen.²⁵⁸ Na verloop van tijd, in de tweede helft van 1963, voelde Van Dis zich echter geroepen tot een waarschuwing. Ongelimiteerde loonsverhogingen tastten de concurrentiepositie aan en deden inflatie verwachten.²⁵⁹ Inderdaad kwam die inflatie na 1963 versneld op gang.

Voor de grotelijks toegenomen vraag naar arbeid, de oorzaak van de loonsverhogingen, had de SGP geen erg duidelijke alternatieve oplossing. Dat hoefde ook niet, daar zij de loonsverhoging aanvankelijk ook niet afwees. Tegenover de oplossing van het aantrekken van gastarbeiders stond de partij in ieder geval gereserveerd. Wie garandeerde dat de hoogconjunctuur blijvend zou zijn? Eerder zouden productieverhoging door langere werktijden en de introductie van arbeidsbesparende machines soelaas kunnen bieden.²⁶⁰

Niet als omstreeks 1956 ging de SGP er vanaf 1959 weer toe over om te waarschuwen dat de overheid niet meer mocht uitgeven dan verantwoord. Zijlstra's trendmatige begrotingsbeleid kwam niet overeen met de wensen van de Staatskundig Gereformeerden, die absolute verlaging van de uitgaven wilden zien, en het kweken van reserves voor tegenslagen in de toekomst. Steeds klonk wantrouwen door tegen de plannings, bij voorbeeld die van het Centraal Plan Bureau, die de regering hanteerde. Het 'Godsbestuur' werd zo niet gehonoreerd, meende Van Dis, die er op wees dat de hoogconjunctuur aan Gods Voorzienigheid te danken was.²⁶¹ Wanneer er geld 'over' was, deed men er volgens hem beter aan hiermee de werkgelegenheid te bevorderen, en investeringen te doen in verband met te verwachten bevolkingsgroei.²⁶² De SGP wees blijkbaar niet alle voorspellingen af.

Bij uitstek in deze periode, met zijn vele fusies, moest de SGP opkomen voor de belangen van de middenstand en de boeren. Soms vond zij daarbij de VVD, soms de CPN en de PSP aan haar zijde.²⁶³ Toen door nieuwe loonronden aan het eind van 1963 de (de middengroepen bedreigende) inflatie niet meer te stuiten leek, kwam de SGP bij monde van Van Dis nog met een verrassend alternatief voor het economische beleid. Naar Zweeds voorbeeld zouden loon- en inkomstenbelasting afgeschaft moeten worden en "vervangen door omzetbelasting met dien verstande, dat daardoor de voor het levensonderhoud noodzakelijke goederen niet worden getroffen." De omzetbelasting op goederen zou dan voor het gemak bij de producent moeten worden geheven.²⁶⁴ Zweden kende echter de overheid een sterke rol toe in het economische leven, en moest als industrieland levensmiddelen invoeren. Of Van Dis met dit verschil rekening hield, is moeilijk te zeggen. Zijn 'Zweeds' alternatief kwam niet verder dan deze eenmalige suggestie.

Tijdens de regering-De Quay viel Zandt weg uit de Kamerfractie van de SGP. Deze voor de buitenwereld gezichtsbepalende figuur, die wat stijfjes overkwam en niet altijd goed te verstaan was²⁶⁵, werd zoals we zagen vervangen door de Oud-Gereformeerde predikant M.A. Mieras, wiens denkbeelden en uitstraling niet veel van die van Zandt verschilden. Ook hij zou voornamelijk 'getuigen' in de Kamer, waar hij veelvuldig afwezig was. Zijn eerste

rede hield hij ter gelegenheid van de begroting van Onderwijs in januari 1961. Hoewel Mieras later nog vaak die begroting zou becommentariëren, werd het belangrijkste besluit op onderwijsgebied, de *Mammoetwet* in 1962, door de bedrever Van Dis behandeld.

De kritiek van de SGP op dat wetsvoorstel kwam grotendeels overeen met die van de ARP-woordvoerders: een teveel aan overheidsdirigisme, wat beperking van de grondwettelijke vrijheid van onderwijs betekende. Van Dis benadrukte dan nog eens extra dat zijn partij vermoedde dat hier een rooms-katholieke staatsbeschouwing achter stak. Wilde men van het onderwijs soms een 'schap' maken? Dat er veel overgelaten zou worden aan Algemene Maatregelen van Bestuur was voor de SGP natuurlijk een reden tot zorg temeer. Een specifiek SGP-standpunt was het 'zeer ernstig bezwaar' tegen de gelijkstelling in de wet van alle protestantse scholen. Men vreesde dat hierdoor het onderscheid tussen gereformeerden en bevindelijk gereformeerden zou vervagen.²⁶⁶

De ARP, die haar verzet iets meer toespitste op het feit dat de steun aan het christelijk onderwijs even gedetailleerd geregeld zou worden als die aan het openbaar onderwijs, bleek intern verdeeld over de Mammoetwet. Vijf van de dertien ARP-kamerleden vonden de pluspunten van de wet te groot om tegen te stemmen. De rest van de ARP-fractie en de SGP, CHU, VVD en CPN deden dat wel. Bij de meeste amendementen, die over het algemeen de staatsinvloed beoogden te temperen, stemde de SGP met ARP, CHU en VVD mee. Wat betreft het mogelijk maken van humanistisch vormingsonderwijs vond de protesterende SGP alleen de CHU en de halve ARP-fractie aan zijn zijde; eenentwintig Kamerleden stemden tegen dit onderdeel.²⁶⁷

Bij gelegenheid van twee andere beleidspunten die sterk de aandacht trokken aan het begin van de jaren zestig, kwam de SGP iets meer geïsoleerd te staan: de overdracht van Nieuw-Guinea aan Indonesië (1962) en de zaak-Van der Putten. De door de internationale politieke druk onvermijdelijk geworden overdracht van *Nieuw-Guinea*²⁶⁸ werd door de SGP in de Kamer begeleid met regelmatig herhaalde verwijten van slapheid aan de regering. Van Dis pleitte voor een parate verdediging in 1960, stond gereserveerd tegenover bemiddelingsplannen aan het eind van 1961, en riep in april 1962 weer op tot versterking van de strijdkrachten. Opnieuw had de Nederlandse regering een 'dure roeping' laten liggen, en was een eens gedane belofte van zelfbeschikkingsrecht verbroken.²⁶⁹ Niet alleen de linkse, maar ook de regeringspartijen konden op den duur niet anders dan in de overdracht toestemmen. Voor de SGP bestond die noodzaak niet, zodat zij zich op dit punt behoorlijk profileerde.

De *zaak-Van der Putten* die in 1963 door het parlement behandeld werd, behelsde de rehabilitatie van een militair die opzettelijk gecompromitteerd was nadat hij zijn meerderen op onbekwaamheid en fraude had gewezen. De Tweede Kamer benoemde een commissie die het ontslag van H.F. van der Putten op zijn geldigheid moest bezien. Een minderheid in de commissie stelde zich achter de ontslagene en sprak uit dat de bevelhebbers niet van kwade opzet vrij te pleiten waren. De SGP en de CPN waren de enige partijen die deze minderheid zonder reserve steunden, terwijl de PvdA een tussenpositie innam. Tezamen met de SGP kritiseerden VVD en ARP het ministeriële gebrek aan openheid in de voorafgaande procedures.²⁷⁰ Met deze stellingname had de SGP zich in het verkiezingsjaar 1963 duidelijk als oppositie-partij kenbaar gemaakt.

Eerder hadden meer *principiële kwesties* reeds de speciale positie van de SGP in Nederland geaccentueerd. Op de Veluwe was in 1958 een reeks conflicten op gemeentenniveau begonnen die zich in vele orthodox en bevindelijk gereformeerde plaatsen zou manifesteren. Een raadsmeerderheid van ARP, CHU en SGP had in Putten en Doornspijk de zondagssluiting van zwembaden afgedwongen, maar de media pakten dit op als een bewijs van intolerantie, zodat scherpe reacties in den lande volgden. In de Tweede Kamer was

de SGP de enige partij die de minister wees op de rechtsgeldigheid van de genomen besluiten.²⁷¹ Later kwamen Flakkee en Tholen op de zelfde wijze in de publieke belangstelling te staan, in de voor de SGP reeds negatieve sfeer die gepaard ging met de polio-epidemieën.

Een voorafspiegeling van die negatieve belangstelling was in 1961 de kwestie van het Staphorster volksgerecht, waarbij een tweetal dat het met de huwelijkstrouw niet zo nauw nam volgens oude gewoonte op een boerenkar gezet en het dorp rondgereden was. De zaak trok volop belangstelling van de pers die vooral in haar redactionele commentaren - uitzonderd het ARP-blad 'Trouw' - zeer negatief was over deze 'achterlijke' vorm van rechtspleging. Toen de kwestie zelfs het parlement bereikte, merkte de minister van Justitie (de CHU-er Beerman) op dat men, zonder de gevolgde methode goed te keuren, toch wel met de Staphorster tradities en verhoudingen rekening moest houden. De SGP-er Van Dis en de behoudende ARP-er Meulink waren de enige Kamerleden die de minister, en daarmee de Staphorsters, bijvielen.²⁷²

Bij de legalisatie van de voetbaltoto in de herziening van de loterijwet stond de SGP niet alleen, maar er was wel reden om 'afglijding' te constateren bij de antirevolutionaire broeders en de CHU. In 1960 bij de stemming in de Eerste Kamer, stemden twee van de zeven ARP- en alle CHU-leden voor legalisatie. Bij een tweede stemming in 1961 stemden nog slechts drie ARP-ers, de SGP en tien PvdA-ers tegen.²⁷³

Naast de klassieke principiële verschilpunten tussen de SGP en de grote meerderheid van de overige partijen, zoals de zondagsheiliging en het gokken, kwam rond 1960 een dieper gaande confrontatie langzaam aan het daglicht. Waar de moderne, op rationele en wetenschappelijke gronden gefundeerde beschouwingen over de mens en de samenleving steeds meer op de voorgrond traden, moest van de zijde van de SGP wel 'cultuurkritiek' volgen. De door overheid en wetenschap gestelde universele regels gingen steeds meer als een keurslijf werken ten opzichte van plaatselijke of godsdienstige tradities, die buiten de norm verklaard werden. De SGP, met haar mens- en wereldbeschouwing, met haar christelijk fundament en haar beroep op het organisch gegroeide, was aangewezen om voor deze oude waarden in het krijt te treden. Zo botste de SGP keer op keer met de nieuwe tendenzen in het Nederlandse rechtstelsel. De kwestie-Staphorst was een voorbeeld van zo'n conflict, de kritiek van de SGP op de invloed van de psychologie op de strafmaat voor delinquenten (veel personen hadden volgens de SGP beter bewaakt en strenger gestraft moeten zijn) een andere.²⁷⁴

In de mens- en wereldbeschouwing van de Staatkundig Gereformeerden hadden het individu en het bijzondere een grote waarde. Niet voor niets was het de SGP die voortdurend wees op de doden die het toenemende verkeer eiste. In 1959 protesteerde de SGP tegen invoering van kunstmatige inseminatie bij de mens: zij zou het huwelijk bedreigen en aan de juiste verhouding tussen ouders en kinderen tekort doen.²⁷⁵ Hiermee zette de SGP een stap op een weg die steeds belangrijker zou worden: de principiële overdenking van de medische ethiek - in de jaren tachtig één van de speerpunten van haar cultuurkritiek. Deze kritiek werd ten diepste gedragen door het besef dat de mens de schepping niet naar zijn hand kan zetten. Kodde wees daar in 1961 in de Kamer op: er wordt "niet mede gerekend, dat regen en droogte, vruchtbare en onvruchtbare jaren ons van Gods vaderlijke hand toekomende zijn." De moderne bestrijdingsmiddelen in de landbouw, zo betoogde hij bij die gelegenheid, vernietigen ook veel van de in de natuur ingebouwde ziekte- en ongediertebestrijders en ze kunnen ook schadelijk zijn voor de mens.²⁷⁶ Zo verbond de SGP haar principiële (anti-humanistische) stellingname met het later zo 'moderne' milieu-standpunt.

De Staten- en Kamerverkiezingen van 1962 en 1963 vonden dus plaats in een voor de Staatkundig Gereformeerde Partij gunstig politiek klimaat. Op verschillende punten hadden ARP en CHU, nu weer regeringspartijen, aan duidelijkheid en principiële stellingname ingeboet. In zaken als Nieuw-Guinea en de kwestie-Van der Putten had de SGP overduidelijk 'gescoord' bij degenen die er aan dachten deze partijen vaarwel te zeggen, maar ook bij kiezers met in de grond liberale sympathieën. Tegelijkertijd echter gaf de benarde positie van de middenstand de nieuwe concurrent, de Boerenpartij, de wind in de zeilen. Nu Zijlstra verantwoordelijk was voor het economisch beleid, was er voor middenstanders reden om de ARP te verlaten, maar de SGP was niet langer de enige aangewezen vluchtweg. In het bijzonder gold dat voor niet-orthodox-protestanten, omdat de Boerenpartij immers niet de principiële lading en tradities van de SGP met zich meestorde. De SGP was zich hiervan bewust.²⁷⁷

De zwakke positie van de ARP was eveneens bekend bij de SGP-leiding, en zij liet dan ook in de drie noordelijke provincies een folder huis-aan-huis verspreiden. Gezien het harde overheidsoptreden tegen de boeren die hun bijdrage aan het Landbouwschap niet betaalden, wekte het succes dat de Boerenpartij boekte niet de minste verwondering bij de SGP-top. De SGP had altijd tegen dat optreden geprotesteerd en vreesde niet voor overloop van traditionele SGP-kiezers naar Koekoek. In Zeeland was men, blijkens het feit dat men speciaal bezorgd was voor verliezen op Tholen, eerder nog bang voor de lokroep van de PvdA.²⁷⁸

De Statenverkiezingen van 1962 leverden de SGP één zetel winst op in Utrecht, gevolg van de uitbreiding van het aantal Statenzetels. Ook procentueel was de uitslag redelijk gunstig, behalve in Zuid- en Noord-Holland en Gelderland. In de laatste twee provincies was het (geringe) verlies wellicht te wijten aan de mededinging van respectievelijk de Vrije Burgers en de Boerenpartij, die daar een zetel behaalden. In Zeeland, waar in een vijftal gemeenten duidelijke verschuivingen waren opgetreden, was sprake van verlies van CHU en ARP aan de SGP, het meest waarschijnlijk van midden-zware Hervormde kiezers.²⁷⁹ Aan de PvdA had de SGP daarentegen niet aanwijsbaar verloren.

Dat de SGP niet al te bezorgd was geweest voor verlies aan de Boerenpartij bij de Kamerverkiezingen van 1963, bleek terecht. De SGP kwam van 2,16 op 2,30 procent. Wel was volgens 'De Banier' SGP-winst uitgebleven omdat Koekoeks alternatief voorhanden was (bij voorbeeld in Overijssel).²⁸⁰ Slechts in de plattelandsgemeenten Est en Opijnen, Renswoude en Brakel viel een duidelijke overloop van de SGP naar de Boerenpartij te constateren. Met name in de laatste twee gevallen betrof het stemmen van boeren met een zware achtergrond: Gereformeerde Gemeenten in Nederland of de zware richting in de Gereformeerde Gemeenten. Behalve eventuele gevoelens van geïsoleerdheid in eigen omgeving - volgens Boerenpartijkenner Nooij een van de aanleidingen om deze partij te steunen - kan ook de in deze kringen heersende stemming tegen de nieuwe partijvoorzitter Abma deze overloop veroorzaakt hebben (zie 6.8).²⁸¹ In enige Zeeuwse plaatsen won de SGP van de VVD. Waarschijnlijk betrof het boeren die de liberale stellingname tegenover het Landbouwschap niet radicaal genoeg vonden, terwijl Koekoek hier nog te onbekend was.²⁸²

Het verlies aan de Boerenpartij werd meer dan gecompenseerd door een tweede golf van uit de ARP overkomende kiezers. Men vond ze met name in Groningen en Drenthe, de kieskringen Dokkum, Zutphen, Haarlem en Leiden, en de gemeenten Staphorst, Genemuiden, Barneveld, Bunschoten, Strijen, Sliedrecht, Schoonhoven, Moerkapelle, Hagstein, Giessenburg, Andel, Zaamslag, Meliskerke en Sint-Philipsland. Ook of vooral van de CHU had de SGP gewonnen in Scherpenzeel, Huizen en Dinteloord. Het ging hier om orthodoxe gebieden, waar stemmen op de Boerenpartij voor de landbouwers niet aan de orde was.

Zeker in het Noorden, maar ook elders, speelde mee dat de lijsttrekker van de SGP ditmaal Christelijk Gereformeerd was, Ir Van Dis.²⁸³ Dat de Stichting 'Johannes Althusius' uiteindelijk besloten had de Staatskundig Gereformeerden niet te steunen, had dus lang niet alle ontevreden ARP-ers weerhouden zich tot de SGP te wenden. Integendeel, er was kort voor de verkiezingen zelfs een alternatieve groepering opgedoken, het 'Comité van Vaderlanders' dat een manifest verspreidde waarin men aanbeval op Van Dis te stemmen. Deze ex-antirevolutionairen waren geschokt door het Nieuw-Guinea-beleid van hun partij en prezen de SGP die "tot de laatste ronde standvastig" was gebleven.²⁸⁴

6.6 De opvolging van Kodde en het probleem van de deskundigheid

Bij de Kamerverkiezingen van 1963 was de aandacht in SGP-kring zelf overigens minder gericht op het eindresultaat dan op de voorkeursactie voor één van de kandidaten. Deze in SGP-kringen ongebruikelijke actie was een protest tegen de voortdurende verwaarlozing van het deskundigheids-aspect in de partij, maar had zoals in een partij als de SGP te verwachten viel ook een kerkelijke zijde. Vrij algemeen leefde in het deel van de partij dat in de politiek meer dan alleen getuigenis verwachtten het besef dat de scholing van vertegenwoordigers en leden van de SGP mankementen vertoonde.

Het partijblad 'De Banier' was onder het redacteurschap van Zandt niet gericht op opinievorming of advisering in praktische politieke vragen - met uitsluiting van de rubrieken van Kodde. Zandt vulde grote delen van het blad door lange Kamerredes integraal op te nemen, zonder verklaring van de context. Met name in zijn laatste jaren benutte hij dit 'plakwerk' om tijd te winnen voor zijn drukke overige bezigheden. In de zelfde periode kreeg Kodde door zijn eigen Kamerlidmaatschap minder tijd voor het partijblad. Van Dis, toen hij de redactie in 1961 overnam ook reeds bejaard (68), ging in de trant van Zandt verder. Voor een wat praktischer uitwerking van de SGP-beginselen had hij wel belangstelling, maar tot nieuw initiatief kwam hij niet.²⁸⁵ Van Dis wilde niet het risico lopen minder geletterde abonnees te verliezen als de inhoud aan gehalte zou winnen.²⁸⁶

Het vraagstuk van de praktisch-politieke vorming en voorlichting speelde binnen de SGP reeds lang. Al omstreeks 1950 was dat gebleken, toen Zandt in 'De Banier' een serie over het beginselprogramma had geschreven. Zandts toelichting op de SGP-beginselen fungeerde vooral als principiële onderbouwing voor een beperkt aantal zaken. Zandt gaf voor enkele klassieke onderwerpen als vaccinatie en zondagsheiliging een keur aan citaten uit de (parlementaire) SGP-geschiedenis, waarin het getuigenis voorop stond. Toen er plannen waren om de eerste helft van deze serie gebundeld te publiceren (het gebeurde in 1953), stelde een kiesvereniging de vraag of er een boekje uitgegeven kon worden met informatie over actuele onderwerpen ten dienste van gemeenteraadsleden. Er was blijkbaar behoefte aan een praktisch soort vorming.²⁸⁷

Die behoefte kwam voort uit de toenemende ingewikkeldheid van de wetgeving, met name na de introductie van de Financiële Verhoudingswet in 1951. SGP-raadsleden die hun standpunten op elkaar wilden afstemmen of gewoon toelichting wensten, konden overigens terecht bij de provinciale Verenigingen voor Overheidspersonen. Het werk van deze verenigingen, die vanaf 1951 onderling voeling hielden in een 'Landelijk Contactorgaan'²⁸⁸, werd wel hoog gewaardeerd²⁸⁹ maar blijkbaar onvoldoende gevonden.

In de tweede helft van de jaren vijftig werd de behoefte aan vorming en deskundigheid in de partij sterker. In 1955 pleitte ds Van Ravenswaaij in 'De Banier' voor bekwaamheid, terwijl Kodde bij het Hoofdbestuur om kadervorming vroeg. De kiesvereniging Bussum bepleitte in 1956 een 'leergang staathuishoudkunde' ten behoeve van raadsleden die alleen lagere school genoten hadden. Een lid van de Provinciale Vereniging Zeeland bracht in 1959 de wens tot vorming (in het kader van die Vereniging) naar voren. Tegen zulke voorstellen -

en ook tegen uitbouw van 'De Banier' tot dagblad - werden steeds praktische en principiële bezwaren aangevoerd. Ook verwees de partijtop naar het Landelijk Verband van Staatkundig Gereformeerde Studieverenigingen.²⁹⁰

Dit *Landelijk Verband van Studieverenigingen* leidde na 1945 een kwijnend bestaan. Niet alleen was het voorheen uitgegeven maandblad van het Verband niet herverschenen²⁹¹, de voorzitter ds Dorsman was alleen in technische zin voorzitter van de vergaderingen. Dorsman deed niets om de bloei van het Verband te stimuleren of om studie te bevorderen. Het kwam zelfs voor dat hij bij spreekbeurten andere leden van de studieverenigingen aanviel, zodat de relatie tussen Verband en voorzitter onderkoeld mocht heten.²⁹²

De meeste studieverenigingen van de SGP waren in de jaren vijftig te vinden in het westelijke rivierengebied ten zuiden van Rotterdam en Hardinxveld. Elders waren nog wat verspreide kernen, zoals in Rijssen en Terwolde. Na 1960 ontwikkelde zich een tweede kerngebied rondom Den Haag terwijl Zeeland in de loop van de jaren zestig ook goed vertegenwoordigd raakte. Duidelijk achterblijvende gebieden waren (vóór 1970) Flakkee - met uitzondering van Dirksland - de Alblasserwaard, Utrecht - behalve Veenendaal - en de Noord-Veluwe.

De aard van de activiteiten van de studieverenigingen toonde van plaats tot plaats nogal verschillen. Niet alleen had men in de verschillende regio's met andere problemen te maken, ook de verschillen in ligging tussen de regio's speelden een rol, en toonaangevende persoonlijkheden in de studieverenigingen.²⁹³ Zo bewerkstelligde de uit Twente afkomstige onderwijzer Lammers de oprichting van een studievereniging te Veenendaal die naast 'beginselstudie' politieke zaken ging bespreken. Het had tot gevolg dat zich in de plaatselijke kiesvereniging een wending naar vorming en aandacht voor praktische politiek voltrok.²⁹⁴ Waar men zich beperkte tot beginselstudie lag dit effect minder voor de hand.

Het Landelijk Verband zat in de jaren vijftig nog op het spoor van de beginselstudie en verzorgde de heruitgave van studies over politiek uit de Calvinistische traditie.²⁹⁵ Aan het eind van de jaren vijftig bevestigde dit een deel van de twaalf aangesloten verenigingen echter niet meer. Onder andere Dirksland en Doetinchem pleitten voor actuele literatuur, bij voorbeeld over de cultuur en 'het sociale leven'. De vereniging Gouda wenste de start van een maandblad.²⁹⁶

De Goudse studievereniging had nauwe banden met de onderwijzersopleiding 'de Driestar' ter plaatse, waar vele bevindelijk gereformeerde jongeren - aanvankelijk vooral uit de Gereformeerde Gemeenten - studeerden. Mede onder invloed van de splitsing van dit kerkgenootschap in 1953 was aan 'de Driestar' een tamelijk open klimaat ontstaan en een hang naar bredere ontwikkeling. Velen vervolgden hun onderwijzersopleiding dan ook met een academische studie. Mede gestimuleerd door het onderwijs over cultuur en ideologie wensten de actieve SGP-ers aan de school nu een orgaan waarin zij hun opgedane kennis in de partij konden uitdragen. Deze wens werd vooral uitgedragen door de jonge onderwijzer M. Golverdingen, bestuurslid van het Landelijk Verband.²⁹⁷

Het gewenste orgaan, 'Ons Contact' verscheen in 1960. Het blad begeleidde het Landelijk Verband van Studieverenigingen naar een bloeiperiode in de jaren zestig. In 1964 was het aantal verenigingen gestegen tot achttien. Daarna bleef dit aantal, en ook het totaal aan leden tot 1970 ongeveer gelijk. Het aantal abonnees op 'Ons Contact', dat later 'Onderling Kontakt' heette, steeg echter aanmerkelijk.²⁹⁸ In dit blad van 'de jongeren' was vanaf 1962 herhaaldelijk kritiek op het reilen en zeilen in de SGP te lezen.

Een klein deel van die *kritiek* was gebaseerd op analyse van de SGP-beginselen en verried Hervormde invloed - een invloed die terug te voeren was op contacten via 'de Driestar'

en de studentenvereniging 'CSFR' (zie hoofdstuk drie). Het merendeel van deze 'Hoedemakeriaanse' stellingnames kwam voor rekening van J. van der Graaf, één van de niet weinige jongeren uit de Gereformeerde Gemeenten die naar de Gereformeerde Bond in de Hervormde Kerk zouden overstappen. Zijn betoog, waarin hij de door de SGP aanvaarde kerkelijke pluraliteit en de antithese afwees, was in feite een echo van de scherpe Hoedemakeriaanse aanvallen die de SGP in de jaren vijftig en zestig van het CSFR-blad 'Wapenveld' te verduren had gekregen. De Civitas Studiosorum Fundamente Reformatorum stond sterk onder invloed van de theocratische gedachten van Van Ruler, een eigentijdse verwerking van Hoedemakers gedachten.²⁹⁹ Van der Graaf was één van de weinigen die in beide bladen schreef - zij het in 'Onderling Kontakt' niet onder verantwoordelijkheid van de redactie. Zijn affiniteit tot de SGP was groter dan van de meeste schrijvers in 'Wapenveld'.³⁰⁰ De kritiek die dit blad op de SGP uitte ging aan de overgrote meerderheid van de partijleden voorbij.³⁰¹

Het merendeel van de door de jongeren in 'Onderling Kontakt' gespuid kritiek betrof het gebrek aan deskundigheid in de SGP en de houding van de oudere generatie. Te vanzelfsprekend bepalen ouderen de gang van zaken in de SGP, schreven verschillende mensen in 1962. Binnen de partijorganisatie wordt aan jongeren elk initiatief of medezeggenschap ontnomen. De ouderen vertonen ook niet meer de bezieling die de jongeren van dreigende onverschilligheid kan vrijwaren. De achtergrond van dit verschijnsel, zo meende men, was dat beide generaties door materialisme aangetast waren. Uiteraard klonk ook hier de roep om praktische politieke vorming.³⁰²

Al eerder was binnen de partij aandacht gevraagd voor de nadering van een generatiekloof. In 1955 had de voorzitter van de Provinciale Vereniging Zuid-Holland, A. de Redelijkheid, op meer aandacht voor de jeugd aangedrongen. Eén van de bestuursleden van het Landelijk Verband wees er bij die gelegenheid op dat het niet meeleven door ouderen de oorzaak was voor de slechte aansluiting met de jongeren.³⁰³ Mogelijk, zo meende Dorsman in een terugblik op de jaren vijftig, namen de partijtop en de oudere generatie in het algemeen als te vanzelfsprekend aan dat de jongeren de SGP zouden blijven steunen. Voor hen was de opkomst van de partij na 1918 echter niet iets om trots op te zijn, zoals voor de ouderen nog gold.³⁰⁴ Van de bevindelijk gereformeerde jongeren had in elk geval een deel van de gestudeerden een eigen politieke weg gezocht. Degenen die in 'Wapenveld' schreven waren duidelijk in politiek geïnteresseerd, maar zochten over het algemeen hun heil bij de CHU, ook sommigen uit de Gereformeerde Gemeenten.³⁰⁵

De bij deze situatie *aansluitende voorkeursactie van 1963* had zijn directe wortels in de procedure bij de vervanging van Zandt in 1961, die Mieras in de Kamer had gebracht. De Oud-Gereformeerde predikant had zelf spoedig laten weten dat hij bij de verkiezingen van 1963 liever een Hervormde op de derde plaats van de kandidatenlijst zag.³⁰⁶ Met instemming van velen was de partijvoorzitter, ds Abma, vervolgens op die verkiesbare plaats gezet. Nu leed Kodde, tweede op de lijst, aan een ziekte die hem langzaam aftakelde. Het was dus te verwachten dat hij niet de volle vier jaar uit zou dienen zodat Mieras, op de vierde plaats terecht gekomen, toch nog in de Kamer zou moeten opdraven. Dorsman die in 1961 geweigerd had, stond bovendien als vijfde genoteerd. Tegen deze volgorde op de kandidatenlijst, die een teruggaan naar de 'domineespartij' leek aan te kondigen, verzette zich nu een comité dat in een circulaire de achtste op de kandidatenlijst, de veertigjarige *Ir H. van Rossum* naar voren schoof. Aan Van Rossum was reeds vele jaren tevoren een verkiesbare plaats beloofd.³⁰⁷

Het comité stond onder leiding van de Goudse jurist mr J. de Heer en de predikant ds A. Vergunst, op dat moment in de Gereformeerde Gemeenten een voorman in opkomst,

een man met een activistische instelling. De voorkeursactie was duidelijk geïnspireerd vanuit de Gereformeerde Gemeenten: Van Rossum was lid van dat kerkverband en de circulaire was ondertekend door vele predikanten met die achtergrond. Vooruitlopend op het eventueel opgeven van zijn Kamerzetel door Kodde waren zij bevreesd dat hun kerkverband niet meer in de Kamerfractie vertegenwoordigd zou zijn. Het doel van de actie was om Van Rossum op de vierde plaats te krijgen, vóór Mieras. Abma werd verzekerd dat de actie niet tegen hem gericht was. Wie met Kodde's ziekte niet op de hoogte was kon overigens met enig recht de actievoerders verwijten dat zij voor de Gereformeerde Gemeenten een buiten proporties vooraanstaande plaats wensten op de Kamerkandidatenlijst.³⁰⁸

De deskundigheid van de Kamerkandidaten speelde echter de hoofdrol in de voorkeursactie. Van Rossums praktische bekwaamheid - hij was als hoofdingenieur verbonden aan het Ministerie van Landbouw en Visserij - stond buiten kijf, ook op politiek gebied. Bovendien zou hij zich geheel aan het parlementaire werk kunnen wijden, zo meldde de circulaire, in tegenstelling tot de predikanten op de plaatsen vier, vijf en zeven.³⁰⁹ Kodde, tot nu toe de meest deskundige in de fractie, stond geheel buiten de actie. Er zijn aanwijzingen dat hij zich zelfs bedreigd voelde door de veel meer geschoolde Van Rossum. Niet zozeer Van Rossum, als wel Vergunst en De Heer vertegenwoordigden trouwens de opener en minder zware richting in de Gereformeerde Gemeenten die rond 1960 naar voren kwam, en waar Kodde niet erg van gediend was. Met name Vergunst wenste aan de roep om vernieuwing vanuit 'de jongeren' in de SGP tegemoet te komen. Met het Landelijk Verband van Studieverenigingen hadden de actievoerders geen officieel contact, al was het duidelijk dat er verbindingslijnen liepen tussen beide groepen.³¹⁰

Het uitbrengen van voorkeurstemmen, wat op zich niets met een actie te maken hoeft te hebben, was in de SGP niet ongebruikelijk. Steeds hadden plaatselijke grootheden voorkeurstemmen gekregen: Kodde in Zeeland en Van 't Foort in Drente, Van Dijk op de Veluwe, A.J. Kersten in Rotterdam.³¹¹ Het vertegenwoordigen van een zeker kerkverband of een zekere ligging kon een Kamerkandidaat ook voorkeurstemmen opleveren: De Redelijkheid in 1946 vooral in Leiden en de 'buitengebieden' in het Noorden en Zuiden van Nederland, Dorsman in Staphorst, de kieskring Amsterdam en Noord-Nederland, Van Dis die de Christelijke Gereformeerden vertegenwoordigde in Noord-Nederland, Noord-Holland, de kieskring Den Haag en West-Brabant, ds W.Chr. Hovius uit dat zelfde kerkverband, in Katwijk, Noord-Holland en Brabant.³¹²

Het aantal voorkeurstemmen dat de actie voor Van Rossum opleverde was te gering om hem in de Tweede Kamer te brengen. De 18.000 personen die op hem gestemd hadden vertegenwoordigden echter wel 12,5% van de SGP-stemmen. Vooral de kerngebieden van de Gereformeerde Gemeenten, Zeeland en de kieskringen Rotterdam, Leiden en Den Haag noteerden hoge percentages. In Zeeland leverden met name Walcheren, het Westen van Schouwen en een aantal bolwerken van de Gereformeerde Gemeenten op Zuid-Beveland veel voorkeurstemmen voor Van Rossum. In Noord-Walcheren varieerde het percentage van 23 in Veere tot 44 in Serooskerke, Westerschouwen noteerde 25 procent, Borsselle 33 en Krabbendijke 30. Op het zware Tholen liep het percentage uiteen van 19 in Tholenstad, een uitschieter naar boven, tot zes in Stavenisse. In Utrecht, Overijssel, Noord-Holland en de kieskring Dordrecht lag het percentage tussen tien en dertien, in de Betuwe, de kieskring Amsterdam, Noord-Nederland en Brabant en Limburg waren er veel minder stemmen op Van Rossum uitgebracht.

Een zekere tegenbeweging liet zich zien in de voorkeurstemmen op Mieras. De Oud-Gereformeerde predikant tegen wie de voorkeursactie in eerste instantie gericht was haalde vier procent in de Betuwe, en in de andere kieskringen over het algemeen één procent. Het feit dat ook anderen nu meer voorkeurstemmen op zich verzamelden dan voorheen wijst

er op dat lijsttrekker Van Dis toch een minder samenbindende figuur was dan Zandt. Kodde, Abma, Dorsman en het Zuidhollandse Statenlid W.F. Mulckhuijse verzamelden ieder in eigen streek voorkeurstemmen. Deze spreiding bleef bij de verkiezingen van 1967, 1971 en 1972 gehandhaafd.

In de gezagsgetrouwe SGP waren acties over partijpolitieke zaken altijd afgewezen. Het feit dat nu een actie gevoerd was die een beslissing van het Hoofdbestuur in feite doorkruiste, werd het comité dan ook niet in dank afgenomen. Nog vóór de verkiezingen, op de Algemene Vergadering van de SGP in 1963, was dat gebleken. Het Hoofdbestuur was toen min of meer opzettelijk voorbij gegaan aan het houden van de rondvraag, wat haar gepeperd commentaar van een aantal partijleden opleverde.³¹³ Niet alle hoofdbestuurleden waren echter te vuur en te zwaard tegen de actie, en de stem van het kiezersvolk kon niet geheel veronachtzaamd worden. De behoefte aan een nadere uitspraak deed zich voelen,³¹⁴ waarop in december 1963 een bespreking volgde tussen het partijbestuur en drie comitéleden. De laatsten werd toegezegd dat hun bezwaren onder ogen zouden worden gezien. Een tweede bespreking volgde in september 1964 met als resultaat de uitgave van een verklaring door het Hoofdbestuur. De verlangens van het comité, stond daarin te lezen, zouden "in welwillende overweging" genomen worden en daden zouden volgen voor zover dat "in het belang der Partij" was.³¹⁵ Het comité was tevreden gesteld en hief zich op.

De Oud-Gereformeerde SGP-kiezers waren door de actie wellicht enigszins in hun wiek geschoten - het gold in ieder geval voor Mieras zelf - maar minder dan wel gevreesd werd. In feite konden zij ook weten dat Mieras, zeker wanneer hij predikant wilde blijven, niet de juiste man voor het Kamerlidmaatschap was.³¹⁶ Dit zou sneller blijken dan men algemeen, ook in het comité, gedacht had. Kodde's ziekte zette zich zo snel door dat hij tijdens de tweede vergadering van de nieuwe Tweede Kamer al zijn lidmaatschap moest neerleggen. Mieras volgde hem op, maar bleef preken in heel Nederland. Zijn voortdurende afwezigheid en de slechte voorbereiding op het Kamerwerk wekte zo'n verontwaardiging in de partij dat na drie jaar een intern rapport verscheen. De spreektijd van Mieras in de Kamer bleek "ongeveer een half uur per jaar" te zijn, bij een tien keer zo grote absentie als van zijn fractiegenoten.³¹⁷ Bij de samenstelling van de kandidatenlijst voor de verkiezingen van 1967 werd de zaak rechtgetrokken. Van Rossum werd derde, Mieras vierde op de lijst.

Door de afzijdigheid van Mieras werd in 1963 de druk op de twee andere SGP-ers in de Kamer, Van Dis en Abma, vergroot. Beiden namen een deel van Kodde's taken over, terwijl de zeventigjarige Van Dis extra belast werd door het fractievoorzitterschap en Abma zich nog moest inwerken.³¹⁸ Het was dan ook niet uit de lucht gegrepen toen in 1964 twee kiesverenigingen uit Rotterdam en één uit Den Haag vroegen om een vaste commissie van advies op zakelijk gebied voor de Kamerfractie.³¹⁹

Naarmate de jaren zestig vorderden nam 'de jeugd' een centraler plaats in in de wensen die binnen de partij naar voren gebracht werden. Op de Algemene Vergadering van 1966 werd bij voorbeeld gevraagd om een pakkende brochure voor jonge kiezers en om een rubriek in 'De Banier' waarin jongeren zich konden uitspreken. Er werd geen gehoor aan gegeven. Initiatieven die zich tot regionaal of provinciaal niveau beperkten konden echter niet zo gemakkelijk terzijde geschoven worden, en dat gold al evenzeer voor de stembusresultaten. In Zeeland werd positief gereageerd op een aantal initiatieven tot verjonging, met name in Walcheren. Vanuit het bestuur van de gelijknamige Statenkring, waar langzamerhand de centrale rol van Kodde door de jonge burgemeester van Meliskerke, G.A.A. Adelaar, overgenomen werd, stimuleerde men in 1964 de oprichting van een jonge-

rengroep. Golverdingen, die naar Meliskerke verhuisd was, werd voorzitter. De groep bleek aan te slaan bij de jeugd. Tegelijkertijd werd in de Provinciale Vereniging Zeeland tegemoet gekomen aan een door waarnemend voorzitter Adelaar uitgesproken wens tot verjonging van het bestuur. De "versnelde ontwikkeling van onze provincie" en de aanstaande raads- en Statenverkiezingen met voor het eerst de deelname van 21- en 22-jarige kiezers, gaven volgens hem daartoe aanleiding.³²⁰

De Kamerverkiezingen van februari 1967 werden de aanleiding voor enige verontrusting in de partij, waarin de jeugd en de jongerengroep Walcheren het hoogtepunt van hun invloed deden gelden en de roep om deskudigheid luider klonk dan ooit te voren. De terugval van 2,30 naar 2,01 % werd in de SGP opgevat als een nederlaag en een van de redenen leek dat een deel van de vele nieuwe jonge kiezers verstek had laten gaan. Kuijt, de directeur van 'de Driestar', zag hier een verband met de algemene roep om vernieuwing in de politiek die tot uiting kwam in de pogingen om het Nederlandse partijbestel te laten ontploffen.³²¹ Anderen binnen de SGP vonden dat te gemakkelijk en te oppervlakkig. Ds A. Vergunst, één van de leiders van de voorkeursactie van 1963, plaatste in de Rotterdamse kerkbode van de Gereformeerde Gemeenten een oproep die hij 'noodzakelijke bezinning' noemde. Ze werd op 3 maart overgenomen door de dagbladen van het 'Rotterdammer kwartet'.

Dat er onder de bevindelijk gereformeerde jeugd van 'afval' van de beginselen sprake was, geloofde Vergunst niet. Hij constateerde zelfs 'intensieve belangstelling'. Volgens hem hadden de manier van politiek bedrijven van de SGP en de gebrekkige respons op initiatieven vanuit de jeugd afstotend gewerkt. Bovendien was de verkiezingspropaganda minimaal geweest - voorbereiding op eventuele tussentijdse verkiezingen was in de partij steeds afgewezen - en volgens Vergunst had ook het stemmen van de fractie tegen het financiële beleid van het overgangskabinet-Zijlstra stemmen gekost. Het feit dat de SGP-fractie in december 1966 tegen het uitstel van een aantal belastingverlagingen stemde zou met name in handelskringen - bijvoorbeeld in Rotterdam waar Vergunst predikant was - verontwaardiging gewekt hebben.³²² Zijlstra die na de nacht van Schmelzer met een ARP-KVP-kabinet was aangetreden genoot in delen van de SGP vertrouwen vanwege zijn kundigheid op financieel-economisch gebied. De tegenstem van de fractie was in feite gebaseerd op de klassieke SGP-visie op het economische beleid zoals Van Dis die altijd voorgestaan had. Het belang van de middenstand en de voorkeur voor bezuinigingsmaatregelen stonden daarin voorop. De fractie liet verstaan dat verwerping van Zijlstra's voorstellen niet per se een val van diens kabinet betekend zou hebben. Bovendien had de VVD die ook tegen Zijlstra's maatregel gestemd had, zetels gewonnen.

Het partijbestuur reageerde niet officieel op deze gebeurtenissen. Voorzitter Abma bij voorbeeld, dacht net als Kuijt dat het stemmenverlies van de SGP met name aan de jongeren gelegen had. Hij liet in 'De Banier' merken wel begrip te hebben voor de vernieuwingsdrang van de jeugd, maar vond ze niet opportuun. Abma riep op tot het oefenen van geduld.³²³ Dat sommige leden van het partijbestuur wel voor vernieuwing voelden, maar daarvoor geen voet aan de grond kregen, raakte via Golverdingen bekend bij de leiding van het *Jongerenverband Walcheren*. Tijdens een bijeenkomst van dit verband op 21 maart 1967 hield C.M. Uijl uit Middelburg een lezing over de verkiezingsuitslag en de toekomst van de SGP. Algemeen bleken de aanwezigen de visie van Vergunst te delen en men vond dat het Hoofdbestuur nu eens een ander signaal moest krijgen dan de klassieke voorstellen of brieven. Men besloot als Jeugdverband Walcheren deze taak ter hand te nemen en op initiatief van Uijl koos men voor het houden van een enquête.³²⁴

Kort voor zijn lezing had Uijl een brief gekregen van L. Nieuwland uit Dordrecht, een

ouder partijtied die secretaris van de Statenkieskring Dordrecht van de SGP geweest was. Nieuwland had een brief aan het partijbestuur gericht, waarvan hij een aantal partijleden in den lande een kopie stuurde. Die op 16 maart verzonden brief was bedoeld als een onderbouwing -met feiten - van de door Vergunst geuite kritiek. In zijn pleidooi voor meer waardering voor intellectuelen in de partij deed Nieuwlands brief onder meer denken aan de in die jaren binnen de Gereformeerde Gemeenten geuite kritiek (zie hoofdstuk drie):

"Hoe jammer is het dat dergelijke personen, die over de voor het kamerlidmaatschap zo noodzakelijke ontwikkeling beschikken, veelal met achterdocht worden tegemoet getreden en te licht worden bevonden."

De schuld hiervoor lag ook deels bij het karakter van de bijeenkomsten van de kiesverenigingen, vond Nieuwland. Meestal kwam men er niet verder dan een stichtelijk woord, zodat jongeren en intellectuelen zich afzijdig hielden en zij dus ook niet de groslijsten met Kamerkandidaten konden beïnvloeden. De gemiddelde bezoeker van de vergaderingen van een kiesvereniging was op leeftijd en kende voornamelijk predikanten, wat aan de kandidatenlijst merkbaar was. "Als", zo meende Nieuwland verder, "de predikanten van diverse kerkgemeenschappen enkel op de lijst moeten staan om kiezers te trekken, dan is nu wel gebleken dat we ook in dezen beschaamd zijn uitgekomen." Iedere Kamerkandidaat moest zijns inziens tot een deskundig oordeel in praktische zaken in staat zijn.³²⁵

Anders dan uit het Walcherse initiatief vloeiden uit de brief van Nieuwland geen nieuwe ontwikkelingen voort. In zijn omgeving was er wel de Zwijndrechtse jeugdvereniging die een enquête wilde houden, maar daar geen toestemming van de kiesvereniging ter plaatse voor kreeg.³²⁶ In Walcheren ging het door het Jeugdverband benoemde 'actiecomité' zelfstandig aan de slag in samenwerking met het bestuur van de jongerengroep. Op 12 april 1967 startte de met een propaganda-actie voor 'Onderling Kontakt' gecombineerde enquêtering waarvoor 6000 vragenlijsten gedrukt waren. Aan een aantal andere jongeren- en studieverenigingen zond het actiecomité een oproep om in de eigen regio een zelfde actie te houden.³²⁷

Terwijl de enquête over SGP-leden en -stemmers in bijna alle Walcherse gemeenten verspreid werd, correspondeerde het actiecomité met enige andere critici in den lande. Van hen had I.A. Kole, een jonge onderwijzer uit Lisse, het meest opzien gebaard door een interview dat in 'Trouw' van 29 april werd afgedrukt onder de kop 'Preken in politiek niet toereikend. Ook verontrusten in S.G.P.'. Daarin had hij de onkunde in praktische zaken en het bijna-monopolie van Van Dis in 'De Banier' bekritiseerd. Kole stelde de ouderen aansprakelijk: "Er is werkelijk een diepe kloof tussen jong en oud in de partij."³²⁸ Zijn hooggestemde verwachting dat hij de verontrusten zou kunnen samenbrengen liep echter op niets uit.

Dat individueel weinig bereikt kon worden was ook de ondervinding van F. van den Brink uit Rotterdam die in mei zowel met Kole als met Uijl correspondeerde. De Rotterdamse SGP had geen jongerengroep, de kiesverenigingen ter plaatse oefenden weinig aantrekkingskracht uit en leken niet bereid een enquête door te voeren. Omdat 'Walcheren' de uitslag van haar onderzoek al in augustus tot een rapport wilde verwerken en de zomer geen geschikte periode voor initiatieven was, besloot Van den Brink van een Rotterdamse enquête af te zien. In Tholen-stad liep een initiatief voor een enquête stuk op een tekort aan medewerkers.³²⁹

Wat Van den Brink voor Rotterdam gevreesd had, gebeurde in Rijssen. Daar werd in juli 1967 een enquêteformulier verspreid - onder 300 leden van de kiesvereniging - door een actiecomité uit de plaatselijke studievereniging, maar het leverde geen rapport op zoals het Walcherse. Evenals de Walcherse Statenkring, had de kiesvereniging van de SGP in Rijssen wel oog voor de problemen. Teneinde 'enkele zwakke punten in onze partij-organisatie'

bij te stellen stuurde zij in september een voorstel voor een andere procedure bij de kandidaatsstellingen aan alle Overijsselse kiesverenigingen. Het aantal predikanten op de lijst zou tot een derde teruggebracht moeten worden, en er zouden geen kandidaten gesteld mogen worden, ouder dan zeventig jaar. Het Rijssense voorstel werd, om reglementaire redenen, door de Provinciale Vereniging niet naar de Algemene Vergadering doorgesluisd.³³⁰

Midden in de periode van actie en briefwisseling, op 19 en 20 mei 1967, werd ook een tweedaagse studiebijeenkomst van het Landelijk Verband van Studieverenigingen gehouden. Daar werd de wens uitgesproken om de jongeren meer in de partijorganisatie te integreren. Zoals Abma tijdens een bijeenkomst in april ook al gedaan had, waarschuwde het aanwezige hoofdbestuurslid ds J. van der Haar voor overhaasting, die spanningen op zou roepen. Beide predikanten verklaarden wel begrip te hebben voor de wensen van de nieuwe generatie.³³¹

Dat begrip bestond veel minder bij de nestor van de partij, Ir Van Dis. Op een aantal voorstellen die de kiesvereniging Middelburg voor de Algemene Vergadering van 1967 ingezonden had reageerde hij - pas in mei, ze waren zoek geweest - afwijzend en enigszins verveeld. Aanstelling van een fractie-adviseur achtte hij onnodig, schrappen van de 'preekbeurten' uit 'De Banier' zou verlies van abonnees veroorzaken, en voorlichting over lokale bestuurlijke zaken zou "voor velen 'de Banier' juist ongenietbaar maken" meende hij. Wat betreft de samenstelling van de kandidatenlijsten - ook een kritiekpunt van Middelburg - verwees Van Dis naar het democratisch gehalte van de procedure waarbij met de grolijsten uit de provincies terdege rekening werd gehouden.³³²

Een eerste resultaat van de Walcherse actie en de er op gevolgde activiteit elders was een groot aantal nieuwe abonnees op 'Onderling Kontakt'. Het studieblad werd zodoende rendabel genoeg om zelfstandig een plaats in de partij in te nemen.³³³ De gegevens uit de *enquête* - er waren 1163 formulieren ingevuld - die in het najaar van 1967 tot een *rapport* verwerkt werden, bevestigden dat er ontevredenheid onder de SGP-kiezers leefde. Bij een volgende verkiezing zouden de ouderen desondanks nog SGP stemmen, concludeerde het rapport, maar

"een toenemend aantal jongeren echter en van middelbare leeftijd dreigen de SGP de rug toe te keren, indien men weigert serieus op hun kritiek in te gaan."

Die kritiek sloot aan bij de omstandigheden van 1967 en de jaren daarvoor, maar had ook diepere wortels. Meer dan 70% van de kiezers wenste "aantrekking van meer jonge en bekwame kandidaten in de partijorganisatie", meer dan 80% had zich tegen de huidige kandidatenlijst uitgesproken. Een bepaald deel van de achterban vroeg zich echter af, in de termen van het comité, "of de huidige benadering der problemen altijd wel op Gods Woord is gebaseerd." Deze groep die 'sterk voor verandering' was, werd op 55 tot 80% geschat, afhankelijk van het onderwerp. Zo sprak een ruime meerderheid zich er voor uit dat de SGP meer in 'de vragen van de tijd' moest duiken. Drieënzestig procent in de stad en 52 op het platteland vond dat men niet tegen verwante partijen moest stemmen: "Indien het niet om beslist principiële zaken gaat, is het wenselijk, indien er geen goed alternatief is, een compromis aan te gaan", aldus de conclusie van het rapport. Aangezien de verliezen bij de stembusstrijd in Walcheren lang niet zo hoog waren als in steden zoals Rotterdam, meende het comité dat deze kritiek elders door een minstens zo groot deel van de kiezers gedeeld zou worden.³³⁴

Dat de bezwaren van de jongerengroep Walcheren in de eigen regio weerklank vonden bleek ook uit de positieve reactie van de Statenkring Walcheren op het rapport. Het bestuur van die Statenkring besloot in oktober dat de uitslag van de *enquête* ter kennis van het partijbestuur gebracht mocht worden en stond vanaf dat moment ondubbelzinnig achter

de jongerengroep. In de kiesvereniging Middelburg werd een commissie benoemd onder leiding van Uijl, die een aantal voorstellen voor de Algemene Vergadering van 1968 voorbereidde. Het enige voorstel dat de Algemene Vergadering haalde - over het splitsen van die vergadering in een besloten 'huishoudelijk' deel en een grote bijeenkomst voor de partijleden - werd er met een grote meerderheid verworpen. In de overige voorstellen werden nog omstredener onderwerpen aangesneden, zoals het gebruikmaken van radiozendtijd en een federatief samengaan met het GPV. Voorstellen van Valkenisse (op Walcheren) en Nieuw-Lekkerland over het stellen van dubbeltallen bij herverkiezing van hoofdbestuursleden werden eveneens afgestemd.³³⁵

Het rapport zelf deed meer stof opwaaien dan de er uit voortgevloede voorstellen. Nadat het bestuur van de Statenkring Walcheren enige zinsneden over de representativiteit van de enquête voor de SGP in het hele land afgezwakt had, zond het het rapport aan alle hoofdbestuursleden en naar het Landelijk Verband van Studieverenigingen. Een brief van de jongerengroep en Statenkring gezamenlijk vergezeldde het rapport. Daarin werd 'ernstige bezorgdheid' over de stemming onder de kiezers uitgesproken en werd toestemming voor 'interne publicatie' van het rapport gevraagd na voorafgaand overleg met het partijbestuur. De partij, zo meende men, zou haar voordeel met de in het rapport vergaarde kennis kunnen doen.³³⁶

Het Hoofdbestuur was niet gelukkig met het rapport uit Walcheren. Van jongeren werd beginselstudie verwacht, geen betweterige bemoeienis met de praktijk van het politiek bedrijf. De bejaarde Van Dis vatte de kritiek op de leeftijd van de kandidaten bovendien op als een persoonlijke aanval. Ook vond men het 'lichte' Walcheren niet erg representatief voor het hele land. Zeker in de lagere regionen van de SGP maakte het rapport van de jongeren weinig indruk - dat was al zo in het naburige Zuid-Beveland.³³⁷ Het feit dat de Walcherse Statenkring zich achter het rapport opgesteld had veranderde daar blijkbaar weinig aan.

De inhoud van het rapport werd overigens pas algemeen in de partij bekend nadat het Hoofdbestuur het besproken had met afgevaardigden van de Statenkring en de jongerengroep. Dat gesprek, waar voor het partijbestuur Abma en Van Dis aan deelnamen, vond plaats op 10 september 1968, dus een half jaar nadat het rapport het hoogste partijorgaan bereikt had. De Walcherenaren werden tegemoetkomend behandeld, maar de enige toezegging die zij van het Hoofdbestuur kregen was de toestemming tot 'interne publicatie' van hun enquête-rapport. Het Hoofdbestuur dacht daarbij aan verspreiding in Zeeland, en niet aan een landelijke kennisgeving.³³⁸

De organisatie van de partij was ook nog dermate centralistisch opgebouwd, dat men meende dat 'Walcheren' tot dat laatste geen kans zou zien. De 350 adressen van de kiesverenigingen waren slechts bij het Hoofdbestuur, in de persoon van secretaris Van Dis, bekend. In de praktijk betekende dat in de jaren zestig dat ze berustten bij de tweede secretaris, het behoudende Zuidhollandse Statenlid A.A. Vlasblom, die niet genegen was ze af te geven aan wie dan ook. Het actiecomité had echter de verstreken maanden gebruikt om in het hele land bij Provinciale Verenigingen en op andere manieren de adressen van de kiesverenigingen op te vragen - met wisselend succes. Door deze methode uitputtend te gebruiken was de jongerengroep Walcheren in staat om twee weken na het gesprek zo'n driehonderd exemplaren van haar rapport aan kiesverenigingen, Statenkringen en Provinciale Verenigingen te verzenden. Op bestelling werden nog eens 700 rapporten over Nederland verspreid.³³⁹

Met de verspreiding van het rapport achtte het actiecomité zijn taak beëindigd. De kiesverenigingen die garen zagen in de strekking van het rapport konden deze nu gaan vertalen in voorstellen voor de Algemene Vergadering van 1969. Die vergadering zou echter

in het teken staan van de oppositie van de behoudenden binnen de SGP voor wie het rapport-Walcheren een teken van afglijding van het partijleven betekende. Met de mogelijkheid van een tegenreactie was door de initiatiefnemers in het actiecomité rekening gehouden. Het bestuur van de Statenkring was zich waarschijnlijk minder bewust van de tegenstellingen die in de boezem van de partij leefden.³⁴⁰ Misschien viel het SGP-ers in Walcheren, één van de regio's waar de partij ontstaan was, moeilijk te onderscheiden dat zij lang niet de gemiddelde SGP-aanhang vertegenwoordigden.

Met de komst van Ir. Van Rossum in de Kamerfractie was ten dele tegemoet gekomen aan de kritiek op het ontbreken van deskundigheid in de SGP. De geluiden over de generatiekloof die al uit de jaren vijftig dateerden hadden hun vorm - maar ook hun uitlaatklep - gevonden in 'Onderling Kontakt'. De oprisping van partij-interne kritiek in het midden van de jaren zestig had - dat constateerde men in de partij zelf - te maken met de sfeer van de jaren zestig toen de jeugd algemeen in beweging kwam. Eén van de plaatsen waar aanzetten gegeven werden tot vernieuwing was dan ook een vergaarplaats van de jeugd: het Gouda van 'De Driestar'. Tekenend is echter dat in één van de traditionele kerngebieden van de 'lichtere' stroming in de Gereformeerde Gemeenten, in Walcheren, ook de ouderen vernieuwing wensten. Een zware groep die tegengas zou kunnen geven, ontbrak nagenoeg. Dit in tegenstelling tot Rotterdam en omgeving waar Vergunst en enige anderen ook voor vernieuwing hadden gepleit. 'Gouda' vertegenwoordigde ten dele ook de invloed van de Gereformeerde Bond binnen de SGP, een invloed die ook bleek uit de benoeming van Abma tot partijleider. Of de partij echt andere accenten zou gaan leggen, was niet zeker. Het werd in ieder geval tegengewerkt door de zwaarste richting binnen de SGP, die zich met name sinds het vertrek van Mieras uit de fractie achtergesteld kon voelen. Diens opvolger Van Rossum was binnen de Gereformeerde Gemeenten zeker niet 'zwaar' te noemen. Bovendien kon een andere zware broeder, ds Dorsman, zich geraakt voelen door de kritiek uit het enquête-rapport. Het onder zijn hoede staande Landelijk Verband van Studieverenigingen dreigde ook 'groot te groeien' in een geheel aan zijn visie tegenstelde richting. Er was reden genoeg voor bezorgdheid bij degenen voor wie politiek slechts 'getuigen' was.

6.7 Een gepast antwoord op een roerige samenleving (1963-1970)

Het 'hot item' waarmee de Staatkundig Gereformeerde Partij de verkiezingen van 1963 was ingegaan, en waaraan ze ook stemmenwinst ontleend had, was de soevereiniteits-overdracht van Nieuw-Guinea aan Indonesië. De kwestie werd door Van Dis in een interview met 'Elseviers Weekblad' kort voor de verkiezingen gebruikt om 'een jansalieggeest' bij het Nederlandse volk aan te wijzen. "Gezien deze mentaliteit", gaf hij aan,

"en de verregaande afval van de beginselen der reformatie zal het u duidelijk zijn dat de SGP aan een regering in deze tijd en onder deze omstandigheden niet zou willen deelnemen."³⁴¹

Later in de jaren zestig zouden de redenen voor de SGP om aan de juiste mentaliteit van de Nederlandse bevolking te twijfelen veel dichter bij huis komen te liggen door de rellen en betogingen in de grote steden. Van een onveranderde Staatkundig Gereformeerde Partij zou op dat moment dus een nog scherpere afwijzing van het politieke bestel dan in 1963 verwacht kunnen worden. Toch werd Van Dis in 1967 tijdens de kabinetsformatie door informateur Zijlstra geconsulteerd. De fractieleider wilde op Zijlstra's verzoek om een gesprek in eerste instantie niet ingaan - hij zou er voor verstek moeten laten gaan op de Algemene Vergadering van zijn partij - maar werd door druk van binnen de SGP gedrongen om zich toch bij de informateur te vervoegen.³⁴²

Zonder haar principiële instelling te verliezen was de SGP veranderd: een zakelijke opstelling was haar minder vreemd dan voorheen. Bovendien introduceerde Abma een indringende vorm van kritiek op de mentaliteit van de Nederlanders. Deze kritiek was gebaseerd op een scherpe analyse, niet alleen van de geestelijke achtergrond van de heersende moraal in grote lijnen (zoals de SGP-fractie traditioneel al deed) maar ook van de gedachtengangen en ideologieën die tussen levensbeschouwing en het niveau van de mentaliteit in te ontdekken waren. Bij zijn eerste rede als partijvoorzitter, ter gelegenheid van de Algemene Vergadering van 1962, had Abma zich aangesloten bij de in de SGP traditioneel - en statutair- beleden voorrang voor de 'handhaving en doorwerking van de beginselen': "Het ligt niet op onze weg (...) om allerlei concessies te doen om leden en stemmen te winnen." Zulke winst zou behaald kunnen worden in de rechtervleugels van ARP en CHU waar men steeds meer redenen kreeg tot kritiek op de politiek van de eigen partij, en waar bij sommigen nog de theocratische idealen leefden waar de SGP onveranderd voor opkwam.³⁴³

Juist door het uiteengroeien van ARP en CHU enerzijds en SGP anderzijds volgden in de jaren zestig geen grote debatten meer over en weer. De SGP kon volstaan met te verwijzen naar het afglijden van beide andere partijen. Het gebeurde bij gelegenheid van het stemmen van de CHU voor de Wet op de Kansspelen in 1964, terwijl de tegenstemmende ARP een slappere stellingname dan voorheen verweten werd. Het gebeurde naar aanleiding van de door de ARP-voorzitter Berghuis en de ARP-jongeren in 1967 geuite voorkeur voor regeren met de PvdA. Uiteraard wees 'De Banier' in 1965 ook op het nieuwe beginselprogramma van de antirevolutionairen. Daarin werd met name een artikel gemist dat de overheidstaak in het bestraffen van het ontheiligen van Gods Naam beschreef: een aanzienlijk manco op principieel gebied.³⁴⁴

Tijdens het *kabinet-Marijnen*, dat in 1963 aantrad, waren zowel de ARP als de CHU regeringspartij. De regeringsverklaring van dit confessioneel-liberale kabinet kon de SGP evenmin bevredigen als die van vorige ministeries: de mens stond er in centraal. Op materieel gebied stond de SGP echter aan de kant van de liberalen, die in tegenstelling tot de confessionele regeringspartijen op matiging van de overheidsuitgaven aandrongen. Specifiek voor het SGP-standpunt was dat zij bij haar bezwaren tegenover de voor de uitbouw van de welvaartsstaat benodigde hoge en progressieve belastingen, wees op de belangen van de lage en midden-inkomensgroepen. De confessionele meerderheid in het kabinet bekommerde zich veel minder om de kosten van de welvaart.³⁴⁵ Het resultaat van dit beleid was een verwijdering tussen de VVD en de confessionele regeringspartijen. In 1963 begon na een loonexplosie ook een periode van ongebeheerste inflatie, die de SGP redenen te meer gaf om voor de middenstand op te komen. Deze kon haar sterk gestegen kosten op geen enkele manier verhalen. Het lijkt wel "een kabinet onder de leiding van Alva" meende Van Dis, die een belastingverlaging voor kleine ondernemers suggereerde. Een matiging in de loonsfeer zou daar mee gepaard moeten gaan - zo verwees de SGP naar het ideale 'goedkope levenspeil' waar Nederland zich steeds sneller van verwijderde.³⁴⁶

Onder het *kabinet-Cals* (1965-'66) wees de SGP voor het economisch beleid echter terug naar de periode-Marijnen. Het nieuwe kabinet van PvdA, ARP en KVP nam niet eens de voorzorg om met langlopende leningen al haar uitgaven te dekken. De kritiek van de VVD werd door de SGP dan ook steeds gesteund. Net als de liberalen nam zij in 1966 ook genoegen met een ingrijpen van de regering in de prijzen en lonen: de inflatie had dat nodig gemaakt. De geleide-loon-politiek onder het tussen-kabinet Zijlstra (1966/67) werd door de SGP dan ook 'vol begrip' ontvangen.³⁴⁷

Haar opkomen voor de belangen van zowel de laagstbetaalden als de middenstanders bracht de SGP tijdens het *kabinet-De Jong* nu eens aan de zijde van de regeringspartijen,

dan weer aan de zijde van de oppositie. In het belang van de laagstbetaalden bracht de SGP in 1968 bij het wetsontwerp op de minimumlonen een zelfde kritisch standpunt als het CNV naar voren. Zij stemde echter niet tegen het voorstel en steunde zo de ministersploeg, die onder De Jong uit confessionelen en VVD-ers bestond. Toen de berekeningsmethode van het minimumloon in 1970 in het belang van die laagstbetaalden werd aangepast, vroeg de SGP om dispensatie voor sectoren die economische problemen hadden, zoals een deel van de middenstand.³⁴⁸ Aan de zijde van de oppositie stond de fractie van Van Dis wanneer er sprake was van verhoging van de belasting op luxe-goederen of verlaging van de belasting op goederen voor het dagelijks gebruik. De kleine rechtse fracties stemden in zulke gevallen met de PvdA en klein-links mee. Alleen bij de eindstemming over de invoering van de BTW in 1968 stemden SGP en GPV - met moeite - vóór. Daarmee toonden deze partijen dat ze op economisch gebied tot genuanceerder standpunten kwamen dan de Boerenpartij, die met 'links' tegenstemde.³⁴⁹

Het laaghouden van de prijzen van de eerste levensbehoeften botste soms met het belang van de boerenstand, die door de SGP bij voorkeur ontzien werd. Zo stemden in 1966 VVD, CHU, SGP en GPV voor een verhoging van de richtprijs van de melk. Wat de boerenstand betreft, lag het zwaartepunt van het SGP-beleid bij een pleiten voor cultuurtechnische werken en exportbevordering. In het kader van dat laatste werd de SGP ook na aanvankelijke bezwaren tegen de heerschappij van het 'Brusselse' prijsbeleid, een warm voorstander van de EEG op economisch gebied. Abma waarschuwde bovendien tegen een steeds grotere nadruk op de productie van luxe consumptiegoederen ten koste van de landbouwsector: overhaast overschakelen was gevaarlijk.³⁵⁰

Was de dekking van de overheidsuitgaven een voortdurende zorg voor de SGP, één van de methoden waarmee in de jaren zestig geprobeerd werd de schatkist te vullen, staatsdeelname aan de oliewinning in de Noordzee, keurde zij af. Het particulier initiatief kon hierin zonder bezwaar voorzien, vond de SGP. Net als de VVD, het GPV, de Boerenpartij en een deel van de CHU-fractie stemde zij in 1965 tegen deze deelname. Tegen overheidscontrole, die twee jaar later in de Mijnwet Continentaal Plat aan de orde kwam, verzette de SGP zich echter niet. Van Rossum, die over dit onderwerp zijn eerste Kamerrrede hield, had er zelfs een tekst uit het Oude Testament over gevonden: "Maar Joas was over de schatten der olie" - I Kronieken 27:28.³⁵¹

Vrijheid en *particulier initiatief* waren voor de SGP om verschillende redenen (zie hoofdstuk zeven) belangrijke begrippen. Aan haar scepsis ten aanzien van planning lagen nuchterheid en weerzin tegen een filosofie die de mens centraal stelt ten grondslag. Zo wees van Rossum, geheel in de lijn van Kodde, bij de invoering van de financiële meerjarenplannen in 1967 er op dat men er goed aan deed "te bedenken dat het met zulke plannen falikant anders kan uitlopen dan men zich ervan had voorgesteld." Ook kon van een bestemmingsplan een oneigenlijke invloed uitgaan. Wanneer een plan een zekere bestemming voor een terrein geclaimd had, liep dat terrein gevaar verwaarloosd te worden met de financiële nadelen van dien.³⁵² Tegenover overheidsingrijpen in het persoonlijke leven stond de SGP wel bijzonder huiverig. Zo verklaarde de fractie bezwaard te zijn over de ontwerp-Woonwagenwet van 1967, waarbij "toch wel wat te sterk in het vrijheidspatroon wordt ingegrepen." Een zelfde gevoel uitte men in 1968 ten aanzien van plannen tot het overbrengen van werkelozen naar het Westen van Nederland.³⁵³ Wat betreft de gezondheidszorg en later ook het jeugdbeleid vond de fractie dat het particulier initiatief te weinig geëerbiedigd werd door de beleidsmakers. Deze voorkeur van de SGP had niet alleen te maken met haar voorkeur voor organisatie op levensbeschouwelijke grondslag. Het particulier initiatief bevorderde volgens Abma ook dat meer mensen verantwoordelijkheidsbesef aankweekten.³⁵⁴ In bepaalde gevallen aanvaardde de SGP echter uitbreiding van de

overheidstaak. Anders dan in de jaren vijftig was de SGP in de jaren zestig - bij de toenemende verkeersdruk - voor bevordering van het openbaar vervoer.

Met inperking van de vrijheid van ondernemen had de SGP uiteraard minder moeite wanneer morele zaken in het geding waren. Gegrond op artikel 36 NGB over de roeping van de overheid op godsdienstig gebied was dat een traditioneel motief in de partij; het in de jaren zestig opdringende consumptiepatroon (en aanbod) stimuleerden des te meer tot stellingname. Zo bracht Van Rossum in 1970 in een commissievergadering voor Economische Zaken de wenselijkheid naar voren van wetgeving tegen 'misleidende' reclame. De SGP schaarde zich, in tegenstelling tot de VVD en de Boerenpartij, in 1964 achter de wet die piratenuitzendingen zoals die van Veronica verbood.³⁵⁵

De kritiek van de Staatkundig Gereformeerde fractie op het gebied van de *waarden en normen* die in de Nederlandse samenleving aanvaardbaar werden geacht, gaf in de jaren zestig enige verschuiving te zien. Protesten tegen de cultuurparagraaf in de begrotingen en waarschuwingen van meer algemene aard werden van lieverlee aangevuld met een beschrijving van de manier waarop niet-christelijke principes concreet in de cultuur - in de bredere zin van het woord - doorwerkten. Voor deze trend was met name Abma verantwoordelijk, terwijl Van Dis vooral de oude lijn, getoonzet door Kersten en Zandt, voortzette. Beide elementen spraken elkaar overigens niet tegen, alleen boden Abma's analyses meer variatie en meer mogelijkheden op concrete beleidspunten in te gaan.

Geheel binnen de oude lijn lagen protesten tegen toto, crematie en cultuursubsidies, waartegen zowel Van Dis als Abma het woord voerden. De juridische gelijkstelling van crematie en begraven (1968) beschouwde de SGP als toegeven aan de geest van de secularisatie. Abma's protest kreeg slechts bijval van het GPV.³⁵⁶ Bijzondere aandacht wijdde de sprekers van de fractie van tijd tot tijd aan de subsidie voor de Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming die geboortenbeperking propageerde. De SGP, het GPV en de Boerenpartij stemden tegen. Dat de ARP net als bij de crematie met de Kamermeerderheid meestemde, was weer een teken van de 'afval' van die partij.³⁵⁷ Tegen vele andere posten op de begroting van Onderwijs, Kunsten en Cultuur - en later op die van CRM - bestonden bij de SGP bezwaren. Met name toen de conjunctuur aan het eind van de jaren zestig begon terug te lopen verbond de fractie aan haar principiële stellingname een financieel motief. Subsidies waren er vele, maar beantwoordden ze wel aan hun doelen?³⁵⁸

Eén van de punten waarop de SGP nog wel de ARP aan haar zijde vond, was het protest tegen het verlenen van overheidstoelagen aan schrijvers. Dit kwam in het midden van de jaren zestig meermaals aan de orde naar aanleiding van de inhoud van de boeken van Gerard Reve en Jan Wolkers, die beiden financieel gesteund werden. De SGP-ers in de Tweede Kamer en ARP-er H. Algra in de Eerste Kamer tekenden op verschillende momenten bezwaar aan tegen de toelagen.³⁵⁹ Naar aanleiding van Van Dis' aanhoudende agitatie in de Kamer tegen één van de boeken van Reve kreeg de fractieleider in 1966 de raad een proces wegens Godslastering tegen de auteur aan te spannen. Dat was een meer geëigende weg, maar ze bood evenmin succes als de interventie in de Kamers. De rechter, en na hem de Hoge Raad waar Van Dis bij in beroep ging, meende dat een 'smalende bedoeling' door Reve niet te bewijzen viel, waarna de zaak geseponneerd werd. De rechtszaak wekte in den lande wel sympathie voor de SGP buiten de eigen achterban. Het zelfde effect had ook Van Dis' protest tegen een televisie-uitzending van de VPRO in 1967. Zelfs een katholieke krant, de 'Nieuwe Limburger' schreef dat de fractieleider "de opvatting van een groot deel van het volk" verwoord had.³⁶⁰

Tegen de televisie in het algemeen en tegen fragmenten uit, of spottende strekkingen van op dit medium vertoonde films richtte de kritiek van de SGP zich dikwijls in de jaren

zestig. Optreden van de regering bleef uit, behalve wanneer ook de grote partijen protest lieten horen, wat aanvankelijk enkele keren voorkwam. Geheel in de lijn van Zandt vroeg Van Dis zich in 1965 dan ook af of het wel toeval was dat het kabinet-Marijnen over het radio- en TV-beleid gevallen was. Volgens de Bijbel gebeurde er niets bij toeval en er waren immers al vele 'gruwelijkheden' en 'God-onterende stukken' opgevoerd.³⁶¹

Met name onder het kabinet-De Jong bouwde Abma zijn cultuurkritiek uit. Niet alleen had hij meer tijd doordat hij ingewerkt was in het Kamerwerk en Van Rossum de fractie was komen versterken, de gebeurtenissen in Nederland vanaf het huwelijk van prinses Beatrix in 1966 nodigden ook uit tot bezinning. Zijn directe reactie op de rellen in de zomer van 1966 in Amsterdam toonde gevoel voor realiteit: demonstreerde men deels niet gewoon om het demonstrenen zelf, om het gezag te tarten?³⁶² Abma gebruikte niet de dramatische bewoordingen (nihilisme, eind van 'een beschavingstijdperk') van enige artikelen van anderen in 'De Banier'³⁶³, maar ook hij vond dat de situatie niet onderschat moest worden. In zijn in 1968 door het Landelijk Verband van Studieverenigingen gepubliceerde 'Macht van God en macht van de draak' gaf hij als zijn opinie dat de christenen voor het eerst sinds eeuwen in een merendeels niet-christelijke omgeving leven en handelen moesten.

De gezagscrisis in de samenleving was volgens Abma terug te voeren op het gegeven dat wie geen gezag van God erkent, ook geen gezag van mensen erkent. Humanistische invloeden komen dan bovendrijven, bij voorbeeld in de rechtspraak, en - zoals Abma bij de begroting van Justitie in 1969 opmerkte - er volgt "kritiekloze aanvaarding van wat de evolutie van de maatschappelijke opvattingen voorschrijft."³⁶⁴ De gevolgen zijn uiteenlopend, zo schetste de partijleider de toestand. Vaak werd 'de weg van de geringste weerstand' gekozen, zoals bleek uit de in 1969 ingevoerde nieuwe echtscheidingsgronden. Ook zag men het afwijkende tot norm verheven worden, Abma las dat althans uit beleidsstukken van het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen. Men vroeg daarin immers zoveel ruimte voor diverse afwijkende gedragspatronen en karakterstructuren "dat het normale geheel wordt gedrongen in de hoek van het abnormale." Een gevolg kon zijn, zo waarschuwde de voorzitter van de SGP, aantasting van de 'geestelijke weerbaarheid' van het volk.

Abma's kritiek op de eigentijdse invulling van het begrip 'vrijheid' voorzag tegelijkertijd in een alternatief: vrijheid is nooit vrijheid zonder meer, maar vergt een inhoudelijke kwalificatie. De mens is wel vrij tot het één, niet vrij tot het ander. Zette men de wissel verkeerd, dan was hedonisme het gevolg.³⁶⁵ De agitatie tegen de Staphorster volksgerichten was volgens Abma deel van de zelfde tendens. Dat in deze boerengemeenschap de vrijheid om te zondigen beperkt was wenste de publieke opinie blijkbaar teniet te doen. "Als dat achterlijk heet, dat men met de zonde geen vrede heeft, dan vrezen we de hooggeprezen vooruitgang."³⁶⁶ Andere SGP-ers als P. Kuijt en A. Oudenaarden critiseerden de moderne consumptiemaatschappij in apocalyptischer termen.³⁶⁷ Abma, voor de taak gesteld de spreekbuis van de SGP naar het Nederlandse volk toe te zijn, bracht fijnere nuanceringen aan, terwijl zijn argumentatie bij de dingen van de dag aansluiting zocht. Zo waarschuwde hij bij de begroting van Onderwijs voor "de dictatuur van het i.q.". Hij vreesde dat de belangen der minder met talenten bedeeden tekort gedaan werden.³⁶⁸ Ter gelegenheid van de eerste maanreis in 1969 wees de partijvoorzitter op het prijskaartje aan de vermeerdering van kennis. In een wereld waarin miljoenen gebrek leden kon men zich afvragen of 'goudverslindende ruimtevaart' verantwoord was.³⁶⁹ In 1966 zette hij in zijn partijrede in verband met de loonexplosie uiteen dat hij niemand de welvaart misgunde, maar dat rekening houden met de toekomst toch voorop moest staan. Zijn partijrede van het jaar 1967 stond in het teken van het SGP-alternatief: 'brood voor de eter en zaad voor de zaaier.' 'Een ieder zijn bescheiden deel' zo haalde Abma het bijbelboek Prediker aan,

en dat betekende noch grauwe gelijkheid, noch 'ongewettigde verschillen in stand en salaris'.

Afgezien daarvan was het in ieder geval geen overheidstaak, vond de partijvoorzitter, om op de wensen voor allerhande voorzieningen in te gaan. De mens was nu eenmaal onverzadigbaar, dat zag je alom aan de tweede huizen en de tweede of derde auto's.³⁷⁰ Van die geest was ook de overheid doortrokken: "Het woord prioriteiten is de politici in de mond bestorven. Prioriteiten om de welvaart te verhogen, en prioriteiten, door de verhoogde welvaart opgeroepen." De afkalving van het gezagsdenken was hiervan één van de grootste oorzaken. 'Regeren' had zich ontwikkeld tot een beurtelings overtuigen van de onderdanen van waarde en nut van het beleid, en een streven aan alle wensen van de bevolking tegemoet te komen.³⁷¹ Aan deze transformatie hadden de confessionele partijen hun bijdrage geleverd. In plaats van 'wet en evangelie' was de 'evangelische beweging' gekomen, gericht op de naaste en niet op het bevorderen van Gods eer op het publieke terrein.³⁷²

Het *SGP-alternatief*, de op artikel 36 NGB gegronde overheidstaak, omkleedde Abma met het traditionele beroep op Romeinen 13 (de overheid moet gehoorzaamd worden omdat haar taak is des mensen zondige neigingen in te tomen) aangevuld met enige andere noties. Het besteden van belastinggeld, zo schreef hij in 'Macht van God en macht van de draak', is geen zaak die buiten God om mag gaan. Zoals de zorg om het loon van de arbeiders (naar Jacobus 4) God beroert, zo ook het geld dat de minder vermogenden mede moeten opbrengen. Hetzelfde geldt voor de belastingopbrengst van de gelovigen, die hun bezit immers 'in biddende afhankelijkheid' verkregen hebben.³⁷³ Verder merkte Abma op dat in de Bijbel regeringspersonen vanwege hun ambt 'goden en engelen' genoemd worden.

Inspirerend voor de partijvoorzitter was met name Calvijns uitleg van Romeinen 13: het overheidsgezag is het kader waarbinnen het christelijke leven bij uitstek gerealiseerd moet worden. De essentie van het christelijke leven is namelijk het goede te doen, zodat de monden van 'de ongehoorzamen' zonder woorden gestopt worden en het kwade overwonnen wordt.

"Men kan geen terrein [dan dat der overheid, JZ] bedenken, waar zozeer alle kansen en mogelijkheden worden geboden om goedgevoelde het kwaad te bestrijden."³⁷⁴

Deze afhankelijkheidsbetuiging aan het oude erfgoed van de theocratie betekende een wending ten opzichte van de getuigende lijn in de SGP-politiek, die bij de vorige partijvoorzitters Kersten en Zandt altijd voorop had gestaan. In hun oproep aan het Nederlandse volk had de klemtoon altijd gelegen bij het oordeel dat ze aanzegden. Het profetisch getuigenis, het protest, had steeds voorop gestaan en er was nooit aan gedacht dit te koppelen aan de levensheiliging. Nooit tevoren had een prominent SGP-er het stoppen van de mond der kwaden *zonder woorden*, metterdaad, vooropgesteld. De bevolking moest zien hoe aantrekkelijk het door de SGP voorgestane leefpatroon was, het aanzeggen van het oordeel was minder belangrijk. Niet zozeer het isolement stond dus bij Abma centraal, hij erkende ook het gemeenschappelijke tussen gelovigen en niet-gelovigen. Zijn theologie stond blijkbaar een bredere invulling van de 'algemene genade' toe. Overigens was al in zijn eerste partijrede (1962) te lezen dat deze Bondspredikant grote waarde hechtte aan het maken van een goede indruk op niet-gelovigen: "Niet vleselijke ijver voor uitermate rechtzinnige bepalingen, maar 'waarachtige, gezalfde, levende godzaligheid (...) wekt en trekt."³⁷⁵

Dat Abma andere accenten legde dan Kersten en Zandt gedaan hadden, bleek met name in een aantal hoofdartikelen in 'De Banier' van 1969 en 1970, toen de oppositie van de rechterflank in de SGP zich sterk maakte (zie 6.8). Binnen de SGP signaleerde Abma

een te beperkte visie op christelijke politiek. Of het nu ging om 'steeds op het zelfde aambeeld slaan', om het 'uitlichten' van bepaalde onderdelen uit het beleid en verwaarlozen van andere, om het 'uitspreken van vreselijke dingen' zonder echte betrokkenheid bij wat er gebeurde, of om het naar voren brengen van wat men verlangde wanneer men zelf aan het bewind zou zijn, Abma noemde het verkeerde zaken die afvoerden van de essentie, van praktisch politiek bezig zijn. De liefde moest daarentegen centraal staan. Lag de wortel van het maatschappelijk kwaad niet in de haat? Dan moest in de bestrijding van de vormen die dit kwaad aannam de liefde voorop gaan. De bijbelse opdracht 'uw woord zij altijd in aangenaamheid, met zout besprengd' gold in het bijzonder de vertegenwoordigers van de SGP in de politieke lichamen. "Wij wensen te dienen", schreef Abma, en onze mensen moeten persoonlijk uitdragen dat het houden van Gods geboden een werkelijk goed en aangenaam leven betekent.

"Het gaat om het beslissend en bevrijdend inzicht dat de godzaligheid voor het leven van alle dag, voor huisgezin en werkring, voor staat en maatschappij, van eminent belang is. Dat is de inzet en de opzet van onze politieke strijd."³⁷⁶

Abma's beschouwingen betekenden geen definitief afscheid van de oude getuigende lijn in de SGP. Ze waren een vertaling van een langzame ontwikkeling naar meer openheid, waardoor nieuwe noties aan de oude principes werden toegevoegd. Noties, niet ontleend aan andere confessionele partijen, maar aan eigen doordenking van de bijbelse en theocratische beginselen. Dat bevindelijkheid hierbij een grote rol speelde, een bevindelijkheid meer gericht op de rechtvaardiging van de goddeloze (Kohlbrügge) dan op de bekeringsweg, bewijst het volgende citaat uit een rede van Abma:

"De wereld ben ik, zei Luther. Hij bedoelde dat hij met heel deze zondige wereld voor God verdoemelijk was, en daarom verwonderde het hem bovenmate dat God also lief deze wereld, dat is alzo lief hem Maarten Luther had. Ook het omgekeerde geldt. Ik ben de wereld, de wereld gaat mij ter harte als mij zelf. Blijken moet dat de meest geestelijke, als u mij goed opvat, de meest wereldse is."³⁷⁷

Dat Abma daarbij hier en daar, zoals in 'Macht van God en macht van de draak', aan A.A. van Ruler deed denken, de Hervormde theoloog van de 'Protestantse Unie' uit de jaren veertig, berustte slechts op het feit dat beiden de theocratie uiterst serieus namen. Beiden betrokken theocratie op het hele Nederlandse volk, waarbij zij het isolement van de gelovigen niet voorop plaatsten. Abma's leerling G. Holdijk, in de jaren zeventig assistent van de SGP-fractie in de Kamer, vertoonde sterker 'Van Rulerianisme' maar verwierf geen blijvende positie in de partij-top.³⁷⁸ Abma's voorkeur voor de voorbeeld-functie van de christen-politicus en zijn voorzichtigheid met betrekking tot het opleggen van het christendom (over 'artikel 36' merkte hij eens op: 'de rechtvaardige kent tijd en wijze') toonden ook enige verwantschap met Hoedemaker. Waar Hoedemaker echter voor een twee-eenheid van kerk en staat was, verdedigde Abma de onderscheiding van beide: een regeerder is niet alleen een dienaar van God, maar is als volksvertegenwoordiger ook verantwoordelijk ten opzichte van de totale bevolking en de staat.³⁷⁹

Eénmaal - althans in de periode tot 1971 - gaf Abma bovendien een betoog ten beste waardoor aan het traditionele SGP-standpunt over normen en waarden een nuancering werd aangebracht, zij het op persoonlijke titel en in de vraag-vorm. De aanleiding tot dit overigens uiterst voorzichtig gestelde betoog was de troonrede van 1970, waarin sprake was van verschuivende normen, de onvermijdelijkheid van de spanning tussen vernieuwing en behoud, en het grote belang van verdraagzaamheid. Dat ook in de Bijbel normen niet onveranderd bleven, erkende Abma aan de hand van de voorbeelden van echtscheidingspraktijk en polygamie. Die werden in Israël immers toegestaan omdat het kwaad dat er aan ten grondslag lag, onuitroeibaar bleek. Daarbij was de goddelijke norm wel niet verschoven,

maar het volk herkende het kwaad niet of nauwelijks meer.

De autoriteiten die Abma vervolgens aanhaalde om zijn gedachten nader te bepalen, waren de vertalers van de Statenbijbel uit de 17e eeuw, waarvan in de bevindelijk gereformeerde wereld erkend werd dat ze 'bijzonder door de Geest geleid' waren.³⁸⁰ Abma citeerde de 'kanttekeningen' van de Statenvertalers: "Gelijk de overheden somtijds enige dingen moeten toelaten om groter kwaad te voorkomen, die zij anders zouden moeten weren." Dit was een uitspraak van theologen uit de tijd dat de Nederlandse overheid bestond uit personen die, naar artikel 36, Gods wil in hun bewind tot uiting wilden brengen - de bijkans ideale situatie waar de SGP zo vaak naar verwees. Zij spraken dus uit ervaring, ook wat betreft het 'toelaten' om moeilijkheden te voorkomen. Dat betekende zeker geen pleidooi voor aanvaarding van in de samenleving gegroeide praktijken, vervolgde de partijvoorzitter:

"De Statenvertalers zijn uiterst behoedzaam. Ze spreken van enige dingen en ze spreken ook zonder meer uit, dat die overheden die enige dingen anders zouden moeten weren. Het gaat niet om een optimistische visie."

Deze tolerantie was bovendien een tolerantie door overheden, wat niet wilde zeggen dat een politieke partij als de SGP die zou moeten overnemen. Kortom, Abma zag vele reserves ten aanzien van toepassing van deze 'kanttekening' op het Nederland van het jaar 1970, maar vond "dat hier niettemin een zin staat die we niet mogen wegpraten of wegexegetiseren." Hij riep de partijleden dan ook op er hun gedachten over te laten gaan, opdat men gezamenlijk misschien tot een standpunt kon komen.³⁸¹ Van enige reactie op deze oproep is niets bekend.

Een beleidsterrein dat toenemende aandacht vroeg was dat van *volksgezondheid en milieuhygiëne*. De SGP-fractie in de Tweede Kamer liep zeker niet achteraan op dit gebied: Abma liet een aantal malen zien hoe ook dit beleid principieel onderbouwd kon worden, terwijl vanaf 1967 Van Rossums deskundigheid bij uitstek op dit gebied naar voren kwam. In 1965 ruimde de partijvoorzitter in het gebruikelijke SGP-pleidooi voor meer verkeersveiligheid bij voorbeeld een plaats in voor het 'morele beroep' dat in zulke wetgeving op het individu gedaan zou moeten worden. Tegen de algemene stemming in handhaafde Abma dat een beroep op het zesde gebod op zijn plaats was: "Er is onzes inziens toch ook de mogelijkheid van onvrijwillige doodslag."³⁸²

Een jaar eerder had Abma al vragen gesteld over kankerbestrijding, en er op gewezen dat volgens buitenlandse onderzoeken landbouwgif en rookgewoonten schadelijke gevolgen hebben. Bij de bespreking van de Volksgezondheidsnota in 1966 gaf hij het verband tussen gezondheid en milieu een principiële onderbouwing. Meer dan een aanzet werd het niet, want in feite reageerde Abma kritisch op het uitgangspunt van de nota, het 'recht op gezondheid' - gezondheid was immers een gave van God. Maar wanneer er inderdaad zo'n recht op gezondheid zou bestaan, vervolgde hij in zijn Kamerrede, dan zou er afbakening nodig zijn ten opzichte van het recht op arbeid. Beide strijden immers met elkaar waar recht op arbeid industrievestiging betekent, en dat laatste weer milieuschade veroorzaakt. De zakelijke zijde van deze problematiek had Van Dis bij de begroting van Volksgezondheid van 1966 al ter sprake gebracht. Volgens de fractievoorzitter waren de gezamenlijke bedrijven die voor luchtverontreiniging zorgden aansprakelijk voor de veroorzaakte schade.

"Gezien echter het feit, dat deze industrieën in belangrijke mate werkgelegenheid verschaffen en de kosten van schadevergoeding zeer hoog kunnen zijn, zijn wij er voorstanders van, dat uit een oogpunt van nationaal belang de overheid een deel van de schadevergoeding voor haar rekening neemt."³⁸³

In 1970 wees Van Rossum in een lange Kamerrrede op het verband tussen luchtverontreiniging en consumptiepatroon en suggereerde een overheidsverbod op bepaalde productie- en consumptiegoederen. Als woordvoerder van de Kamercommissie voor milieuzaken had hij zich terdege in het onderwerp verdiept. Sprekend over een eventueel broeikas-effect pleitte hij voor ontzwavelingsinstallaties voor olie, beïnvloeding van stookgedrag en overschakeling van de tuinderij in het Westland op aardgas.³⁸⁴

De Kamer was intussen al gewend geraakt aan deskundig-technische, gedetailleerde redes van de waterstaatkundige Van Rossum, die deze bekwaamheden met name ten toon spreidde bij de begrotingen van verkeer, waterstaat en volkshuisvesting. In het eerste jaar van zijn parlementaire werkzaamheid had hij al een initiatief-wetsvoorstel ingediend, dat in 1968 met algemene stemmen werd aangenomen. Het hield in 'het brengen van de watervoorziening van landbouwgronden onder de werkingssfeer van de Waterstaatswet 1900' en kwam tegemoet aan wensen uit de tuinbouw. Van Rossums deskundigheid werd algemeen gewaardeerd. Zo vroeg minister Nelissen zich af - naar aanleiding van een serie vragen van Van Rossum over jaarrekeningen in bedrijven- of de SGP'er alleen de ingenieurstitel had: "Misschien heeft hij er nog een paar, die hij niet openlijk draagt".³⁸⁵

De positieve indruk die de SGP aldus in de Tweede Kamer maakte werd echter meer dan teniet gedaan door de berichtgeving over de partij in de *media*. De grootste boosdoener was het commentaar in de landelijke pers naar aanleiding van de polio-epidemieën van de jaren zestig, voorafgegaan door die over het Staphorster volksgericht in 1961. Er was daarbij sprake van grondige vertekening van de situatie. De meerderheid van de bevindelijk gereformeerden was wat de polio betreft niets te verwijten en de SGP als partij hield er aan vast dat elk voor zich diende te beslissen over inenting (zie ook 7.2). Deze vertekening kwam waarschijnlijk ook voort uit de in de jaren zestig in 'progressief' Holland zich sterk makende weerzin tegen degenen op wie het secularisatieproces geen vat leek te hebben. De SGP was dan een snel gevonden mikpunt, waaraan voor het gemak ook kenmerken van de extreme bevindelijkheid opgehangen konden worden. De SGP werd uiteraard ook negatief belicht in verband met haar opkomen tegen pornografie - zoals in de Nieuwe Rotterdamse Courant (NRC) in 1970- en in karikatuur afgeschilderd, zoals in 1965 in 'Panorama'.³⁸⁶

De partij had ook een ongunstige pers in 1964, na de teleurgestelde reacties van een deel van het protestantse volksdeel op de overgang tot het rooms-katholicisme en het huwelijk van Prinses Irene. Met name ontladde de toorn van de pers zich op het hoofd van SGP-hoofdbestuurslid J. van der Haar, predikant te Sint-Maartensdijk, die in 1963 door het uitgeven van een brochure tijdens een polio-epidemie ook al in het nieuws was gekomen. De naamsverandering van de plaatselijke christelijk-nationale 'Irene-school' in de 'Juliana van Stolberg-school' na de aankondiging van de stap van de prinses, werd breed uitgemeten in de pers. Volgens de NRC zou het schoolbestuur op initiatief van Van der Haar de oorspronkelijke naam van de gevel gesloopt hebben. Het Sint-Maartensdijkse schoolbestuur had inderdaad om de aangegeven reden de naam van de school veranderd, met een grote meerderheid voor. Van der Haar, ere-voorzitter van de schoolvereniging, had in de betreffende vergadering echter weinig inbreng gehad.³⁸⁷

De overgang van prinses Irene zelf werd in 'De Banier' zeer uitvoerig becommentarieerd. Van Dis sprak in het Kamerdebat over een verbreking van de reformatorische traditie van het Oranjehuis, een "klap in het gezicht van het belijdende protestantse volksdeel." Dat de SGP hiermee ook gevoelens vertolkte van buiten haar achterban, bleek bij een NIPO-enquête: de SGP zou na het 'Irene-debat' op acht Kamerzetels gekomen zijn. Het betoog van de ARP, waarin over godsdienstvrijheid gesproken was, was immers niet kritisch te noemen. Het GPV had van 'een zwarte dag' melding gemaakt, maar ook van

'persoonlijke vrijheid'. Van Dis kritiseerde verder nog de verzwijgingstactiek van het koningshuis, maar betuigde zijn instemming met de door de regering gevolgde manier van afhandelen van de kwestie.³⁸⁸

Sinds de inwerkingtreding van de nieuwe Zondagswet in 1953 was het gemeentelijk beleid in den lande ten aanzien van de zondagsluiting van zwembaden en cafés ook een dankbaar onderwerp voor de pers. Sport en ontspanning op zondag konden volgens die wet niet meer door een gemeenteraad verboden worden, behalve op grond van de plaatselijke politie-verordening over 'openbare orde'. In een aantal gemeenten met een orthodox-protestantse meerderheid werd in de loop van de jaren vijftig en zestig zondagsluiting van cafés en zwembaden met behulp van zo'n plaatselijke politie-verordening gerealiseerd, in vele gevallen met instemming van de bevolking.

Wanneer een caféhouder of een deel van de bevolking zich echter verzette, bood een beroep op de rechterlijke macht kans van slagen in geval van cafésluiting. Op grond van de Zondagswet verklaarde aan het eind van de jaren vijftig de Hoge Raad bij voorbeeld in Putten, Ouddorp en Zoutelande een gemeentelijk sluitingsverbod van cafés of consumptietenten nietig. De - overigens nog beperkte - rechtvaardigheid rondom een dergelijk geval in 1964 te Sommelsdijk geeft aan welke argumenten tegen de SGP - want deze partij maakte zich vaak het sterkst voor sluiting - gebruikt konden worden. 'Ondergraving van het democratisch systeem' door 'ontduiking' van de Zondagswet en onverdraagzaamheid werden de Sommelsdijkse raad verweten door de officier van Justitie. De advocaat van een caféhouder verweet de meerderheid van de dorpsbewoners zich af te willen sluiten van de rest van de wereld. De ontsluiting van Goeree-Overflakkee door het Deltaplan speelde - net als in Tholen - op de achtergrond een rol. Deze eilanden werden sinds kort op zondag door stromen dagjesmensen bezocht.³⁸⁹

Ten aanzien van zwembadsluiting op zondag hadden de raden die daartoe overgegaan waren de rechter aan hun kant: bij de stichting van een zwembad kon de raad voorwaarden stellen en soms was de gemeente zelf eigenaar. De agitatie in de pers over dit onderwerp was dan ook veel heviger. In de zomer van 1966 berichtte de pers bij voorbeeld in negatieve zin over de gemeenten Kockengen en Vriezenveen, waar meerderheden bestaande uit ARP, CHU en SGP tot sluiting besloten hadden. In 1970 kwamen Rijssen, Doornspijk en Hardinxveld in het nieuws. In de eerste twee plaatsen verschaften ontevredenen en van elders gekomen vrijheidsverdedigers zich met geweld toegang tot de zwembaden. Ineens, zo hoorde 'De Banier', heeft de pers weer alle aandacht voor de SGP, schrijft zelfs van een 'fascistisch standpunt' bij de lokale politici. In Doornspijk bleef de politie in gebreke bij het tegengaan van de kraakactie - ook al geen blijk van sympathie voor het standpunt van de raad. De SGP-fracties in de Staten van Gelderland en de Tweede Kamer stelden er vragen over. Waarom werd het provocerend en eigenmachtig optreden van de krakers goedgepraat? Abma voegde daar aan toe dat de orthodox-protestantse raadsleden de minderheid toch maar ter wille geweest waren toen ze een zwembad lieten bouwen. Van hun meerderheid hadden ze toen geen misbruik gemaakt, en daarom waren de verwijten van de minderheid des te minder terecht.³⁹⁰

De reactie van de SGP over het door de media van haar opgetrokken beeld bevatte feitelijk drie punten. In de eerste plaats constateerden de SGP-ers selectieve belangstelling: de SGP werd alleen ten tonele gevoerd bij zaken die haar in een belachelijk licht stelden konden. Bij principiële zaken als zondagsluiting werd de indruk gewekt dat de SGP als gangmaker de aan haar kant staande ARP en CHU 'op sleeptouw' genomen had. Tenslotte werd, bij afwijkende gedragspatronen zoals dat van de Staphorster bevolking, dit 'afwijken' vaak opgevat als iets negatiefs. Er leeft het idee, schreef Abma, "dat er heel andersoortige mensen bestaan, die niet precies zich gedragen als de grote wij." Rassendiscriminatie was

taboe, maar een deel van de Nederlandse bevolking was kennelijk vogelvrij verklaard in opinie-land.³⁹¹

Ook het feit dat zij zich achter *Zuid-Afrika* opstelde, bracht de SGP negatieve publiciteit.³⁹² Terwijl in de jaren zestig steeds meer stemmen opgingen tegen het apartheidsbewind in dat land, werd het standpunt van de SGP tegenover Zuid-Afrika bepaald door het feit dat de Nationale Partij er de wettige regering was. De Kamerfractie stemde dan ook met de Boerenpartij, drie ARP-ers en een KVP-er in 1965 tegen 'de ton van Luns', een geldsom bestemd voor vervolgen onder de apartheidswetgeving. De SGP sympathiseerde met de Afrikaners, een 'stamverwant' protestants volk, en steunde de in 'de huidige omstandigheden' door de wettige regering aangegrepen middelen om 'overheersing door de Bantoes' te voorkomen. In 'De Banier' werden in de jaren 1963-1965 als uiting van deze sympathie vele uitgebreide artikelen over Zuid-Afrika opgenomen van de hand van ds G.A. Zijdeveld. Deze gaf een tamelijk naïef-eenzijdig beeld van de situatie in Zuid-Afrika en verdedigde zelfs 'gescheiden ontwikkeling'.³⁹³

Het SGP-standpunt inzake *ontwikkelingshulp* correspondeerde evenmin met dat van de regeringspartijen. Niet de hulpverlening zelf werd afgewezen, maar de vorm er van. In het begin van de jaren zestig verwierf Van Dis een zekere vermaardheid door zijn opsommingen van de door de grote internationale organisaties gemaakte fouten bij het besteden van de ontwikkelingsgelden. De door deze multilaterale hulp gefinancierde projecten waren vaak prestigieus, nutteloos of sloten te weinig aan bij de kennis of de behoeften ter plaatse. Ook met bilaterale hulp was de SGP minder tevreden, omdat die vaak niet aan de armsten ten goede kwam. De SGP zag meer in hulp via privé-organisaties, hulp in natura, exportsubsidies voor het uitvoeren van werken in de Derde Wereld en het optimaal betalen van landbouwers uit die regio voor hun producten. Hulp via privé-organisaties correspondeerde ook het meest met het ideaal van de christelijke barmhartigheid, wat zou ontbreken bij de 'kleurloze multilaterale hulp'.³⁹⁴

Op een ander belangrijk punt in het buitenlandse beleid, de bewapeningswedloop, week de SGP minder af van de gangbare standpunten. Verschrikkelijk, maar noodzakelijk, oordeelde de partij. Aan de wens tot ontwapening kleefde, dat was een meer specifiek SGP-standpunt, bovendien het bezwaar dat ze ingegeven was door een ontkenning van de zondige aard van de mens, of door het idee dat het aardse leven het één-en-al is.³⁹⁵

Door in de nacht van 13 op 14 oktober 1966 voor de motie-Schmelzer te stemmen hadden SGP en Boerenpartij, instemmend met de bij KVP, VVD en CHU levende bezwaren tegen de financiële dekking van het ambitieuze regeringsprogramma, de val van het kabinet-Cals mede bewerkstelligd. De *verkiezingen* die volgden in februari 1967 leverden de SGP het fikse verlies (van 2,30 naar 2,01 %) op dat aanleiding werd tot verontrusting over de aantrekkingskracht van de partij. De partijleiding had een verlies al gevreesd³⁹⁶, waarbij men onder meer aan de Boerenpartij dacht, die in haar veelvuldige aanvallen op de gevestigde partijen nu ook de SGP betrokken had. In het verkiezingsnummer van 'De Banier' besteedde de SGP echter meer aandacht aan het GPV, dat bij het steeds verder van de SGP verwijderd raken van ARP en CHU de naaste concurrent geworden was. De kritiek van GPV-leider Jongeling op de SGP herinnerde, als eerdere GPV-kritiek, aan de kritiek van de oude ARP. De SGP zou uit behoudzucht vele dingen maar op hun beloop willen laten en in andere zaken juist 'geestelijke dwang' willen toepassen. Op haar beurt verweet de SGP het GPV haar kerkelijke gebondenheid en haar toeschietelijker houding ten aanzien van zaken als de NVSH of nudistenkampen.³⁹⁷ De stemmen uit het Nationaal Evangelisch Verbond (behoudenden uit ARP en CHU) gingen over het algemeen echter

naar het GPV. De SGP won slechts in drie gemeenten van CHU of ARP.³⁹⁸

Het merendeel van het SGP-verlies was inderdaad te wijten aan de agitatie van de *Boerenpartij*, de partij die ook veel KVP- en PvdA-kiezers getrokken had. Met name in de grote gemeenten van de Noord- en West-Veluwe waren honderden SGP-stemmen naar Koekoek gegaan, terwijl ook in de Lopikerwaard en omstreken, hier en daar in het Rivierengebied en in een aantal meer geïsoleerde SGP-gemeenten³⁹⁹ de SGP vele procenten had verloren. Daarbij ging het vaak om boeren van veebedrijven die zich slachtoffer voelden van de regeringspolitiek. Zij verweten de SGP dat zij de 'schappen' op den duur als gegeven aanvaard had. Deze mensen stond de irrationele protest-houding van Koekoek en de zijnen wel aan. "Je mot het niet meer neme !" zo werd op SGP-bijeenkomsten in deze jaren soms geroepen.⁴⁰⁰ Behalve een aantal niet op de werkelijkheid gebaseerde punten van kritiek had de Boerenpartij ook tegen de SGP aangevoerd dat zij zich te toeschietelijk toonde wat betreft subsidies aan 'cultuur'. Het radicale tegenstemmen, zoals de Boeren deden tegen de hele begroting van het ministerie van CRM in 1966, vond de SGP immers onnodig. Het verlies van stemmen aan de BP was verder bevorderd door het feit dat een aantal plaatselijke SGP-leden of althans personen van bevindelijk gereformeerde origine op Boerenpartij-lijsten prijkten: de Kamerleden P.W. Leffertstra uit Gaasterland en P. Voogd uit Bergambacht, het Gelderse Statenlid Frens, gemeente-secretaris H. Antheunisse te Poortvliet.⁴⁰¹

Er zijn aanwijzingen dat onder de SGP-stemmers die in 1967 naar de Boerenpartij overliepen, de partijleden in de minderheid waren. In een aanzienlijk aantal gemeenten waar de SGP aan de Boerenpartij (en ook wel aan de CHU) verloor, waren in de jaren vijftig stemmen van de ARP naar de SGP gegaan, stemmen die de SGP nu weer verlieten. In beperktere mate gold deze 'vlucht' van ex-ARP-kiezers ook voor de gemeenten waar de SGP aan de ARP verloor. Dit verlies ten gevolge van het 'Zijlstra-effect' situeerde zich in Zuid-Holland (westelijker dan het verlies aan Koekoek), op enkele plaatsen in het Rivierengebied en in Rijssen en Domburg, terwijl verliezen aan de CHU in de Alblasserwaard voorkwamen. In alle genoemde streken kwamen enige gemeenten voor waar zowel aan de ARP of CHU als aan de Boerenpartij verloren was. In sommige gemeenten waar de SGP in 1967 verloor had zij ook in 1959 al had moeten bloeden ten gunste van de Boerenpartij.

Opmerkelijk genoeg had de SGP in een aantal andere gemeenten waar zij nu stemmen aan de ARP of Boerenpartij verloor, in 1956 aan de Partij van de Arbeid verloren. Klaarblijkelijk waren er gemeenten - Ede, Elburg, Sprang-Capelle, Sint-Annaland, Haaften en Heteren - waar anno 1967 de SGP zowel voor arbeiders als voor boeren weinig aantrekkelijks had. Ofwel speelden hier persoonlijke factoren een rol, ofwel betrof het minder zware Hervormden die voorheen SGP gestemd hadden 'bij gebrek aan beter'. In die categorie vielen ook de kiezers die al eerder (vanaf 1946) van ARP en CHU naar de SGP gegaan waren, maar nu eveneens op Koekoek stemden. Zulke Hervormde 'randstemmers' kwamen vooral voor waar de SGP een aanzienlijk deel van de bevolking vertegenwoordigde.

Dat er nog een andere categorie 'overlopers' was, wordt niet alleen aangegeven door het feit de Boerenpartij leden uit de Gereformeerde Gemeenten trok, maar is ook door Nooij bewezen aan de hand van een onderzoek in de Krimpenerwaard. In dit weidegebied trof Nooij een hoge waardering voor de Boerenpartij niet zozeer aan onder de Bonders, als wel onder confessionele Hervormden en leden van de Gereformeerde Gemeenten. Deze laatsten waren voor het verlies van de SGP aan Koekoek verantwoordelijk. Wie streng in de leer was, zo meende Nooij, had een latente aanleg zich tot de Boerenpartij aangetrokken te voelen, maar men zou er pas op stemmen als men behoorde tot een godsdienstige richting die in de regio aan de rand van de samenleving stond en minder in tel was. In de Krimpenerwaard waren de Bonders in de meerderheid, maar

"de orthodoxie van de leden van de Gereformeerde Gemeenten wordt niet beleefd binnen de veilige schutsmuren van de kerkelijke instituties. Het individu keert zich af van de wereld en staat eenzaam tegenover zijn God; zijn positie in de maatschappelijke structuur is perifeer. Orthodoxie is in deze situatie een vorm van maatschappelijke desoriëntatie."

Mogelijk had het verlies van de SGP aan Koekoek in gemeenten als Dantumadeel, Kampen, Buurmalsen, Kesteren, Bergambacht, Opperdoes en Scherpenzeel, waar Christelijke Gereformeerden en/of Gereformeerde Gemeenten minderheden vormden, deze achtergrond.⁴⁰²

Dat het verlies aan de Boerenpartij ook zeer sterk te maken had met de persoonlijke populariteit van H. Koekoek was bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1966 al gebleken. Aan de grote BP-winst in Gelderland had de SGP toen echter nauwelijks bijgedragen, terwijl in Zeeland eerder aan de CHU dan aan de Boeren verloren was.⁴⁰³ De beduchtheid bij de Kamerfractie van de SGP in het midden van de jaren zestig voor de Boerenpartij - de fractieleden zorgden ervoor Koekoek niet voor het hoofd te stoten zoals andere Kamerleden vaak genoeg deden - viel na 1967 enigszins weg. Nu gebleken was dat de Boeren op een forse stedelijke en vooral ook rooms-katholieke achterban bouwden, was hun aantrekkelijkheid voor de gemiddelde SGP-er veel minder geworden.⁴⁰⁴

Bij de verkiezingen van 1971 keerden dan ook veel stemmers van de Boerenpartij terug naar de SGP.

Twee wijzigingen van de Kieswet beïnvloedden in deze jaren mede de stembusuitslagen. Zo speelde de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd van 23 tot 21 jaar de SGP in 1967 parten. Het jaar daarvoor had deze maatregel al het verlies van een Statenzetel in Utrecht betekend. De partij had nu eenmaal naar verhouding weinig jonge kiezers, ook al omdat degenen die uit ARP en CHU naar de SGP overgestapt waren tot de oudere garde behoorden. Gunstig voor de SGP met haar trouw opkomend kiezersbestand was daarentegen de afschaffing van de opkomstplicht in 1969. Het herstel van de SGP-score in 1971 (2,35 %) dankte zij aan de trouwe opkomst van haar achterban en aan een nieuwe toevloed van ARP- en vooral CHU-kiezers. Daarmee profiteerden de Staatkundig Gereformeerden van de vorming van het Christen Democratisch Appèl (CDA), dat vooral dat deel van de CHU tegen de borst stuitte dat nog vasthield aan het idee van Nederland als een protestantse natie. 'De Banier' liet dan ook niet na om vanaf het begin van het contact tussen ARP, CHU en KVP (in 1967) op het verlies van principes door het samengaan met de KVP te wijzen. Uiteraard werd daarbij aangehaald dat niet de hele achterban van ARP en CHU de partijenfusie zou goedkeuren.⁴⁰⁵ Met één van de ARP-ers die een meer traditionele, principiële lijn wenste vast te houden, het Kamerlid M.W. Schakel, werkte de SGP-fractie overigens vaak samen. "Wij zaten vrijwel altijd op dezelfde lijn", getuigde Schakel over Abma.⁴⁰⁶ Met het GPV kwam er pas enige samenwerking in 1967, toen de GPV-er Verbrugh als vertegenwoordiger van de kleine partijen in de Staatscommissie voor de Grondwetsherziening plaats nam.⁴⁰⁷

Het hoeft geen verwondering te wekken dat 'De Banier' na de verkiezingen van 1967 veel aandacht wijdde aan de verdeeldheid in de ARP, waar de één met de VVD in zee wilde, de ander met de PvdA. De SGP maakte duidelijk dat haar voorkeur uitging naar een kabinet zoals dat er ook kwam, het confessioneel-liberale kabinet-De Jong. Niet alleen uit economisch oogpunt verdiende de VVD de voorkeur boven de PvdA, ook wat betreft het actuele punt van gezagshandhaving had de SGP liever met de liberalen te doen. De veelvuldige studentenprotesten uit de jaren zestig konden namelijk op weinig sympathie van Abma en de zijnen rekenen. Dit zijn niet de verworpenen der aarde die revolutie maken

maar juist de bevoorrechten, schreef de partijvoorzitter naar aanleiding van de bezetting van het Maagdenhuis. Democratisering van universiteiten wees hij af: een universiteit is immers niet de maatschappij in zakformaat.⁴⁰⁸ Toen in 1970 in Wassenaar Zuid-Molukse jongeren tot gijzeling overgingen vroeg Abma zich in een hoofdartikel in 'De Banier' af of de geest van de tijd hen geen parten gespeeld had. Had de veelvuldige tolerantie van overheidswege voor allerlei andere acties deze - voor een uiteindelijk rechtvaardig doel - niet uitgelokt?⁴⁰⁹

Het kabinet-De Jong, zo oordeelde de SGP-fractie naar aanleiding van de regeringsverklaring, leek echter wat betreft het financieel-economisch beleid nog te veel op het ministerie-Cals. Na de troonrede van september 1967 toonde Van Dis zich tevredener: in plaats van de dure plannen onder Cals was er behoedzaamheid gekomen. De SGP hield alleen twijfel ten aanzien van het optimisme in de troonrede over de mogelijkheid om op lange termijn de overheidsuitgaven terug te dringen.⁴¹⁰ Uiteraard toonden de Staatkundig Gereformeerden reserves ten opzichte van de principiële basis van het kabinet. Zo konden de trefwoorden van de troonrede van 1969, 'openheid' en 'medeverantwoordelijkheid', de goedkeuring van Van Dis niet wegdragen. Onder de dekmantel van deze begrippen vindt veel plaats wat scherpe afkeuring verdient, zo hield hij de Kamer voor. De 'proeve' van een nieuwe Grondwet, die onder dit kabinet gelanceerd werd, rekende de SGP ook tot de minpunten op principieel gebied. Niet alleen werd het processieverbod er in afgeschaft, de SGP betreurde ook dat de Grondwet geen 'nationaal document' meer zou zijn, maar eerder een 'kleurloos juridisch kader'. De gebondenheid van Nederland aan godsdienstige beginselen ontbrak, en voor het koningschap was te weinig respect tot uitdrukking gebracht. De SGP zag liever de oude Grondwet gehandhaafd.⁴¹¹

Op economisch gebied deden in deze jaren alle drie de fractieleden van de SGP uitspraken, Van Dis en Van Rossum in de Kamer, Abma af en toe in 'De Banier'. Over klassieke kwesties sprak Van Dis - zo betuigde hij zijn instemming met het verlaten van de geleide-loon politiek in 1969 - over nieuwere ontwikkelingen gaven zijn fractiegenoten hun oordeel. Van Rossum uitte bij voorbeeld zijn bezorgdheid over de toenemende verstrengeling van overheid en bedrijfsleven, waarbij niet langer duidelijk zou zijn waar de verantwoordelijkheden lagen. Wat het bedrijfsleven op zich betreft voegde de ingenieur zich in de opkomende trend om van 'rentmeesterschap' te spreken. Daarmee bedoelde hij dat winst in eerste instantie aangewend moest worden om het bedrijf in stand te houden.⁴¹²

Verrassend modern betoonde Abma zich op dit terrein door over 'medezeggenschap' positieve opmerkingen te maken. Hij deed dat op zijn kenmerkende wijze, door er op te wijzen dat het recht van medezeggenschap 'geen onschriftuurlijk begrip' is. Wat betreft de invloed 'van onderaf' wees Abma ook op andere punten - maar zeer voorzichtig - af van het klassieke gezagsdenken van de SGP. Niet alleen kwam hij feller op tegen machtsmisbruik door werkgevers dan tegen gezagsondermijning door werknemers - in de SGP-traditie was dit gewoonlijk andersom geweest - hij verklaarde zich zelfs voor een beperkte invloed vanuit de gemeenten op de benoeming van burgemeesters. Op dit laatste punt was zijn pen evenwel te snel geweest: toen er over de kwestie in de Kamer gestemd moest worden bleek de SGP-fractie tegen.⁴¹³

Wanneer er al verschillen bestonden tussen de drie fractieleden uit de periode 1967-1971, dan kwamen die niet aan het licht. Ieder besprak zijn 'eigen' onderwerpen en bovendien was er door de toenemende doofheid van Van Dis nauwelijks onderlinge coördinatie.⁴¹⁴ Abma, voorbestemd voor het overnemen van het fractieleiderschap van Van Dis na de verkiezingen van 1971, kreeg echter vanuit de partij te maken met felle tegenkanting. De kritiek op de partijvoorzitter was niet alleen gebaseerd op diens minder conventionele wijze van argumenteren.

6.8 Het probleem van de 'bloedgroepen' en de opvolging van Van Dis

De Staatkundig Gereformeerde Partij verenigde bevindelijk gereformeerden uit vele kerken en groepen. Waren er door de instroom van Gereformeerde Bonders uit ARP en CHU 'lichtere' elementen bij gekomen, de traditionele kern van de SGP bestond toch eerder uit leden van de Gereformeerde Gemeenten en in mindere mate de bevindelijken onder de Christelijke Gereformeerden. Zij en de steeds meer ter stembus gaande Oud-Gereformeerden en de traditioneel al SGP-stemmende Bonders vertegenwoordigden allerlei liggingen.

Van hen hadden de kiezers uit de Gereformeerde Gemeenten in Nederland echter alle de zelfde ligging, de zwaarst denkbare. Deze groep onder leiding van ds F. Mallan achtte zich na de scheuring in 1953 de enige ware voortzetting van Kerstens Gereformeerde Gemeenten, en zij zocht zich ook in de SGP, Kerstens andere levenswerk, te doen gelden. Een aantal kiesverenigingen werden door leden uit deze gemeenten gedomineerd en daar kwamen soms plaatselijk conflicten uit voort. Zo werden bestuursleden van de kiesvereniging Banier II in Rotterdam, die overgegaan waren naar de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, geroyeerd door de overkoepelende kiesvereniging van Rotterdam waarin leden van de Gereformeerde Gemeenten (synodaal) domineerden. Zij werden later door het Hoofdbestuur van de partij gerehabiliteerd. De SGP was immers een interkerkelijke partij.⁴¹⁵

Dat de kerkelijke (aantals)verhoudingen voor het verloop van dit soort kwesties bepalend waren bleek ook in de Statenkring Oost-Zeeuws Vlaanderen. Van de vier kiesverenigingen werden er daar twee gedomineerd door de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, en één, die van Axel, door de Gereformeerde Gemeenten. Bij de kandidaatstelling voor de Statenverkiezingen van 1954 bracht Axel een eigen kandidaat naar voren die, hoewel de meerderheid in de Statenkring de Terneuzense kandidaat (GGN) steunde, door het bestuur van de Provinciale Vereniging (gedomineerd door de Gereformeerde Gemeenten) op de gewenste plaats op de lijst gezet werd. Daarop volgde korte tijd verwijdering tussen de Provinciale Vereniging en de Statenkring, en langere tijd tussen de Statenkring en de kiesvereniging Axel. Daarbij voerden de mensen van de Statenkring bij de Provinciale Vereniging bezwaren aan tegen 'de levensopenbaring' van de Axelse kandidaat, en bleven de Axelaars tot aan het begin van de jaren zestig - op den duur uit laksheid - weg van de door de Statenkring georganiseerde regionale vergaderingen.⁴¹⁶

Het kerkblad van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, 'De Wachter Sions', bevatte in de eerste jaren na 1953 veel aanklachten tegen personen in de SGP die niet rechtzinnig genoeg of al te pragmatisch werden bevonden. Zo legde de groep rond Steenblok en Mallan enige druk op de partij. Toen de oppositie in 'De Wachter Sions' later wat afnam, waren er echter reeds andere potentiële haarden van kritiek 'ter rechterzijde' ontstaan. Zo bleef een groep het betreuren dat Dorsman in 1963 geen hogere plaats op de kandidatenlijst gekregen had. Dorsman sympathiseerde met deze groep zonder zich er ooit bij aan te sluiten.⁴¹⁷ Het is onduidelijk of ook Oud-Gereformeerden, ontstemd over de voorkeursactie tegen Mieras, tot de sympathisanten van Dorsman behoorden.

Tot actie kwamen deze critici niet. Af en toe duidde een bij het Hoofdbestuur ingekomen verontruste brief op hun bestaan. Ondertussen speelden in vele conflicten op plaatselijk niveau de liggingsverschillen mee. Het aanvaarden van een ruimer of enger 'aanbod van genade' in de prediking stond nu eenmaal niet los van de invulling van de 'algemene genade' en een ruimer of enger verantwoordelijkheidsgevoel ten opzichte van de Schepping en de medemens. Met het laatste hingen ook weer verschillen in opvattingen over de normenwereld samen. Conflicten konden dus altijd wel naar de tegenstelling zwaarlicht vertaald worden. Soms werd er bij een raadsverkiezing een kandidaat gepasseerd, om wille van zijn levensstijl, omdat hij meer of minder pragmatisch was, of om zijn ligging. Soms

stond een studievereniging tegenover de plaatselijke kiesvereniging. In al die gevallen was een voedingsbodem aanwezig voor conflicten.⁴¹⁸

De 'rechterzijde' in de SGP dacht sterk antithetisch. Met name van de Gereformeerde Bond met zijn toenemende betrokkenheid op de bredere Hervormde Kerk was zij ideologisch ver verwijderd. De waardering voor wereld en cultuur werd in de twee verbanden zelfs geheel verschillend gefundeerd. Zo sprak L.M.P. Scholten (Gereformeerde Gemeenten in Nederland) in 1966 in 'Wapenveld' zijn twijfel uit over de verbinding die de SGP legde 'tussen Christus en de overheid'. In de leer van Steenblok vloeide het bestaan van de overheid immers voort uit de algemene genade en was er geen verband tussen de algemene genade en Christus, wiens verzoeningswerk slechts ten goede zou komen aan de uitverkoren christenen. Scholten voelde zich eerder verwant met Kuypers, die de overheid eveneens "zag opkomen in het kader van de gemene gratie" (=de algemene genade) en dus ook geen 'wezenlijke band' tussen overheid en Christus onderscheidde. Scholten vroeg zich af of Kuypers bekorting van artikel 36 NGB niet logischer was dan de onverkorte handhaving er van in de SGP. Gelovigen zouden zich desgewenst als individuele politici over de cultuur kunnen ontfemen, maar niet gezamenlijk als kerk, zoals vele Hervormden nog steeds voorstonden. J. van der Graaf, die de kerkelijke gescheidenheid tot politieke kwestie wilde verheffen, werd door Scholten dan ook terechtgewezen: de SGP had in tegenstelling tot Hoedemaker de scheiding van kerk en staat geaccepteerd.⁴¹⁹

Abma, uitgesproken Hervormd en qua ligging aan de 'lichte' kant, werd het mikpunt voor de kritiek van deze richting. In kringen van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland werd hij feitelijk nooit aanvaard als partijvoorzitter. Hij zou het ware bevindelijke leven niet kennen en het echte getuigen zou ontbreken. Maar ook - en dat beseft Abma waarschijnlijk onvoldoende - in andere traditionele SGP-milieus zoals de Gereformeerde Gemeenten had men moeite met zijn optreden. Zelfs in Zeeland rezen er al spoedig na zijn aantreden stemmen die zeiden dat hij 'minder principieel' was dan Kersten en Zandt. De herinnering aan deze voorgangers drukte een stempel op het verwachtingspatroon dat het gemiddelde SGP-lid van de partijvoorzitter had. Velen verwachtten een geestelijk leidsman, een getuigende persoonlijkheid, en de vergelijking viel dan voor Abma negatief uit, ondanks de preektoon die zijn Kamerredevoering kenmerkte.⁴²⁰

Bij deze kritiek speelde Abma's redacteurschap van 'De Banier' (vanaf december 1968) een voorname rol. Er was niet zozeer kritiek op de inhoud van zijn betogen, maar het ontbreken van de traditionele, plechtige en aan preken herinnerende schrijfstijl van de vorige eindredacteuren werd door vele lezers als gemis ervaren. Eenvoudige lezers hadden moeite met zijn vaak wat speelse taalgebruik, vonden zijn argumentaties - die soms inderdaad tot niet-SGP stemmend Nederland gericht leken - te moeilijk en zagen een 'principiële koerswijziging' toen de meditatie van de voorpagina naar de tweede bladzijde verhuisde.⁴²¹ Deze kritiek bleef ondergronds, tot aan het eind van de jaren zestig tussen de behoudende vleugel en de progressieve jongeren een open conflict ontstond. Dat daarbij de meeste kritiek bij Abma terecht kwam hield natuurlijk ook verband met de nog steeds sterk op het Hoofdbestuur geconcentreerde partijstructuur en de traditie van het éénhoofdig leiderschap.

Het moment waarop de bom barstte werd bepaald door de groei van het Landelijk Verband van Studieverenigingen na de Walcherse enquête (1967) en vooral ook door de verspreiding van het enquête-rapport vanaf het najaar van 1968. Het rapport, waarin kritiek op het Kamerlidmaatschap van predikanten en de wens naar praktische politiek door deskundige SGP-vertegenwoordigers voorop stonden, appelleerde aan gevoelens die in sommige kies- en studieverenigingen sterk leefden. De behoudende vleugel zag de verspreiding er van, begrijpelijk maar onterecht, als het verlengde van de bestaande wrijving tus-

sen de partij en het Landelijk Verband. Het blad van het Verband, 'Onderling Kontakt' richtte zich steeds meer op de praktische politiek, terwijl een aantal behoudende studieverenigingen zich in reactie daar op afzijdig van het Verband hadden opgesteld.⁴²²

Op het in september 1968 aan de meeste kiesverenigingen verzonden Rapport-Walcheren hadden de besturen die het veroordeelden verschillend gereageerd. Zo had het bestuur van de Provinciale Vereniging Overijssel - geleid door Dorsman - het rapport verworpen en het bestaan er van verzwegen op de provinciale bijeenkomsten. Ook aan een aantal kiesverenigingen in de Statenkring Dordrecht bleef het bestaan er van onbekend. De Statenkring Elst was er mee bekend en 'geheel tegen'. De derde Statenkring uit het rivierengebied, Tiel-Wychen, met veel SGP-ers uit de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, betuigde haar adhesie aan de kiesvereniging Brakel die het partijbestuur om veroordeling van het rapport verzocht.⁴²³

Het Hoofdbestuur, dat de Walcherse samenstellers van het rapport voorkomend en zeker niet vermanend had behandeld, geraakte door deze reacties in een netelig parket. Zij besloot tijdens de Algemene Vergadering van 1969 een verklaring af te leggen dat aan het voeren van acties 'inzake vragen en voorstellen' bezwaren kleefden. "Dat geldt wel in het bijzonder wanneer daarin artikelen van het beginselprogramma betrokken worden, waardoor verontrusting in de partij wordt verwekt."⁴²⁴

Nu waren het niet alleen eventuele wijzigingen van het beginselprogramma die verontwaardiging hadden gewekt. Het feit dat in het Rapport-Walcheren vermeld werd dat 'bijna honderd procent van de SGP-ers radio heeft' was aanleiding voor de kiesvereniging Loenen om (samen met twee naburige kiesverenigingen) bij het partijbestuur een bezwaar in te dienen. Wat in Walcheren waar mocht zijn, was in de Vechtestreek zeker niet zo. Tegelijk maakte men bezwaar tegen het feit dat Abma zowel partijvoorzitter, Banierredacteur als Kamerlid was.⁴²⁵

Aan de kiesvereniging Brakel had het Hoofdbestuur toegezegd dat de behandeling van het rapport-Walcheren op de agenda van de Algemene Vergadering van 22 februari 1969 zou komen, maar omdat het slechts een algemene waarschuwing wenste, ontbrak op die agenda de specifieke vermelding van het Rapport waar de statenkring Tiel-Wychen op gerekend had. Een voorbode van onheil was ook een artikel in 'Trouw' van 22 februari, dat als kop had: 'SGP komt in beweging'. Het artikel deed voorkomen dat er een regelrechte richtingenstrijd in de SGP gaande was tussen 'progressieven' en een groep ter rechterzijde. 'Trouw' stelde de enquête-Walcheren op één lijn met de voorkeursactie ten behoeve van Van Rossum, en schilderde een en ander af als een geslaagde koerswijziging onder auspiciën van het Landelijk Verband van Studieverenigingen. Tijdens de partijvergadering was, zo schreef het dagblad, nog een succes voor 'de jongeren' te verwachten, de verkiezing tot hoofdbestuurleden van Vergunst - wiens kritiek op de fractie zo'n opspraak had verwekt in 1967 - en van K. Jans, bestuurslid van het Landelijk Verband.⁴²⁶

Of dit artikel nu bewust bedoeld was om verdeeldheid te zaaien of niet, de kans op polarisatie was er zeker niet minder door geworden. Met de kandidatuur van Jans voor één van de openvallende plaatsen in het Hoofdbestuur was overigens niets bijzonders aan de hand. Zowel hij als zijn conservatiever tegenkandidaat waren evenals degene die vervangen werd lid van de Gereformeerde Gemeenten. Vergunst was echter aanbevolen als kandidaat voor een nieuw gecreëerde twaalfde zetel in het partijbestuur. Ter compensatie van een eventueel overwicht aan minder zwaren of vernieuwingsgezinden in het Hoofdbestuur had de Provinciale Vereniging Utrecht nog een week voor de Algemene Vergadering verzocht om ook een nieuwe dertiende zetel te creëren, te bezetten door iemand uit de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, de Oud-Gereformeerde Gemeenten, of uit een vrije

gemeente. Vertegenwoordigers van deze groepen waren binnen de partij-organisaties van de provincies Gelderland en met name Utrecht de laatste jaren op vooraanstaande plaatsen gekomen.⁴²⁷ Het Utrechtse voorstel was te laat ingediend om behandeld te kunnen worden, maar de kiesvereniging van de stad Utrecht werd de spil van een groep verontrusten.

De *Algemene Vergadering van 22 februari 1969* had een ongewoon verloop. Reeds aan het begin bleek een aantal personen zich namelijk achter de hoofdbestuurleden op het podium te bevinden. Zij wensten het woord, maar dat werd hen geweigerd. Toen voorstanders van het rapport-Walcheren eveneens inbreuk op de orde van de vergadering maakten door het woord te nemen, drong één van de hoofdfiguren van de verontrusten, voorzitter J. van Dulst van de Statenkring Tiel-Wychen, op naar de bestuurstafel. Enige hoofdbestuurleden beletten hem echter het woord te voeren: over het Walcherse rapport zou niet gesproken worden omdat de meningen er over te ver uiteen liepen. Het tumult dat toen ontstond maakte dat vele partijleden geschokt de oppositie van de behoudenden afwezen. Tijdens het vervolg van de vergadering werd Vergunst wel, maar Jans niet in het Hoofdbestuur gekozen.⁴²⁸

De 'bezwaarden' zoals de groep rond E. de Groot, de voorzitter van de Utrechtse kiesvereniging, zich noemde waren teleurgesteld dat ze geen ruimte gekregen hadden. Een schriftelijke toezegging van Abma aan de Statenkring Tiel-Wychen dat over het Rapport-Walcheren een brief aan de Provinciale Vereniging Zeeland geschreven zou worden, vond men niet genoeg. Het bestuur van de Provinciale Vereniging Gelderland bleek met de bezwaarden in te stemmen en vroeg een vergadering met het Hoofdbestuur aan. Daar kon echter alleen over bezwaren uit de eigen provincie gesproken worden, en op de Zeeuwse SGP hadden de bezwaarden geen vat.

Nog voor het bekend worden van het feit dat deze vergadering - die dus niet veel opleverde - gehouden zou worden, vormden de bezwaarden een 'comité'. De Groot werd voorzitter, en verder bestond het uit Van Dulst, vijf anderen uit het Gelderse rivierengebied en SGP-ers uit Ede, Numansdorp en Lekkerkerk. Op 1 maart 1969 vergaderde het comité te Utrecht en verzond het een brief naar het partijbestuur om het van haar bestaan op de hoogte te brengen. Een officieel antwoord kreeg het comité niet - er volgden wel persoonlijke brieven aan Van Dulst en initiatiefnemer De Groot - en men besloot op 22 maart een '*Landelijke Vergadering van Bezwaarden in de Staatkundig Gereformeerde Partij*' bijeen te roepen.⁴²⁹

Tijdens deze te Leerdam gehouden openbare vergadering kwamen de verontrusting en het radicalisme van het comité duidelijk aan het licht. Niet alleen vond men het rapport-Walcheren "in flagrante strijd met de beginselen en met Gods Woord", men meende ook dat hetgeen "Ds Kersten voorstond (...) nu vaarwel gezegd (was en) het roer (...) naar links gegooid." Het comité wilde de strijd aanbinden met Hoofdbestuur en SGP-vertegenwoordigers waarbij ter handhaving van de beginselen geen personen ontzien moesten worden.⁴³⁰

Van Dulst formuleerde tijdens deze vergadering een credo zoals een puur getuigende SGP zou moeten zijn, een doelstelling die duidelijk sporen droeg van de theologie van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland:

"Waar gaat het eigenlijk over? Over dit ene punt: God heeft van eeuwigheid een volk uitverkoren (...) tot Zijn eer en heerlijkheid, om Zijn eer te vermelden."

Dat was inderdaad een totaal andere benadering van christelijke politiek (en van de algemene genade) dan die van C.M. Uijl, de voorzitter van het inmiddels opgeheven comité achter de Walcherse enquête:

"God heeft de aarde en alles wat daarop is geschapen. De mens is hier maar rentmeester van. Dit beoogt de SGP."⁴³¹

Hoewel het meende dat misschien 'enkelen' uit het Hoofdbestuur zijn grieven zouden delen, richtte het nieuwe comité zich vooral tegen het Hoofdbestuur. Niet alleen het onvoldoende bestraffen van 'Walcheren' en het niet behandelen van de voorstellen van Utrecht en Loenen werd echter Abma en de zijnen verweten, ook allerlei andere kwesties waarover in de SGP geen eenstemmigheid bestond werden boven tafel gehaald. De houding tegenover de rooms-katholieke kerk zou haar scherpste verloren hebben, de partij zou zich niet meer duidelijk genoeg tegen vaccinatie en deelname aan sociale verzekering uitspreken en op de partijdagen zou 'de ere Gods' niet meer gevonden worden. Het Landelijk Verband van Studieverenigingen en Van Rossum - die op televisie geweest was, zo 'gnuifden' sommige comitéleden - waren in deze visie na de jongerengroep Walcheren de grote boosdoeners.⁴³²

De oproep tot matiging van enige van de ruim 300 aanwezigen te Leerdam vond weinig gehoor. Het maakte weinig indruk dat men inbracht dat het Walcherse rapport alleen maar vragen gesteld had, of dat, zoals J.H. Koppelaar opmerkte, er veel persoonlijke kwesties speelden en dat Van Rossum 'zeer beginselvast' was. Ook de suggestie van een Thoolse SGP-er om, naar oud bevelidelijk gebruik 'in de schuld te vallen' (de schuld ook bij zichzelf te zoeken en zich gezamenlijk in gebed te verootmoedigen) in plaats van verwijdering te veroorzaken, werd slechts aangehoord. Het comité besloot een onderhoud met het Hoofdbestuur aan te vragen, en sympathisanten werd de mogelijkheid gegeven een aan het partijbestuur ter hand te stellen namenlijst te tekenen.⁴³³

De bespreking met het Hoofdbestuur volgde op 19 mei 1969. De bezwaarden legden de nadruk op het enquête-rapport, Van Rossums verschijning voor de televisie, en de voorstellen van Loenen en Utrecht. Ze eisten ook afkeuring van sociale verzekering en het vrouwenkiesrecht. Hun verontrusting werd niet minder toen Abma zei dat het partijbestuur 'enkele punten' in het rapport van Walcheren wel kon billijken en in meerderheid voor het stemmen door vrouwen was. Van Rossum, die voor de televisie geïnterviewd was als lid van de Kamercommissie voor Verkeer en Waterstaat over het Wetsontwerp Oppervlaktewateren, bleek daarin zonder voorkennis van het merendeel van het partijbestuur gehandeld te hebben. De bundeling van functies bij Abma werd verdedigd. Zij was wel niet ideaal, vond het Hoofdbestuur, inclusief Abma zelf, maar toch op legale wijze tot stand gekomen.⁴³⁴

Daar drie hoofdbestuursleden afwezig waren, verzochten de bezwaarden om een schriftelijk antwoord waarvan ook dezen kennis genomen zouden hebben. Drukke Kamerwerkzaamheden van de fractie en de vakantieperiode brachten het dagelijks bestuur van de partij er toe het opstellen van dat antwoord tot september uit te stellen. De bezwaarden beschouwden dit uitstel als een teken dat hun bezwaren genegeerd werden en belegden opnieuw een openbare vergadering te Leerdam. Inmiddels was hun comité uitgebreid met drie nieuwe leden, onder wie twee leden van het bestuur van de Provinciale Vereniging Gelderland.⁴³⁵

Tijdens deze tweede vergadering, op 30 augustus 1969, openbaarde de frustratie van de zich genegeerd voelende De Groot zich pas goed. Hij werd in zijn afwijzing van Abma gesteund door ds H.J.C.H. Zwijnenburg. Deze predikant uit een vrije gemeente, theologisch op het zelfde spoor als de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, had in een meditatie van Abma gelezen dat deze Christus 'een doorgangstent en een opvangcentrum' noemde. Elkaar meeslepend noemden De Groot en Zwijnenburg Abma nu 'een vijand van Gods volk', en een godslasteraar, waartegen geprotesteerd werd door gematigder SGP-ers. Eén van dezen was het onlangs als tegenkandidaat tegen K. Jans gekozen hoofdbestuurslid C.G. Boender die op persoonlijke titel aanwezig was. Voor hem en enige anderen waren de bewoordingen van beide woordvoerders reden om de hele handelwijze van het comité af te

wijzen. Weer andere aanwezigen wezen er op dat de kiesverenigingen niet in de bezwaren gekend waren.⁴³⁶

Feitelijk, aldus De Groot, zou Abma zelf uit het verloop van de vergadering de conclusie moeten trekken om al zijn functies neer te leggen. Was niet gebleken dat hij 'geen achtung bij Gods Volk' had? Gods volk, dat waren voor het Utrechtse gemeenteraadslid de vooraanstaande krachtadig bekeerden. Een niet bij name genoemd persoon "met een grote naam onder Gods Volk" had 'beluisterd' dat Abma een vijand van deze categorie mensen zou zijn.⁴³⁷ Aan de basis van de kritiek van de bezwaarden op de partijvoorzitter lag dus diens prediking, door een bevindelijke elite beoordeeld en te licht bevonden. Dat men hieraan een oordeel over Abma's al dan niet behoren tot de ware gelovigen koppelde, geeft aan hoe zwaar (Labadistisch) deze personen dachten.

Het Hoofdbestuur reageerde nu snel. De twaalfde september verzond het een brief aan het comité van bezwaarden waarin het inging op de zakelijke zijde van de kritiek. Abma reageerde tegelijkertijd op de persoonlijke aanval in 'De Banier' van elf september. Het door hem geschrevene over Christus als 'doorgangshuis en opvangcentrum' was door Zwijnenburg totaal uit het verband van de meditatie gehaald.⁴³⁸ De door het voltallige partijbestuur ondersteunde brief van 12 september veroordeelde de handelwijze van het comité ten sterkste. Het Hoofdbestuur ontkende bezwaren genegeerd te hebben en verweet De Groot en de zijnen de openbaarheid gezocht te hebben. Het Hoofdbestuur distantieerde zich echter van het rapport-Walcheren, maar wees er op dat de twee voorstellen die officieel vanuit de Walcherse Statenkring op de Algemene Vergadering van 1969 ingediend en behandeld waren - één was afgestemd, één werd in beraad gehouden - niets met de beginselen te maken hadden, maar met de partijstructuur. Ook stelde het Hoofdbestuur zich achter Abma's strakke leiding op die zelfde vergadering. De 'uitzonderlijk netelige situatie' had die nodig gemaakt. Wat een eventueel dertiende hoofdbestuurslid betreft, dat was een open kwestie, maar een beslissing vereiste een bijeenkomst met de afgevaardigden uit de provincies (de 'vertrouwensvergadering'). Wat betreft het vrouwenkiesrecht en het aanvaarden van sociale uitkeringen kon het partijbestuur naar uitspraken van Kersten verwijzen. Dit waren gewetenskwesaties, die buiten de politiek vielen. De SGP was altijd tegen dwang geweest en was dat nog, maar dat was de bezwaarden blijkbaar niet genoeg.⁴³⁹ De kiesverenigingen werden van dit lijvige antwoord van het Hoofdbestuur op de hoogte gesteld.

Na de crisis van 1969 werden nog een aantal veranderingen in de partijstructuur van de SGP aangebracht. Hierbij handelde men vaak min of meer in de geest van de kritiek uit het Walcherse rapport, zonder dit ooit te noemen. Het rapport had zaken aangesneden die inderdaad in de partij leefden. Een voorbeeld was de op de Algemene Vergadering van 1970 aangenomen verandering van de manier van opstellen van de Kamer-kandidatenlijst, een voorstel van de kiesverenigingen Scheveningen, Nieuw-Lekkerland, Zeist en Vlissingen. Over de strekking van het voorstel - minder predikanten en ouderen op de lijst - bestond eenstemmigheid. In feite dienden de vele predikanten op de kandidatenlijst als stemmentrekkers. Besloten werd deze functie voortaan te laten vervullen door publicatie van een 'lijst van aanbeveling' in de dagbladen, waardoor predikanten hun keuze voor de SGP gezamenlijk wereldkundig zouden maken.⁴⁴⁰ Om kiesverenigingen het idee te ontnemen dat hun vragen en voorstellen aan de partijleiding onbeantwoord bleven, ontwikkelde het Hoofdbestuur op de zelfde partijvergadering van 1970 een nieuwe procedure. De Provinciale Verenigingen kregen een taak bij het uitschiffen van de grote hoeveelheid vragen en voorstellen: Later in de jaren zeventig volgde nog een maatregel van de kant van het Hoofdbestuur die een samenstelling van de belangrijke 'Vertrouwensvergadering' uit lieden van één en de zelfde richting moest voorkomen.⁴⁴¹ Aan de bezwaarden van 1969 werd tegemoet gekomen door

honorering - eveneens in 1970 - van het verlangen naar een dertiende zetel in het partijbestuur. Het verzoek hiertoe was nu officieel (behalve door Utrecht) ook door de kiesverenigingen De Bilt, Waddinxveen, Rijswijk, Voorthuizen, Nieuw-Lekkerland, Veen, Sint-Maartensdijk, Banier I (Rotterdam), Herwijnen en Almelo ingediend. Vanaf 1971 hadden de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, Oud-Gereformeerden en vrije gemeenten hun 'eigen' zetel in het Hoofdbestuur.⁴⁴²

6.9 Een nieuwe synthese en de opvolging van Abma

Ondanks toegevingen bleken de 'bezwaarden' niet tevreden gesteld. De oppositie van de stroming die een traditioneel getuigende SGP wenste kreeg daardoor in de jaren zeventig een permanent karakter. Zij gevoelde zich bedreigd door de toenemende belangstelling voor het Landelijk Verband van Studieverenigingen en het in die kring levende verlangen naar een uitwerking van het SGP-beginselprogram in praktische politiek. Niet alleen was hun ontevredenheid versterkt toen in 1969 hun organisatie-vorm (het comité) veroordeeld was, de gebeurtenissen van dat jaar zorgden ook voor een zekere fixatie van hun kritiek op de persoon van Abma.⁴⁴³ Diens visie op het wezen van christelijke politiek was niet veranderd. In juni 1969 had hij in 'De Banier' geschreven:

"De vraagstukken van werkgelegenheid, van industrieel klimaat en van leefbaar milieu liggen niet per definitie in de sfeer van de dingen, die worden toegeworpen. Al deze vraagstukken hebben evengoed te maken met het Koninkrijk Gods. Het gaat niet eksklusief om zielefragen en de schreeuw om gerechtigheid, die voor de Heere geldt."⁴⁴⁴

Bezwaarlijker nog was voor de bezwaarden de richting die 'Onderling Kontakt' leek in te slaan. Het tijdschrift wenste een puur praktische politiek, zo leek het de verontrusten, en bepaalde uitdrukkingen van jonge SGP-ers wekten een indruk van radicalisme en moderniteit. Een door een aantal bezwaarde predikanten in 1970 aan het Hoofdbestuur gerichte brief somde weer vooral bezwaren op tegen de Kamerfractie, dus tegen de praktische inslag van Van Rossum en Abma. Na een afwijzende reactie van het partijbestuur en na de plaatsing van mr. J. de Heer - in 1963 één van de leiders van de voorkeursactie voor Van Rossum - op de vierde plaats van de kandidatenlijst voor de Kamerverkiezingen van 1971 gingen de verontrusten opnieuw tot actie over. Bij deze verkiezingen verzamelde de voorman van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, Mallan, 12.672 voorkeurstemmen op zijn naam.⁴⁴⁵

De voorkeursactie voor Mallan werd openlijk gesteund werd door een aanbeveling van predikanten uit diverse kerken. De kritiek van 'rechts' in de SGP was daarmee definitief in handen gekomen van de categorie aan wie het getuigen in bevindelijk gereformeerde kringen traditioneel toevertrouwd was. Mallan was een vanzelfsprekende keuze om de voorkeur voor getuigen te verpersoonlijken. De actie leidde tot een bespreking met het partijbestuur waarbij dit laatste een betere controle op 'Onderling Kontakt' toezegde.⁴⁴⁶ Het studieblad bleef echter reacties oproepen, wat onder meer tot gevolg had dat Dorsman in 1972 voor het voorzitterschap van het Landelijk Verband bedankte. Met name een zinspeling door het blad (in 1973) op een eenheidspartij voor de 'Gereformeerde Gezindte' werd opgevat als een afdwalen van de beginselen.

Het partijbestuur bevond zich nog steeds tussen twee vuren. Daarbij deed zich de complicatie voor dat partijvoorzitter Abma er van beschuldigd werd in 'De Banier' zijn persoonlijke theologische visie boven de partijstandpunten te laten prevaleren. Zijn bijdragen zouden niet alleen te gekleurd zijn, maar ook te moeilijk, zoals ook 'Onderling Kontakt' dat was voor 'het eenvoudige volk'.⁴⁴⁷ Sinds de gebeurtenissen in en na 1969 handelde het Hoofdbestuur overigens steeds voorzichtig in zaken die de getuigende of behoudende

richting zouden kunnen kwetsen - althans in minder doorslaggevende zaken. Door eens iets weg te laten of juist een oude formulering te handhaven werd geprobeerd geen aanstoot te geven.⁴⁴⁸

In 1977 bundelden de verontrusten hun krachten in de '*Landelijke Stichting tot Bevordering van de Staatkundig Gereformeerde beginselen*'. Dit verenigde predikanten uit 'Het Gekrookte Riet', enige Oud-Gereformeerden uit het rivierengebied en Mallan rond het thema getuigenis en onverkorte terugkeer naar de gedragslijn van Kersten en Zandt. "Onze van de meerderheid afwijkende mening" aldus ds Tj.de Jong in het door de stichting uitgegeven blad 'In het Spoor', "is gefundeerd op het beginselprogramma." Deze groep betreurde dat een richting die zich vanouds als steunpilaar van de partij beschouwde, genegeerd werd. Met name verwoordde de Stichting de visie van de leiders van de 'zwaarste' kiesverenigingen die de deskundigheid van vele jongere SGP-vertegenwoordigers betreurden. De groei van het aantal SGP-burgemeesters in de jaren zeventig beschouwde de Stichting als een teken van toenemende beginselverzaking. De inhoud van de SGP-bladen deugde niet en ook het aangaan van een lijstverbinding met GPV en RPF kon geen genade vinden.⁴⁴⁹

De 'linker'vleugel, die rondom 'Onderling Kontakt' geconcentreerd was, verdween geleidelijk aan in de jaren zeventig. Leidende figuren gaven hun activiteiten in SGP-verband op, Golverdingen bij voorbeeld werd predikant in de Gereformeerde Gemeenten. De structuur van de partij liet weinig ruimte voor hun betrokkenheid: buiten Hoofdbestuur en plaatselijke kiesverenigingen kende de partij geen instellingen van gewicht.⁴⁵⁰ Bovendien was het streven van deze stroming gedeeltelijk geslaagd: in 1972 was besloten een *Studie- en Voorlichtingscentrum* in het leven te roepen. Het centrum trad in 1974 in werking ter ondersteuning van Kamer-, Staten- en raadsfracties. In 1975 werd het tweemaandelijks blad 'Zicht', de opvolger van 'Onderling Kontakt' het orgaan van dit Studiecentrum.

De tegenstelling tussen Hoofdbestuur en bezwaarden bleef voortleven. In 1981 volgde een directe confrontatie toen (met steun van de als Kamerlid vertrekkende Abma) een voorkeursactie werd georganiseerd om *mr G. Holdijk* op de derde plaats te krijgen op de kandidatenlijst van de Kamerverkiezingen. De behoudende vleugel beschouwde de actie als een aanval op haar favoriet, *Ir B. van der Vlies*. Van der Vlies vertegenwoordigde een tot dan toe in de SGP slechts in de persoon van Dorsman aan bod gekomen deel van de bevindelijk gereformeerden, de Hervormden rechts van de Gereformeerde Bond. Opnieuw bleek hoe nauw SGP en kerkelijk leven op elkaar betrokken waren: na de voorkeursactie (die niet het beoogde resultaat opleverde) besloot deze richting onder de Hervormden zich te groeperen rondom een tijdschrift, 'Het Gekrookte Riet'.⁴⁵¹ In 1984 verzetten behoudenden in de partij zich vervolgens tegen deelname van de SGP aan de verkiezingen voor het Europees Parlement. De meerderheid besloot echter om de gelegenheid te baat te nemen ook in internationaal verband de SGP-beginselen uit te dragen.⁴⁵²

Met het vertrek van Abma als partijvoorzitter in 1985 en de opkomst in de jaren tachtig van Van der Vlies als fractievoorzitter was dan toch een zekere synthese bereikt in de SGP. Aan de nadruk die Abma gelegd had op de mogelijkheid dat anderen door de levenswijze van de gelovigen tot nadenken gestemd zouden worden, werd door zijn opvolger veel minder aandacht besteed. Niet alleen was door de secularisatie het appèl op gemeenschappelijke waarden steeds minder relevant, het versterkte isoleringsdenken in bevindelijk gereformeerde kring veroorzaakte een afnemende betrokkenheid op overig Nederland.⁴⁵³ Van der Vlies liet nooit iets merken over zijn affiniteit tot 'Het Gekrookte Riet', maar kon door de behoudenden toch theologisch tot de hunnen gerekend worden. Tegelijkertijd was de weerstand

tegen praktisch politiek bezig zijn echter doorbroken.⁴⁵⁴ Detailkwesties, vooral ook op lokaal niveau, kregen alle aandacht in de SGP-publicaties. Deze lijn paste ook goed bij de hoger opgeleide nieuwe generatie in de Gereformeerde Gemeenten, waar onder invloed van de vele stichtingen van Reformatorische scholen in de jaren zeventig, een groep van 'managers' naar voren gekomen was.

Met Holdijks vergeefse greep naar een zetel was het bij uitstek Hervormde (op Hoedemaker gebaseerde) ideaal van de onderlinge betrokkenheid van kerk en staat voor-goed verdwenen uit de SGP. Hoewel nooit bepalend voor de koers van partijbestuur en Kamerfractie (zelfs bij Abma was het niet prominent), betekende de latente aanwezigheid van dit gedachtengoed in de jaren vijftig, zestig en zeventig dat de SGP een enigszins opener karakter had dan voor- en nadien. De belangrijkste reden hiervoor was dat de dragers van dit gedachtengoed zich verwant voelden (vaak theologisch, soms door organisatorische banden) aan de bredere 'Gereformeerde Gezindte'.

In 1989 en 1990 zorgde het besluit van het Hoofdbestuur om het *beginselprogramma* aan de eisen van de tijd aan te passen, tot verdere vergroting van de afstand tussen de partij en de Stichting tot Bevordering van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen. Evenmin als voor 'links' was er voor 'uiterst rechts' plaats in de partij. Hoewel zij erkenden dat er verbeteringen aangebracht waren, was de niet geheel afwijzende passage over het ter stembus gaan van SGP-vrouwen voor de meeste bestuursleden van de Stichting de druppel die de emmer deed overlopen. Zij gaven hun streven op een ommekeer in de SGP te bewerkstelligen en zegden hun partijlidmaatschap op.⁴⁵⁵ Voortaan stond de oppositie ter rechterzijde zowel binnen (de 'Stichting') als buiten de partij. De suggestie, in 1989 door een lid van de 'Stichting' gedaan, om een alternatieve (strikt getuigende) SGP op te richten, werd door haar bestuur terzijde geschoven in het besef dat velen in de SGP de bijbelse eisen nog wel honoreerden zoals de Stichting dat wenste. Blijkbaar was het vooral de officiële richting die de partij ging, die de critici van uiterst rechts mishaagde.⁴⁵⁶

Dat de partij-top nog met andere behoudende krachten dan de 'Stichting' rekening moest houden bleek uit de stemverhoudingen waarmee in 1990 het nieuwe beginselprogramma werd aanvaard. Een voorstel van Barneveld om het oude beginselprogramma te handhaven werd door een kleine dertig procent van de afgevaardigden uit de kiesverenigingen gesteund. Op de eindstemming, in een volgende vergadering, stemde ongeveer het zelfde deel tegen, zodat de voor het nieuwe beginselprogramma vereiste twee-derde meerderheid maar ternauwernood gehaald werd.

Deze verschuivingen aan de top van de SGP gingen gepaard met twee andere ontwikkelingen in het partijleven, die vrij geruisloos verliepen. Was het vanouds al zo dat in sommige kiesverenigingen de zwaarste groepering de boventoon voerde, ook als zij de minderheid van de kiezers vertegenwoordigde, deze tendens zette zich sterk door en beïnvloedde vanaf ± 1975 ook het landelijk Verband van Studieverenigingen. Waren Bonders al nooit zo geïnteresseerd in organisatorische activiteiten, de jeugd van de Gereformeerde Gemeenten richtte zich steeds meer op het eigen jeugdwerk. De Oud-Gereformeerden en Gereformeerde Gemeenten in Nederland misten deze opvangmogelijkheid voor de jeugd, en bevolkten - ook in reactie op de 'linkere' trend uit de jaren 1965-1975 - in toenemende mate het Landelijk Verband van Studieverenigingen van de SGP.⁴⁵⁷

Minder duidelijk was de invloed van de langzame verschuiving op het gebied van de kiezersachterban van de SGP. Bracht in 1946 het Zuidwestelijk kleigebied - Zeeland, West-Brabant en de kieskring Rotterdam - nog 23,1% van het op de SGP uitgebrachte aantal stemmen voort, dat percentage was in 1971 teruggelopen tot 16,8. Het verhoudingsgewijs grote aantal arbeiders onder de SGP-stemmers in deze regio lag waarschijnlijk aan deze

verschuiving ten grondslag. Een deel van hen had zich te weinig in de sociaal-economische politiek van de SGP herkend. In het Noorden van het land en in Gelderland was de SGP daarentegen sterk gegroeid, met name uit teleurgestelde aanhangers van ARP en CHU. Of het besef van deze verschuiving doorwerkte in de richtingstrijd is echter moeilijk na te gaan.

6.10 *Besluit*

"Zo'n program noem ik a-democratisch, omdat daarin een essentie van democratie, respect voor geestelijke vrijheid van anderen, ontbreekt !" Het is 14 november 1984 als Joop den Uyl, leider van de Partij van de Arbeid, op de Nederlandse televisie zijn oordeel veilt over de Staatkundig Gereformeerde Partij. Met name viel Den Uyl over het in het SGP-verkiezingsprogramma van dat jaar vermelde 'met kracht bestrijden' van de homofilie ("grievend"), en zijn algemene kritiek op het beginselprogram van de SGP was dat daarin één bepaalde levensovertuiging dwingend voorgeschreven werd. Wanneer de SGP zou regeren, zouden volgens dit program verboden worden: crematie, vrouwenkiesrecht, gezagsondermijnende samenkomsten en het afleggen van de belofte in plaats van de eed, terwijl de overheid christelijk onderwijs zou moeten verzorgen.⁴⁵⁸

Heel anders oordeelde J.J.B. Stap (in 1985): de SGP heeft na Zandt een "veel positievere houding" ten opzichte van de democratie aangenomen. Abma van zijn kant bracht tegen bezwaren als die van Den Uyl in, dat een SGP-regering gegrond zou zijn op een SGP-meerderheid bij de stembus. Die situatie is misschien wat moeilijk voor te stellen, maar is voor een beoordeling van de doelstellingen van de SGP wezenlijke voorwaarde.⁴⁵⁹ Aanwijsbaar is overigens dat binnen de SGP in de loop der jaren een grotere waardering voor de parlementaire democratie is gegroeid. Onder Kersten, aldus Fieret, werd de principiële tweeslachtige houding tegenover de parlementaire democratie vertaald in een visie op de volksvertegenwoordiging als advieslichaam van de regering. Inconsequent genoeg gebruikte de SGP meer dan eens het recht van amendement. Deze 'medewetgevende' arbeid van het parlement is (evenals het recht van initiatief) niet in overeenstemming met artikel drie van het beginselprogram. Hoewel Zandt, volgens Fieret, sterker dan Kersten het getuigende element in de SGP-politiek benadrukte, stond hij positiever tegenover de parlementaire democratie dan zijn voorganger.⁴⁶⁰ Onder Zandts leiderschap ontbraken juist door diens getuigende inslag scherpe aanvaringen met de andere partijen en - weer volgens Fieret - groeide de SGP in in het parlementaire stelsel. Zoals ook duidelijk bleek in de Zeeuwse Provinciale Staten (zie 8.1) zette juist het niet-deelnemen van de SGP aan het bestuur haar vertegenwoordigers aan tot het zich beroepen op de regels van de democratie. Zij spraken zich meermalen uit voor openbaarheid van bestuur en rechtspleging, tegen 'koehandel' bij kabinetformaties en tegen uitbreidende ambtenarenmacht.⁴⁶¹

In de periode van Abma's partijvoorzitterschap werd die positievere houding ten opzichte van de parlementaire democratie ook (officieus) toegegeven. Het Kamerlid Van Rossum kwam met een initiatief-wetsvoorstel en leidende figuren in de partij spraken uit dat democratie niet in tegenspraak is met het belijden van artikel 36 NGB. De democratie heeft 'betrekkelijke rechten', maar heeft 'niet het laatste woord' formuleerde Abma bij voorbeeld, die het begrip democratie ook op andere manieren probeerde te kwalificeren.⁴⁶² Ook Den Uyl was van deze ontwikkelingen op de hoogte: "Ik heb er niet van gesproken dat deze partijen [=klein-rechts, JZ] zich niet aan de regels van de democratie zouden willen houden".⁴⁶³

Den Uyls grootste kritiekpunt, de beschuldiging van principiële intolerantie, was in de periode-Abma evenwel minder van toepassing op de SGP dan voorheen. Fieret, Dölle en Stap wijzen op het na het overlijden van Zandt verminderde antipapisme binnen de SGP.

De grotere tolerantie ten opzichte van deze bevolkingsgroep hing samen met de geringere dreiging die er sinds de secularisatie in de jaren zestig van haar uitging.⁴⁶⁴ Net als Stap meent Dölle dat de algehele 'koers' van de SGP 'iets' verlegd is ten opzichte van de jaren veertig en vijftig. Dölle constateert verschil ten opzichte van Zandt (en Kersten) bij Abma als deze stelt:

"Zo gezien wil dus art.36 NGB zeggen dat er zonde is, dat perfectionisme nooit bereikt kan worden en dat structuren nimmer enige en laatste verklaring van ongerechtigheid kunnen zijn."

Abma hoopte iets te kunnen bewerkstelligen waar zijn voorgangers nauwelijks meer op zinspeelden: een persoonlijke overtuiging bij zijn landgenoten. Zijn doelen gingen dus verder dan het oorspronkelijke oogmerk van artikel 36 NGB waaraan het beginselprogramma refereerde, namelijk het uitoefenen van tucht over die landgenoten. Met Abma verdween echter ook deze visie uit de partij-top.⁴⁶⁵

Met name verschilde mijns inziens de periode-Abma van de voorgaande in de realistische toonzetting van de door de partijvoorzitter geschetste beelden van de ideale samenleving. In Kerstens 'toonsetting' had de gezamenlijkheid van de bevindelijken in een vijandige wereld steeds een grote plaats ingenomen, evenals in die van Zandt (maar diens toon was minder fel). Kodde's omgaan met nieuwe zaken was geënt geweest op de klassieke denktrant. Van Rossums praktische en deskundige lijn lag in het verlengde van die van Kodde, en van hem werden ook geen principiële uiteenzettingen verwacht. Abma's openheid en vooral zijn minder aan de klassieke SGP-lijn dan aan eigen doordenking van bijbelse begrippen ontleende manier van argumenteren waren nieuwe elementen in de Kamerfractie.

De opposanten van uiterst rechts herkenden in de zachtzinnige Abma niet alleen te weinig de strijdbare Kersten, ten diepste paste een politieke partij als zodanig niet in hun ideologie. Daarbij versterkte het feit dat zij zich op theologisch gebied de ware navolgers van de stichter van de partij vonden, hun ambities binnen de SGP. Vóór 1940 had Kerstens getuigenis-politiek in de Kamer nooit die SGP-raadsleden gehinderd die zich op plaatselijk niveau volop in de praktische politiek gemengd hadden. In de jaren zestig en zeventig voelden sommige sterk 'getuigende' plaatselijke SGP-ers zich daarentegen wél bezwaard door het feit dat 'hun' Kamerfractie tot het bedrijven van praktische politiek overging. De gebrekkige onderlinge coördinatie tussen de landsdelen in de partij-organisatie was één van de oorzaken van de polarisatie die toen ontstond. Walcheren en de Betuwe stonden in feite voor twee verschillende visies op de 'algemene genade' en op de cultuur, waarbij de conflictsituatie beide kampen er toe bracht dit (in de formuleringen van respectievelijk Uijl en Van Dulst) duidelijk uit te spreken. Door de gerichtheid op de eigen regionale situatie was dat voorheen nooit zo helder gedaan en dus was de schrik bij het onderkennen van elkaars stellingen extra groot. Dat het Hoofdbestuur eerder stelling nam tegen de getuigenden dan tegen de praktisch ingestelden mag overigens niet verwonderlijk heten. Het was nu eenmaal de bewaker van het beginselprogramma, dat voor een volwaardige politieke partij gemaakt was.

De interne verwickelingen in de SGP werden niet alleen door Hoofdbestuur of groepen die uitersten vertegenwoordigden bepaald. Het overwicht van de partij-top in het partijleven leidde in de jaren vijftig en zestig voortdurend tot 'speldeprikken' van onderop. De beweging voor meer vorming, voor deskundigheid van de Kamerleden en tegen de overheersende rol van predikanten werd eveneens door soortgelijke speldeprikken voorafgegaan. Het hoogtepunt van deze beweging viel in 1963 (de voorkeursactie voor Van Rossum) en Vergunsts oproep in 1967 vormde de verbinding met de actie van de vooruitstrevende 'jongeren' en 'Walcheren'. De voorstanders van deskundigheid deelden

echter lang niet allen het radicalisme dat in het 'Landelijk Verband van Studieverenigingen' bestond. Kodde en Van Rossum vertegenwoordigden een doorgaande lijn in de SGP, de velen die nooit een tegenstelling vermochten te ontdekken tussen praktische politiek en beginseltrouw.

Niet alleen 'richtingen' en heel verschillende leidersfiguren typeerden de SGP na 1945, maar ook een grote mate van stabiliteit en continuïteit. Onveranderd bleven bij voorbeeld de voorkeur voor een protestants-liberale regeringscoalitie en de tweesporigheid van de SGP-visie op economisch terrein (economisch liberalisme naast een pleidooi voor steun aan de landbouw). De principiële kritiek op ARP en CHU bleef, al werd ze getemperd door de geringere inbreng die deze partijen in de regering hadden.⁴⁶⁶ Niet alleen wat de inhoud van het landelijke SGP-optreden en de ideologische stellingnames betreft was er in de periode na 1945 sprake van nuances én een constante, het zelfde gold voor de stembusuitslagen. De partij behield steeds haar zetels in de Tweede Kamer (twee van de honderd tot 1956 en drie van de honderdvijftig erna) maar haar kiezerscorps was niet geheel vast en constant. De uitersten in de partij bleken vatbaar voor verloop naar andere partijen. Kiezers met een Hervormde achtergrond die voorheen ARP of NSB of HGS gestemd hadden en SGP stemden 'bij gebrek aan beter', konden teruggaan naar de ARP, ofwel de PvdA of de Boerenpartij gaan steunen. Dat laatste deed ook een kleine groep uiterst rechtse leden van de Gereformeerde Gemeenten (in Nederland) in het rivierengebied. Hun vanouds antithetisch-piëtistische inslag - hier lagen vaak conventikels ten grondslag aan de oprichting van een Gereformeerde Gemeente - was de uitdrukking van een positie aan de rand van de plaatselijke samenleving, en zoals Nooij stelt bevorderde die positie de neiging op Koekoek te stemmen.

Het naoorlogse dieptepunt in de SGP-stembusuitslagen (2,0 %) viel in 1967 en illustreerde de gemengde samenstelling van het kiezerscorps die in de jaren vijftig nog verhuld was gebleven. Tegenover een verlies van arbeidersstemmen aan de PvdA stond toen namelijk nog de winst van Gereformeerde Bonders uit de ARP. Het volgens Middendorp⁴⁶⁷ na 1962 (in Nederland) toegenomen stemmen op grond van het persoonlijk economisch belang was in de overloop van SGP naar PvdA dus al vroeger aanwezig. De zelfde trend veroorzaakte overigens in 1963 winst voor de SGP toen zij een aantal ontevreden ARP-ers wist aan te trekken die niet op de Boerenpartij wilden stemmen omdat die niet-confessioneel was, maar ze was ook hoofdoorzaak van het forse verlies in 1967. Zo bevorderde het relatieve onvermogen van de SGP om op sociaal-economisch gebied duidelijk stelling te nemen (men verloor randkiezers ter linker en ter rechter zijde) de partij-interne discussie die naar aanleiding van deze nederlaag ontbrandde. Het feit dat men zich hierover zorgen maakte was overigens het beste bewijs dat er zich sinds de periode-Kersten belangrijke veranderingen hadden voltrokken. De stichter van de partij had steeds beklemtoond dat een kleine partij hem net zo lief was als een grotere machtsbasis omdat God zich zowel van het grote als van het kleine kan bedienen.⁴⁶⁸

Noten bij hoofdstuk 6

1. Fieret, *De SGP*, 30, 31, 142, 143
2. Fieret, *De SGP*, 141, 142
3. Fieret, *De SGP*, 32, 269
4. Fieret, *De SGP*, 13, 31, 149, 150
5. Fieret, *De SGP*, 31, 32, 88, 89, 269
6. Fieret, *De SGP*, 101, 104
7. Fieret, *De SGP*, 109, 110; vgl. Zwemer, *The humble and God-fearing*

8. vgl. Kersten, *De prediking van Christus*, 20
9. Zwemer, *The humble and God-fearing*; Fieret, *De SGP*, 252; vgl. hoofdstuk 2.
10. Fieret, *De SGP*, 252
11. Fieret, *De SGP*, 244
12. Fieret, *De SGP*, 37; H.G. Abma in: *De Banier*, 13-3-1980; L. Janse uit Nieuwland dichtte in de jaren dertig, ter gelegenheid van een verkiezing, over Kersten: "In u gloort na de beeltnis van Calvijn (...) In Kerk en Staat zijt gij een ijzeren pilaar" (fragment van een gedicht berustende bij D. Boone te Middelburg).
13. Fieret, *De SGP*, 61-67; Mededeling A. Maljaars en W. Fieret.
14. Fieret, *De SGP*, 61-66; P. Kuijt in *Onderling Kontakt*, 1983, nr 2 (vorming).
15. vgl. Boot, 161; Mulder, 61, 68, 71
16. Fieret, *De SGP*, 252-255; *De Banier*, 26-10-1945, 18-1-1946, 15-2-1946 (Goes); Mulder, *Het volk onder de Banier*, 79-82; Koppelaar, 25-29; Voor een uitgebreide beschrijving van zowel de 'Banierkwestie' als de conflicten te Rotterdam en Amsterdam zie Fieret, *De SGP*.
17. Vermeulen meende dat 'De Banier' steeds partij-eigendom was gebleven.
18. De predikanten M. Blok (Geref.Gem.), J.C. Hooykaas (Ned.Herv), W.F. Laman (Chr.Geref.); J.H. Koppelaar te Middelharnis, W. Bos Gzn te Wierden, A.W. Verhoef te Capelle aan den IJssel, E.J. Voskuil te Maarssen (voorzitter van de Prov. Vereniging Utrecht) en L. van Hoorn te Zeist; *Bouwen, niet breken*; Koppelaar, 6-15.
19. Koppelaar, 22; Hoofdbestuurslid J. de Kok zei over de titel van de brochure: "De komma staat verkeerd!" Mededeling D. Boone.
20. Koppelaar, 15, 24; Fieret, *De SGP*, 256
21. *Die tyranny verdrijven*, 3-5, 24-28
22. Fieret, *De SGP*, 256, 257; Fieret verzuimt overigens het onderscheid tussen het eerste en het tweede comité te noemen.
23. Mulder, *Het volk onder de Banier*, 78; *De Banier*, 15-2-1946 (enige verzoeken van Zeeuwse kiesverenigingen).
24. Nog in 1990 zou W. Fieret gekappitteld worden voor zijn weergave van de gebeurtenissen, onder meer in: *Reformatorisch Dagblad*, 5-11-1990.
25. *De Banier*,1948; *Notulen Ledenvergadering Prov.Ver.Zeeland*, 9-4-1947 en 16-3-1948. Kodde sprak als reactie op het noemen van een brochure op laatstgenoemde datum - het kan alleen brochure nr.1 geweest zijn - van "het gebroed in de ingewanden."; "Na de oorlog hebben jongeren geprobeerd Ds.Kersten weg te duwen door over hem te praten als hij er niet bij was." aldus een ouder partijlid in 1967, *Enquête Walcheren*, 15;
26. *De Banier* had in 1945 nog een aparte rubriek 'Gereformeerde Gemeenten', terwijl het nummer van 17-8-1945 nog een oordeel gaf over een kerkelijke kwestie (afscheiding ds Baay van de Ger.Gem. te Tholen); 26-10-1945 veroordeelde het HB inbreuken op het interkerkelijk karakter van 'De Banier'.
27. Door de kiesverenigingen Zegveld, Veenendaal, Putten, Zwijndrecht, Hardinxveld-Giessendam op de Algemene Vergadering van 1947, door Vlissingen in 1953, door H. Giessendam in 1958, door Rotterdam Banier XI en Ouderkerk aan de IJssel in 1962. Steeds antwoordde het Hoofdbestuur dat dit praktisch onmogelijk was, bij voorbeeld door gebrek aan geld, tijd of aan advertentie-inkomsten (zij zou veel potentiële advertenties moeten afkeuren). Met de financiële onhaalbaarheid van een partij-dagblad worstelde ook de CHU, Wttewaal van Stoetwegen, 109.
28. Volgens Van Dijk, 5, waren er maar enkele tientallen aanwezigen op de jaarvergaderingen; Kodde klaagde in *De Banier* van 16-3-1950 dat er op een voorjaarsvergadering vooral ouderen en maar enkele jongere aanwezig waren.
29. Alleen in 1950 toen Zandt en de zojuist met grote meerderheid voor het eerst gekozen Mieras herverkozen werden, besloot men aan een verzoek om acclamatie toe te geven, *De Banier*, 18-5-1950.
30. *De Banier*, 13-3-1947, 24-7-1947 (sterke stijging aantal abonnees op 'De Banier'), 6-1-1949, 19-4-1956.
31. Van Dijk; Mededelingen H.G. Abma; Hoewel Van Dijk ook op organisatorisch gebied al in 1946 bezwaren koesterde, keerde hij zich in 1947 en '48 toch tegen het eerste Comité van Bezwaarden, Koppelaar, 37, 38; In 1946 bedankte Van Dijk als HB-lid om in 1947 weer toe te geven aan

- aandrang daar in terug te keren, Van Dijk, 5.
32. Hierbij speelde een kwestie in de evangelisatie te Zwolle een rol, mededelingen H.G. Abma.
 33. De meesten kunnen geen politieke redes houden "die de toets ener redelijke kritiek kunnen doorstaan. Alleen Ds. Zandt en de heer Kodde vormen een uitzondering.", Van Dijk, 5.
 34. Van Dijk, 4-12
 35. Aan de kiesverenigingen werd in een brochure verder contact met Van Dijk afgeraden en ruchtbaarheid over de zaak onnodig verklaard, Van Dijk, 8.
 36. Messing, 173
 37. Bosmans, 291
 38. Hoek, 242
 39. Hoek, 253
 40. Puchinger, *Tilanus*, 110; Fieret, *Zandt*, 34
 41. Fieret, *Zandt*, 120
 42. *De Banier*, 24-8 en 19-10-1946, 28-8-1947; vgl. J.T. van den Berg, in: *Reformatorisch Dagblad*, 10-2-1990, "Kersten zag het parlement vooral als een volksvertegenwoordiging die met verschuldigde eerbied de overheid de mening van het volk voorhield."; Net als de CHU was de SGP niet tegen het zitting nemen in de direct-naoorlogse noodgemeenteraden. De ARP was officieel wél daar tegen gekant, maar op het niveau van de gemeente zelf werd die stellingname vaak aan de kant geschoven en kwam toch een AR-man in de raad, Bosscher, 176
 43. *De Banier*, 20-2 en 10-7-1947
 44. Fieret, *Zandt*, 53, 54; Faas, 145; Volgens Fieret, *De SGP*, 273, beklemtoonde Zandt nog sterker dan Kersten het getuigende karakter van de SGP.
 45. Beneden de rang van officier, in zeer bijzondere gevallen kregen andere onderwijzers ook vrijstelling. Van de onderwijzersplaatsen was 21,2% onbezet en 14,2% dreigde door de dienstplicht onbezet te geraken.
 46. *De Banier*, 10-8 en 31-8-1945 en 5-4-1946; In Zoutelande, waar Kodde voorzitter van de k.v. was, voelde de SGP niets voor vrijwillige samenwerking met de CHU, *Noulen kiesvereniging CHU-Zoutelande*, 9-1-1946.
 47. Mulder, *Het volk onder de Banier*, 68
 48. *Brief aan Haitjema*, 11-6-1945, aangehaald in: Puchinger, *Tilanus*, 241; Van Spanning concludeert: "Vermoedelijk hebben met de SGP alleen enkele informele contacten plaatsgehad via Tilanus." Hij concludeerde dat de SGP geheel zichzelf wenste te blijven en een conservatief-sociale instelling toonde, deel 2, 33; Gezien deze situatie mag vermoed worden dat het contact tussen SGP en ARP op centraal niveau nog miniemer was (art. 36!); Volgens Fieret, *De SGP*, 239, is over toenadering tot ARP en CHU in het SGP-archief niets te vinden.
 49. *De Banier*, 24-8-1945
 50. *De Banier*, 31-8-1945; De bewering over het SGP-initiatief werd gedaan door Zandt voor de Walcherse SGP in een vergadering op 30-4-1946 te Middelburg, *Zeeuwsch Dagblad. Protestantsch-Christelijk blad voor Zeeland*, 3-5-1946.
 51. *Hoort de Roede*, II, 88
 52. Aalders, in: *Woord en werkelijkheid*, 22-23
 53. Zwemer, *Boerenstemmen*, 221, 222; Kodde behaalde op Walcheren 167 voorkeurstemmen (1,3%); Overigens won de SGP in de Lopikerwaard beduidend door het wegvallen van de Christelijk-Nationale Actie. Deze stemmen van Bonders zouden vóór 1937 ook al voor de SGP geweest zijn, Banning, V, 61, 62.
 54. Hoek, 83; *De Banier*, 10-8-1945; over 'de schim van Colijn': Bosscher, 176; Bosscher spreekt niet van een verlies van de ARP aan de SGP, a.w., 276
 55. Bosscher, 271
 56. Zwemer, *Boerenstemmen*, 221
 57. *De Banier*, 7-5 en 14-6-1946
 58. *Handelingen van de Tweede Kamer*, 9-1-1946
 59. *Handelingen van de Tweede Kamer*, 9-1, 13 en 19-11-1946; *De Banier*, 30-11-1946; *Hoort de Roede*, II, 82, 83
 60. *Handelingen van de Tweede Kamer*, 13-11-1946; *De Banier*, 23-1-1947; over burgemeesters: 21-11 en 18-12-1946.

61. *Handelingen Tweede Kamer*, 10-10-1946, 16-12-1948; De SGP zag in annexatie van Duits grondgebied voordeel voor het landsherstel, *De Banier*, 19-10-1945; Liever dan aan de dienstplicht zag de SGP een grote rol toebedeeld aan de vrijwillige 'Landstorm', 27-11-1946; beroepskeuze: 1-1-1948
62. *De Banier*, 10-7-1947, 20-2-1947 (zakenkabinet); *Hoort de Roede*, II, 110; Hoek, 218, betitelt de presentatie van een deel van het naoorlogse beleid eveneens als 'snoeverij'.
63. *De Banier*, 10-7 en 25-9-1947 (voedselsituatie), 24-11-1949 en 23-7-1950 (soberheid); *Hoort de Roede*, II, 110
64. Hoek, 165; *Handelingen van de Tweede Kamer*, 17-1-1946
65. De motie werd dan ook ingetrokken.
66. vgl. Hoek, 113; *Handelingen van de Tweede Kamer*, 21-11-1946
67. Hoek, 163, 165 over de verkiezingsprogramma's voor de verkiezingen van 1946: "De SGP hield het (...) eveneens bij enige tijdloze opmerkingen."
68. *De Banier*, 21-11-1946; Mededeling A. Maljaars, de klacht tegen Kodde was geheel onterecht, en waarschijnlijk geïnspireerd door persoonlijke wrok.
69. Het voorlopig slot van deze kwestie vormde de motie-Burger (PvdA) eind november 1954, o.a. gesteund door SGP en Bruins Slot van de ARP, *De Banier*, 2-12-1954.
70. De regering stelde een bovengrens in van f 3000- voor de schade die voor 100% vergoed zou worden, een onbillijk onderscheid, volgens de SGP. Het amendement- Van der Feltz dat in eind '49 deze bovengrens wilde verwijderen, werd behalve door de SGP maar door een handvol Kamerleden gesteund, *De Banier*, 10-11-1949.
71. Zo protesteerde de SGP fel tegen beëindiging van de extra woningtoewijzingen voor de Betuwe en Zeeland in begin 1948, *De Banier*, 19-2-1948.
72. Kodde schreef er nog over tot in 1951; zie o.a. *Handelingen vsn de Tweede Kamer*, 24-1, 20-11 en 22-11 en 10-12-1946, *De Banier*, 25-3-1948.
73. *De Banier*, 23-11-1950; zie verder Fieret, *Zandt*, 44-48; M.N. Visser, a.w.; A. Jansen, 'Een welverdiend oordeel Gods', in: *Reformatisch Dagblad*, 27-11-1989; De SGP beval haar leden aan om de petitie van het Comité Behoud Rijkseenheid te tekenen, *De Banier*, 5-6-1947.
74. A. Jansen, a.w. - zie vorige noot - (citaat); M.N. Visser, 93
75. "Ze waren zo gewend dat ons oude Nederland God en der vaad'ren pand was", Bruins Slot, 163.
76. *De Banier*, 16-11-1945
77. Fieret, *Zandt*, 40-44; *Hoort de Roede*, II, 172
78. Bosscher, 282
79. Hamstra te Veenwouden had op de SGP-kandidatenlijst een sprong gemaakt van de 20e naar de 12e plaats.
80. In Utrecht profiteerde de SGP van de algemene winst van rechts. De herkomst ervan is niet precies aan te duiden.
81. Met name in de statenkieskringen Sneek, Ommen, Weesp, Voorst en Sluis, en in het Brabantse Veen. Zeeland: Wemeldinge, Waarde, Yerseke, Nisse. Winst van de ARP te Grijskerke en de drie eerstgenoemde dorpen, van de CHU te Yerseke en Wissenkerke.
82. Van de stemmen in de kieskring Assen maakten de voorkeurstemmen op Van 't Foort 19,2% uit, in de kieskringen Nijmegen 3,9, Arnhem 1,5, Utrecht 1,4 en Zwolle 0,7%. In Drente "hebben in 1948 enige boeren, die de beginselen der SGP niet delen, op haar lijst gestemd omdat er de naam van een kandidaat op voorkwam, op wie zij om maatschappelijke redenen gestemd hebben.", *De Banier*, 3-7-1952; Van 't Foort emigreerde later naar Canada
83. Over de aard van de verliezen in Tietjerksteradeel en in enige grotere Brabantse gemeenten valt weinig te zeggen. Voor de conflicten in Veenendaal en Mijdrecht zie 2.8.
84. In de naoorlogse jaren bij voorbeeld de kleine aannemers, de boter-ompakkers, de mandenmakers, huis-eigenaars en landarbeiders.
85. Messing, 165
86. *De Banier*, 26-2-1948
87. A. Kouwenhoven, 'Economische opvattingen', in: De Bruijn, 135-152, p. 142-3
88. Kouwenhoven, a.w. (zie vorige noot), 149, 150
89. J. Zijlstra, 'Antirevolutionairen en economische politiek', in: De Bruijn, 153-162, p. 153; vgl. Muntjewerff, *Denken en doen*

90. Dat gebeurde wél bij de ARP, Zijlstra, in: *De Bruijn*, 156, 159.
91. vgl. Kodde in *De Banier*, 13-8-1953
92. *De Banier*, 16-12-1948 en 17-11-1949
93. *De Banier*, 22-11-1951 en 6-12-1956
94. *De Banier*, 25-3-1948 (Kodde)
95. *De Saambinder*, 11-12-1946, 22-2 en 17-4-1947; Wanneer aan het opheffen van de schaarste aan levensmiddelen de grootste voorrang gegeven zou zijn, zouden deze bedrijfstakken zich echter onevenredig sterk ontwikkeld hebben, wat naderhand een crisis zou hebben veroorzaakt, P.W. Klein, 'Wegen naar economisch herstel', in: *Bijdragen en Mededelingen over de Geschiedenis der Nederlanden*, 96 (1981), nr. 2, 270.
96. *Handelingen Tweede Kamer*, 11-12-1946; *De Banier*, 12-7-1946
97. Hoek, 225
98. Het woningbeleid zou jarenlange verlovings veroorzaken, en de noodmaatregel van het 'inwonen' allerlei ruzies, *Hoort de Roede*, II, 111, 112.
99. Een nota van het Centraal Planbureau uit 1946 betoogde dat o.a. het verlengen van de arbeidsduur op 'psychologische bezwaren' zou stuiten, P.W. Klein, 'Wegen naar economisch herstel', in: *B.M.G.N.* 96 (1981), nr. 2, 275.
100. Messing, 164
101. *De Banier*, 15-11-1951; Bij de eerste Kamerrrede van minister Zijlstra in 1952, de bepalende figuur op financieel gebied in de jaren daarna en een ARP-econoom van de nieuwe stempel - hij zegde een 'globaal' overheidsingrijpen in de economie toe - werd van SGP-zijde niet het woord gevoerd, *Handelingen Tweede Kamer*, 4-12-1952.
102. Puchinger, *Zijlstra*, 43
103. *De Banier*, 25-11-1948
104. *De Banier*, 29-9-1949, 21-9-1950, 1-3 en 12-4-1951
105. *De Banier*, 23-9-1954
106. Met Lieftinck was de SGP het eens in die zin, dat men begreep dat als de heffing niet door zou gaan, er inflatie zou volgen. Overigens vond men het een diep ingrijpen in het eigendomsrecht en was men bevreesd voor ontslagen in de te zeer aangepakte bedrijven. De SGP stemde voor een heffen over acht jaar in plaats van ineens, en stemde in met de amendementen die gericht waren op verlaging van de heffing, *De Banier*, 6-2 en 29-5-1947.
107. Bij een gelegenheid waar over dit onderwerp gestemd moest worden, de belastingontwerpen van 1950, stemde behalve de SGP ook de andere oppositiepartijen AR, VVD, KPN (Welter) en CPN tegen, *De Banier*, 16-11-1950; zie verder a.w., 16-8-1948, 2-11-1950
108. *De Banier*, 12-7-1951
109. *De Banier*, 3-1-1952
110. Wijmans, 212, 213, 246
111. *De Banier*, 26-8-1948, 29-9-1949 en 28-9-1950
112. *De Banier*, 12-4-1951, 31-1-1952
113. *De Banier*, 20-4-1952
114. Puchinger, *Zijlstra*, 44, 75
115. *De Banier*, 3-6 en 8-7-1954
116. Messing, 187; Puchinger, *Zijlstra*, 44, 47
117. Men wenste een 'behoorlijk' loon voor de arbeider, mits de financieel-economische toestand het toeliet en er geen prijsstijgingen door veroorzaakt werden, *De Banier*, 6-12-1956.
118. *De Saambinder*, 4-5-1950
119. Te Wisssekerke en Yerseke won de SGP van de CHU, te Grijskerke van ARP en CHU, verder van de CHU te Middelburg. Terugkeer van boerenstemmen: te Westkapelle, Biggekerke, Koudekerke, Sint-Laurens en Veere. Te Serooskerke deed zich het omgekeerde verschijnsel voor: leden van de Gereformeerde Gemeenten die er in '46 nog ARP gestemd hadden keerden nu terug naar de SGP (arbeiders?). In beide gevallen wordt het vervagen van de identificatie van de SGP (via Kodde) met het boeren-werkgeversbelang en de actie tegen christelijke vakorganisatie weerspiegeld, vgl. Zwemer, *Boerenstemmen*; Verlies aan de Middenstandspartij was er in Ouwkerk (oorspronkelijk liberale stemmen).

120. *De Banier*, 12-11-1951, *Hoort de Roede*, II, 186
121. *De Banier*, 29-11-1951 (vgl. Hoek, 218) en 12-2-1953
122. Een derde amendement-Zandt, het schrappen van handhaving van de kleine straathandel, werd eveneens slechts door de SGP gesteund, *De Banier*, 27-9 en 4-10-1951.
123. Het amendement van Zandt ter scheiding van de zondagen van de christelijke feestdagen (die niet de graad van heiliging van de zondagen vergden) werd geheel niet gesteund, evenmin een amendement dat het weghalen van de scheiding tussen de zondagochtend en -middag (dan was er méér toegestaan) beoogde. Het amendement over politieke bijeenkomsten was in feite ook gericht op het weghalen van die scheiding, maar werd verworpen. Overigens stemde de SGP als enige confessionele partij tegen het amendement-Krol dat de Hemelvaartsdag en Eerste Kerstdag met de zondagen gelijkstelde, *De Banier*, 5-2, 26-3 en 2-4-1953.
124. De door Zandt gevraagde terugkeer naar de legerplaatsen op maandagochtend werd niet toegestaan, *De Banier*, 27-11-1952.
125. *De Banier*, 21-9 en 23-11-1950, 1-2, 15-3, 17-5 en 23-8-1951, 16-4 en 5-11-1953; de motie van wantrouwen die het scherpst was (Oud) werd gesteund door ARP, SGP en VVD, de minder scherpe motie-Schouten bovendien door de CHU. Bij de wijziging van de Garantiewet t.b.v. KNIL-militairen stemden SGP en ARP tegen, *De Banier*, 15-3-1956.
126. *De Banier*, 12 en 19-6-1952; Zandt sneed in de Tweede Kamer op 28-11-1946 het onderwerp '1816' aan, zoals hij voor 1940 al meer gedaan had. In tegenstelling tot de CHU vond hij dat de op handen zijnde reorganisatie van de structuur van de N.H. Kerk aangevuld moest worden met erkenning van de fout uit 1816. De CHU vond dit laatste althans niet opportuun.
127. Zandt over de SGP: "Onder hare leden telt men hervormden, leden van de Geref. Kerken onderhoudende art. 31, leden der Geref.Gemeenten,..." Met name het als tweede in deze reeks noemen van de Vrijgemaakten (= art.31) duidt op de doelgroep van Zandts betoog, *De Banier*, 19-6-1952. Overigens was er in de SGP nooit op gespeculeerd dat (Vrijgemaakt-)Gereformeerden op de SGP zouden stemmen. Mededeling L.J.M. Hage, A. Maljaars, H. van Rossum.
128. Genemuiden, Veenendaal, Hedel, Heerde, Poederoyen, Kesteren, Ermelo en Dantumadeel. In Zeeland betrof de winst van de ARP Ouwkerk, Veere en Nisse en voor het eerst met zekerheid ook stemmen uit de Gereformeerde Kerken te Meliskerke.
129. In Katwijk, waar de voormalige rechts-confessionele Hervormde gemeente nu tot de Gereformeerde Bond hoorde en men onder invloed van de predikant ds W.C. Tukker SGP ging stemmen (mededeling H.G. Abma), en in Rijnsburg, Bleiswijk, Heerde, Borssele en Nisse.
130. Poortvliet, Sprang-Capelle en Stellendam.
131. Stemmen die in Drenthe in '48 op Van 't Foort uitgebracht waren, een aantal stemmen in Tietjerksteradeel en Zeeuws-Vlaanderen. Ook in Kodde's eigen dorp Zoutelande volgde men de tendens die de buurgemeenten in '48 al aangegeven hadden. Van een verlies aan de Middenstandspartij was sprake te 's Heer-Arendskerke en misschien te Stellendam en Sprang-Capelle; het verlies aan het GPV, dat er waarschijnlijk wel was, was plaatselijk niet duidelijk terug te vinden, vgl. *De Banier*, 3-7-1952.
132. Bosscher, 309, 335, 344, 357; Zandt vroeg zich af op de SGP door emigratie niet vele stemmen kwijtgeraakt was, verhoudingsgewijs mogelijk méér zelfs dan de ARP. Voor de ARP werden deze verliezen door Schouten berekend op 20.000, wat gelijk staat met een SGP-verlies door emigratie van meer dan 4.000 stemmen, *De Banier*, 3-7-1952; Bosscher, 358.
133. *De Banier*, 19-6-1952 (Verplanke's kritiek op de SGP was in het AR-blad 'Nederlandsche Gedachten' in '49 en '50 verschenen voor zij in 1953 gebundeld werd), 13- 11-1952 (regeringsdeelname), 20-11-1952 (kritiek scherper dan voorheen).
134. Bosscher, 335, 350, 382, 410
135. Bosscher, 360; *De Banier*, 25-3-1954
136. Verplanke, 3 (onwetendheid); verder besteedde hij veel aandacht aan de discrepantie tussen beginsel- en gemeenteprogram van de SGP, en zette hij kort de kwesties rond de 'bezwaarden' en Van Dijk uiteen; Van der Meiden, een van de leidende figuren in de Christelijke Gereformeerde Kerken meende dat het boekje te weinig aandacht had voor de verschillen in geloofsbeleving tussen de neo-gereformeerden van de ARP en 'vele anderen' die misschien SGP stemden, *Leer en Leven. Kerkblad Chr.Ger.Kerk Classis Haarlem*, 5-9-1953.
137. Verplanke, 82

138. *De Banier*, 22-8-1946 (bezoek Churchill), 6-4 en 7-12-1950; Ook werden aangehaald over de vermindering van het principiële gehalte van de ARP: D.P.D. Fabius ("reeds jaren geleden"), de Vrijgemaakt Geref. hoogleraar Holwerda (de ARP ontaard in een belangenpartij) en Elseviërs Weekblad, *De Banier*, 7-12-1950.
139. *De Banier*, 16-1 en 21-8-1947
140. Zandt noemde de 125 van de 1200 stemgerechtigden die tegen stemden "een nogal sterk verzet" en herinnerde aan het feit dat in de ARP de Bonders Severijn en Duymaer van Twist altijd tegen het passief vrouwenkiesrecht geweest waren, *De Banier*, 8-10 en 3-12-1953 en 3-6-1954.
141. *De Banier*, 6-5-1954; Verlies was er in Zeeland volgens Kodde door de verlokkingen van de PvdA maar ook door het conflict in de Gereformeerde Gemeenten. Goede uitslagen zoals die te Ouddorp, en bij de raadsverkiezingen van 1953 in Ermelo en Katwijk pasten helemaal in de algemene trend van toeloeien van stemmen van Bonders uit de ARP, *De Banier*, 4-6 en 11-6-1953, 29-4 en 6-5-1954.
142. Het heeft op hem 'een stempel gedrukt', aldus Kodde, *Notulen Statenkring Walcheren der SGP*, 5-12-1955.
143. *De Banier*, 3-1-1962 (Alg.Vergadering)
144. Kodde klaagde er over in *De Banier* van 24-5-1951 en 9-7-1953.
145. Hierbij speelde ook mee dat een rondvraag "de goede indruk" "min of meer te niet" kon doen, althans volgens de k.v.-en Alblasserdam, Hilversum en Nieuw-Lekkerland op de Algemene Vergadering van 1958. Deze afgevaardigden kwamen dus vooral omwille van de stemming of de geestelijke band met de mede-partijleden.
146. *Notulen van de ledenvergaderingen der Prov. Vereniging Zeeland der SGP*, 26-2-1955 en 21-12-1957
147. Mededelingen H.G. Abma.
148. vgl. Boot, 163 (vraag in 1959, antwoord in 1961).
149. Het was eens voorgevallen dat de niet-gekozene (van een dubbeltal) bij een stemming voor een nieuw HB-lid - nog wel een predikant - boos als partijlid bedankt had. Zandt en anderen wilden zo weinig mogelijk incidenten. Mededeling H.G. Abma.
150. Men stemde er over bij zitten en opstaan, wat de kans op aanneming bemoeilijkte. Den Haag wenste: 1. meer invloed van de k.v.-en op de opstelling van de groslijst voor de Kamerkandidaten (volgens het HB zou het resultaat eender en de gewenste procedure te omslachtig zijn) 2. dat de volgorde van de kandidaten in de Alg.Vergadering bepaald zou worden (volgens het HB was dat niet de plaats om over personen te praten) 3. slecht éénmalig adviseurschap van de door de Prov.Verenigingen aan te wijzen leden van de Vertrouwensvergadering (volgens het HB was dat een zaak van de Prov.Verenigingen), *De Banier*, 3-3-1955; In 1960 werd nog een voorstel van Hardinxveld-Giessendam verworpen om tegenkandidaten te stellen bij de verkiezing van hoofdbestuursleden, *De Banier*, 25-2-1960.
151. In de SGP werden Hervormde predikanten gewaardeerd naar gelang hun 'presentatie' en behalve Zandt had geen van hen ooit invloed op het partijleven. Mededelingen L.J.M. Hage; De omvang van Zandts gezag was nooit "in die mate zoals men ons nu wil doen geloven." Men maakte het hem soms "bar moeilijk", vooral door kritiek op zijn redacteurschap van 'De Banier', Abma in: *De Banier*, 13-3-1980.
152. Wellicht had het conflict rond ds Van Dijk enige afschrikwekkende werking gehad. Mededelingen H.G. Abma.
153. Hij kwam evenals zijn broer Chr. Jansen die hem in 1960 opvolgde uit de Rotterdamse SGP-kring rond de Kerstens.
154. Mededelingen H.G. Abma, H. van Rossum, A. Maljaars, L.J.M. Hage.
155. Mededelingen H.G. Abma.
156. Zij kwamen daar zo ongeveer in de plaats van de uitgebannen Van Dijk, de bejaarde A.J. Kersten en de in 'zwaardere' kringen wat verdachte mr.J. de Heer. Fokker was evenals de een tijdlang in de SGP participerende Haagse conservatief mr Roeters van Lennep uit de kennissenkring van Van Dis het partijleven ingebracht, Van Rossum was de zoon van een bekend SGP-er uit Flakkee. Mededeling H. van Rossum.
157. Mededelingen H.G. Abma. Dorsman vatte het zo samen dat de plicht het ambt van predikant te moeten afleggen hem in de weg stond, Valkenburg, *Wat wij geloven*, 19.

158. Mededelingen H. van Rossum; Kodde in: *Notulen van de Bestuursvergadering van de Statenkring Walcheren*, 7-10-1961
159. "Er schijnen bezwaren te zijn voor degene die nu eerst op de kandidatenlijst voorkomt. Die bezwaren komen van de Ned.Hervormden" (dus van Bonders), aldus Kodde, in: *Notulen Bestuursvergaderingen Statenkring Walcheren*, 18-3-1961; Deze vrees was eerder denkbeeldig dan reëel. Mededeling H. van Rossum.
160. *De Banier*, 3-1-1962 (Alg.Vergadering)
161. "Er is enige vrees voor de oppositie daar (...) er extreme elementen zijn.", *Notulen van de ledenvergaderingen van de Statenkring Walcheren*, 15-4-1961.
162. Mededeling H.G. Abma (inclusief citaat).
163. Ds W.L. Tukker en ds D. van der Ent Braat wezen hun verkiezing af. Verder zou ook ds G. Boer als HB-lid aangezocht zijn. Mededelingen H.G. Abma.
164. Deze uitspraak van Berghuis had natuurlijk ook een propagandistische achtergrond. Mededeling H.G. Abma.
165. Holdijk (red.), 77; Holdijk meent ook te kunnen stellen dat Zandt Abma als zijn opvolger gezien heeft, 78.
166. Bosmans, 302
167. Puchinger, *Zijlstra*, 75, 76, 293, Zijlstra spreekt van 'volle overbesteding' in 1956; Bosmans, 295.
168. Puchinger, *Zijlstra*, 59; Puchinger, *Tilanus*, 268
169. *De Banier*, 18 en 25-9-1952, 13-11-1952, 16-6-1955, 16-8-1956
170. vgl. *Hoort de Roede*, III, 37
171. Puchinger, *Zijlstra*, 44, 74, 91, 293, 294 (citaat); Messing, 160, 161
172. De SGP haalde nogal eens autoriteiten uit werkgeverskringen aan bij dergelijke waarschuwingen - dikwijls geciteerd uit tijdschriften. Hun standpunten zullen waarschijnlijk vaak (op directere wijze) bij de VVD terecht gekomen zijn.
173. *De Banier*, 8-11-1956, 7-3-1957
174. *De Banier*, 27-9-1956, 26-8-1957, 25-9-1958
175. *De Banier*, 11-7-1957
176. *De Banier*, 25-9-1958
177. *De Banier*, 7-7-1960
178. *De Banier*, 9 en 30-10-1958
179. *De Banier*, 13-11-1958 en 7-7-1960; Wat ontwikkelingshulp betreft meende men dat particulieren daar des te meer aan konden of zouden besteden wanneer zij minder belasting zouden hebben te betalen, *De Banier*, 14-11-1963.
180. *Woord en Wet*, 182, 184
181. *De Banier*, 190; *Handelingen Eerste Kamer*, 10-11-1959
182. "Daarbij bezat hij een heel bijzonder gevoel voor humor.", *Algemeen Handelsblad*, 19-9-1963.
183. "Hem [de bromfietser, JZ] ware een keuze te laten tussen rijden op het rijwielpad met verminderde snelheid of op de weg met grotere snelheid.", *De Banier*, 3-1-1958.
184. In de amendementen werd met name voor een juistere terminologie dan in het oorspronkelijke ontwerp zorg gedragen, *De Banier*, 9-11-1961.
185. *De Banier*, 29-3-1956
186. *De Banier*, 1-9-1960
187. *De Banier*, 19-8-1957; Regelmatig sprak Kodde op partijvergaderingen over die zaken die volgens hem niet meer tegen te houden waren en waar de SGP zich dus volgens hem op diende te bezinnen, mededeling A. Maljaars.
188. *De Banier*, 14-9-1961
189. vgl. *De Banier*, 16-10-1958
190. *De Banier*, 7-8-1958; Later stelde de SGP nog Kamervragen over het buitengewoon verlof van een aantal dienstplichtigen voor een bedevaart naar Lourdes, *De Banier*, 26-5-1960.
191. Het was sinds 1946 geleden dat de Kamer over het gezantschap sprak, zo verklaarde 'De Banier' het CHU-argument ongegrond, *De Banier*, 27-12-1956. Toen was het voorstel echter afgestemd.
192. Kikkert en Calmeyer van de CHU en Scheps van de PvdA. Volgens 'De Banier' hadden zij bij hun tegenstemmen waarschijnlijk de zelfde redenen als de SGP, hoewel zij dat niet uitten. Ook

- de CPN stemde tegen, *De Banier*, 23-5-1957.
193. vgl. *De Banier*, 21-10-1961, 15-2-1962; De "zeer scherpe anti-rooms-katholieke houding is duidelijk geweken bij de SGP, vooral na het aftreden [! JZ] van ds. Zandt.", Dölle, 165.
 194. *Notulen van de Provinciale Staten van Zeeland*, Tweede Gewone Zitting 1953, 362; *De Banier*, 6-1-1955; L. Becu, K. Cysouw en A.J. Snel, *Dagboek van een waterbouwer*, Middelburg, 1986, 63; Een jaar na de Ramp becommentarieerde *De Banier* van 25-3-1954 het derde interim-rapport van de Delta-Commissie als volgt: "Hierbij is het wel zeer te hopen, dat de commissie in deze wel terdege rekening zal houden met de Heere, Wiens almacht alle plannen in duigen kan doen vallen."
 195. mededeling R. van Ommeren; Kodde's pleidooi voor het onderzoek naar de mogelijkheid van een geperforeerde dam was evenmin omstreden in de Zeeuwse SGP, mededeling A. Maljaars.
 196. Mededelingen R. van Ommeren; Kodde pleitte weer / nog in 1963 voor een geperforeerde dam. Totale afsluiting met verlies van mossel- en oestercultuur achtte hij onverantwoord, *De Banier*, 21-2-1963; zie ook *De Banier*, 7 en 21-11-1957, 6-7-1961 en 21-6-1962.
 197. *De Banier*, 7-11-1957
 198. *De Banier*, 1-1-1959
 199. *De Banier*, 3-5-1962 en 10-1-1963
 200. Zij zouden in ieder geval niet tot het bewonen van een slechtere categorie huizen gedwongen mogen worden. De kwestie van overheidsbijdragen bij ongunstige kostenverhoudingen moest volgens Kodde geheel los van deze problematiek gezien worden: niet alleen bij huizen met lage huur, maar in al deze gevallen moest bijgesprongen worden, *De Banier*, 23-2-1961; verder 14-2-1960, 9-3-1961, 3-5-1962 en 10-1-1963.
 201. "directe onteigening van rente", 9-5, 13-6 en 20-6-1957.
 202. *De Banier*, 13-12-1956
 203. *De Banier*, 25-2, 22-9-1955 en 16-2-1956
 204. De mens is Gods beeld, en dat geldt òók voor het lichaam, aldus Van Dis, *De Banier*, 17-2-1955.
 205. Zandt had bij de Algemene Beschouwingen in 1955 de ministers van beide partijen uitgemaakt voor "ornamenten" van het kabinet, en werd daarop door Tilanus verweten zijn rede met het oog op de verkiezingen uitgesproken te hebben. Een vergelijkbare kwestie was er over Zandts uitspraken over de ARP- en CHU-kamerleden, *De Banier*, 13 en 26-10-1955; In *Trouw*, 12-5-1956 werd de SGP bekritiseerd.
 206. Door Kodde, *Notulen Provinciale Vereniging Zeeland*, 29-12-1955.
 207. Namelijk in Oostkapelle, Westkapelle (ook verlies aan ARP en VVD), Zoutelande (CHU en SGP verliezen aan PvdA, ARP en GPV), Terneuzen en Biervliet.
 208. Kodde, in *De Banier*, 31-5-1956
 209. *De Banier*, 21 en 28-6-1956
 210. Mededeling H. van Rossum, vgl. Zwemer, *Politiek op het eiland Tholen*.
 211. De Zeeuwse gemeenten waar eventueel buiten Tholen overloop van SGP naar PvdA plaats had waren slechts Terneuzen en Nisse. In beide gevallen is een overgang van SGP naar CHU, en van CHU naar PvdA niet uitgesloten, mededeling A. Maljaars. In 's Gravendeel en Nisse is overgang van SGP naar Nationale Oppositie Unie (resp. 0,9 en 2,4 %) niet uitgesloten.
 212. vgl. Zwemer, *Politiek op het eiland Tholen*.
 213. In een aantal Flakkeese gemeenten en in Arnhemuiden.
 214. De Zeeuwse Statenverkiezingen van 1958 zagen ook geen SGP-verlies meer aan de PvdA, wel was de winst uit PvdA-hoek te Arnhemuiden ook voor de Staten zichtbaar.
 215. "... de persoonlijke verhoudingen zijn in Zeeland altijd minder scherp geweest dan wel elders, en daarom is er misschien wel eens meer neiging om te gaan geloven dat de verschillen toch niet zo groot zijn.", *De Banier*, 1-10-1953; Het door Kodde met name genoemde verschil behelste de visie over 'de democratie', *Notulen Statenkring Walcheren*, 28-1-1956.
 216. "Evenmin als een plant, in een ander klimaat overgebracht, dadelijk gedijt en dus a.h.w. acclimatiseren moet, zo zal hier ook een omvorming nodig wezen, en die is niet zo maar bereikt.", *De Banier*, 8-10-1953.
 217. Van Spanning, II, 242, 245, 246
 218. Te Biggekerke, Ritthem en Sint-Laurens. In Biggekerke en Koudekerke won de SGP waarschijnlijk

- lijk door het niet terugkeren van de Middenstandspartij die alleen in 1952 meegedongen had.
219. Sint-Annaland, Sint-Maartensdijk, Nieuwland, eventueel Nisse.
 220. Sint-Annaland en Scherpenisse in 1954, en in Sint-Maartensdijk in 1958; vgl. Zwemer, *Politiek op het eiland Tholen*.
 221. Aanwijsbaar voor Zoutelande, Terneuzen, Axel en Hoek.
 222. *De Banier*, 19-7 en 6-9-1956; De verliezen die de SGP in Friesland leed konden wegens de lage percentages niet geanalyseerd worden. In Den Haag was met name onder Hervormden ontevredenheid met de benoeming van een rooms-katholieke burgemeester in 1958 reden geweest om (eenmalig) SGP te stemmen, *De Banier*, 13-6-1963.
 223. Mededeling A. Maljaars.
 224. *De Banier*, 21-6-1956; Bepaalde doelstellingen van de NOU herinnerden sterk aan die van de SGP, onder andere: vermindering belastingdruk, opheffing woningnood door snelle particuliere en goedkope bouw, gelijke sociale voorzieningen voor zelfstandigen, arbeiders en vergeten groepen, herstel van de Rep. der Zuid-Molukken, afschaffen van de 'schappen', beperking vestigingseisen middenstanders, Hoogstraten, 59-60.
 225. *De Banier*, 6 en 20-3-1958 en 22-1-1959; *Notulen Bestuursvergaderingen Prov. Veren. Zeeland*, 24-1-1959
 226. Met name in Rilland en Koudekerke, eventueel ook in Waarde en in 's Gravenpolder, terwijl voor beide laatste gemeenten geldt dat verlies aan de CHU niet uitgesloten kan worden. Het verlies in de rooms-katholieke delen van Zeeuws-Vlaanderen (kleine percentages) kon niet herleid worden (naar BP ?)
 227. *De Banier*, 16-9-1956, 26-3, 9-4 en 14-5-1959
 228. Kamerik, Kockengen en Leersum in Utrecht, Huizen, Goedereede, Vlist, Gouderak, Piershil en Wijk en Aalburg.
 229. Rijssen, Vriezeveen, Houten, Klaaswaal en Moordrecht.
 230. *De Banier*, 19-3-1959
 231. Een verlies van 5,0 % moest in Staphorst, van 3,6 % in Doornspijk, 3,8 % in Wijk en Aalburg en 4,2 % in Nieuwpoort genoteerd worden. In Ruwiel werd 4,1 % verloren aan de ARP en wellicht de VVD.
 232. In Tienhoven, Echteld, Urk, Wemeldinge, Vrouwenpolder, en Giessen in Noord-Brabant. Of de bescheiden winst te Moerkapelle, Middelharnis, Ritthem en Hagestein van ARP of CHU in deze categorie hoort is niet te zeggen. Waarschijnlijk betreft het hier 'randverkeer'.
 233. Ruwiel, Stoutenburg, Asperen, Groot-Ammers, Hei- en Boecop, Ottoland, Klaaswaal, Moordrecht, Houten en Zegveld. In de drie laatstgenoemde gemeenten was er ook verlies aan de VVD.
 234. *De Banier*, 12 en 19-3-1959
 235. In Nieuwland, Biggekerke, Sint-Laurens en Kortgene.
 236. Het niet-meedoen van de Boerenpartij aan de kamerverkiezingen van 1959 in Friesland, Brabant en Limburg leverde echter geen SGP-winst op in deze provincies.
 237. Verplanke, 19
 238. Verplanke noemt in dit verband de gemeenten Dantumadeel, Hoogeveen, Urk, Dribergen, en gedeeltelijk Harderwijk, Doornspijk en het Gooi (\pm 1950), a.w., 19.
 239. "Er zijn nog vele punten van overeenkomst tussen deze partijen. ARP en SGP hebben beide goede en ook verkeerde dingen.", *De Wakker*, aangehaald in *De Banier*, 28-5-1959; In 1954 viel het Chr.Gereformeerde jeugdblad de SGP aan op het indienen van kansloze lijsten, *De Banier*, 13-5-1954.
 240. Een "pure machtsdaad" van de CHU, aldus de journalist Hans in 'een Haags blad', aangehaald in: *De Banier*, 22-10-1959; "Zeer velen" zouden die mening delen, idem. Het commentaar van Hans dateerde overigens al uit 1934.
 241. In 1963 zag Beernink in het belang van het zojuist de Kamer binnengetroden GPV af van aandringen op daadwerkelijke uitvoering van zijn in 1962 aangenomen motie die vroeg om invoering van een kiesdrempel van anderhalf maal de kiesdeler, Van Spanning, II, 144; Wellicht wijst één en ander op een verschil van inzicht tussen Tilanus (CHU-leider tot 1963) en Beernink (vanaf 1963).
 242. *De Banier*, 31-1-1957 en 15-2-1962

243. *De Banier*, 23-6-1960
244. Het laatste noemde *De Banier* van 19-7-1962 een "zeer ontstellend feit".
245. De visie op de volksinvloed bleef volgens Kodde ook een verschilpunt van belang, *Notulen Ledenvergadering Statenkring Walcheren*, 28-1-1956.
246. *De Banier*, 1-11-1956
247. In een boekje van H.G. Leih, *De Banier*, 18-10-1962.
248. *De Banier*, 1-11-1962, 3-1-1963, 2 en 9-5-1963
249. *De Banier*, 5 en 12-9-1963
250. Namelijk in de bijzondere commissie uit de Tweede Kamer die in 1967 ingesteld werd i.v.m. de grondwetsherziening. Abma was er lid van voor de SGP, Verbrugh voor het GPV, mededelingen L.J.M. Hage.
251. Ook Duynstee (KVP) stemde tegen, *De Banier*, 1-1-1960.
252. *De Banier*, 4-6, 24-9 en 8-10-1959, 7-4, 13-10 en 29-12-1960, 12-10-1961
253. Messing, 165, 169; Bosmans, 302
254. *De Banier*, 23-7-1959; De grondbelasting was volgens de SGP verouderd en moest opgeheven worden, 31-3-1960.
255. Een motie ter bescherming van de veeboeren (tegen verhoging van de melkprijs) werd gesteund door CHU, VVD, ARP en SGP; *De Banier*, 6 en 20-11-1958.
256. *De Banier*, 17-12-1959
257. *De Banier*, 5-1-1961 en 14-6-1962; De SGP steunde in 1960 de motie-Mellema (CHU) die uitnodigde tot herziening van de garantieprijsen voor de boeren op de zandgronden.
258. In *de Banier* van 18-2-1960 verscheen wel een ingezonden stuk dat betoogde dat deze maatregel het wegzuigen van personeel bij iets nadeliger gesitueerde bedrijven tot gevolg had, met name bij de kleinere firma's. Daardoor zouden hogere lonen op den duur toch algemeen worden, en zou inflatie te verwachten zijn. Kodde wees er in *De Banier* van 29-3-1962 op dat de aanpassing van de lonen van het overheidspersoneel te traag verlopen was.
259. *De Banier*, 10-10-1963
260. *De Banier*, 1-12-1960, 25-5 en 8-6-1961
261. *De Banier*, 5-11-1959, 8-6 en 16-11-1961 en 22-11-1962; Dat er relatieve overbesteding was, zoals de SGP opmerkte, *De Banier*, 22-11-1962, werd door Zijlstra ontkend: de staatskas was gevuld, deviezen waren ruimschoots aanwezig, de gemeentefinanciën goed in orde, 'Rede AR-Convent 13-10-1962', aangehaald in: Puchinger, *Zijlstra*, 294.
262. *De Banier*, 5-11-1959
263. PSP, CPN en SGP stemden bij voorbeeld gezamenlijk tegen nieuw invoerrecht op minerale oliën en een slechts halve verlaging van de vennootschapsbelasting, *De Banier*, 16-11-1961; Samen met de VVD stemde de SGP tegen de nieuwe Prijzenwet, *De Banier*, 8-12-1960.
264. De omzetbelasting op diensten zou dan moeten vervallen, *De Banier*, 14-11-1963.
265. Fieret, *Zandt*, 64, 65, 102; In *De Waarheidsvriend*, 9-3-1961, schreef Aantjes: Zandts getuigenis werd niet gedragen door de "overtuiging dat het gesproken woord werkelijk iets zou doen." Hierbij wees hij echter ook op Zandts hoge leeftijd, die zijn optreden beïnvloed had; Buskes schreef in 'In de Waagschaal': "We hebben Ds. Zandt laten praten." Prof. Dr. J. Th. Bakker te Kampen sprak in het 'Gereformeerd Weekblad' van een "welwillend verdragen" van Zandt, aangehaald in *De Banier*, 4-5-1961.
266. *De Banier*, 19 en 26-4-1962; J.A. van Bennekom, 50-60
267. *De Banier*, 19-7-1962; J.A. van Bennekom, 58-60
268. Puchinger, *Zijlstra*, 110, 101, 104
269. *De Banier*, 7-4-1960, 19-10-1961, 11-1, 12-4, 27-9 en 11-10-1962
270. *Handelingen van de Tweede Kamer*, 13-3-1963
271. *De Banier*, 10-7-1958 en 26-11-1959
272. Van den Bergh, 260-267; *De Banier*, 6-12-1961
273. Doordat PvdA, CPN en VVD (die de wijziging te weinig vérgaand vond) ook tegenstemden, werd de wijziging in 1960 in eerste instantie verworpen. *De Banier*, 22-9-1960 en 21-9-1961.
274. *De Banier*, 2-5-1957 en 31-7-1958; Regelmatig wezen de SGP-kamerleden ook op de invloed van de media op de toename van de criminaliteit, *De Banier*, 30-11-1961 en 20-12-1962.

275. *De Banier*, 3-12-1959; In 1963 stelde Van Dis de betreffende minister de vraag of het medisch onderzoeken van personen door de Sociale Verzekeringsbank in het bijzijn van niet-medische functionarissen van die instelling in strijd was met de medische ethiek of niet, *De Banier*, 15-8-1963.
276. *De Banier*, 19-1-1961
277. *De Banier*, 5-4-1962 en 23-5-1963
278. *De Banier*, 18-4 en 23-5-1963; *Notulen Bestuursvergaderingen Provinciale Vereniging Zeeland*, 17-2-1962
279. In Zuid-Holland werkte eventueel de bevolkingsgroei in het nadeel van de SGP, en wellicht ook al opkomst van de BP. Migratie uit, resp, naar de gemeente zorgden in Wolphaartsdijk en Sint-Laurens in Zeeland voor winst resp. verlies voor de SGP. De winst van ARP en CHU werd gerealiseerd in Serooskerke, Ritthem, Wemeldinge, Veere en Poortvliet.
280. Slechts in Hilversum zou een klein verlies opgetreden zijn, *De Banier*, 20-6 en 11-7-1963.
281. Of er plaatselijke factoren werkzaam waren is niet onderzocht. Een minder duidelijk verlies van SGP aan BP was op te merken in de gemeente Waverveen/Vinkeveen.
282. Biggekerke, Stavenisse. A. Maljaars bevestigde desgevraagd dat deze motivatie hem niet ongegrond leek in de verkiezingen van 1959 en 1963. L.J.M. Hage vermoedde dat sommige SGP-ers die de VVD steunden, ook eventueel periodiek weer 'terugkwamen'. Te Stavenisse (en Krabbendijke) verloor overigens ook de PvdA.
283. Bij de winst in de kieskring Dokkum speelde eventueel mee dat de uit die streek afkomstige Abma nu op een verkiesbare plaats stond. In Staphorst kan het SGP-verzet tegen de ter plaatse omstreden grenswijziging meegespeeld hebben.
284. *De Banier*, 23-5-1963
285. Van Dis meende dat het daar eerst 'de tijd voor moest zijn.' Mededeling H.G. Abma.
286. *Brief van K.A. Gort te Gouda aan H. van Rossum, 11-11-1963*, in: collectie Van Rossum
287. Zandt, *Uiteenzetting van het Beginselprogramma*; De kiesvereniging Wilsom, die gevraagd had om een boekje met beknopte uiteenzettingen, kreeg van het HB ten antwoord dat men aan beknopte uitgaven niets zou hebben, *De Banier*, 17-5-1951.
288. Een initiatief van de Vereniging van Zuid-Holland. Het orgaan verkeerde in 1951 'in staat van oprichting', *Notulen van de Vereniging van Staatk.Geref.Overheids personen in Zeeland*, 30-9 en 2-6-1951.
289. Mededeling H. van Rossum.
290. *De Banier*, 29-12-1955 (Van Ravenswaaij); Mededeling A. Maljaars te Goes die destijds Kodde aanspoorde deze vraag te stellen; *De Banier*, 1-3-1962 (Alg.Verg.); *Notulen Ledenvergaderingen Prov. Veren. Zeeland*, 24-1-1959; Het verzoek betreffende de radio werd in 1964 herhaald door de Rotterdamse k.v. Banier X, *De Banier*, 25-2-1960, 5-3-1964.
291. Het belangrijkste redactielid, S. van Marion uit Rotterdam, ging meewerken aan 'De Vrije Boer'. Het blad was verschenen sinds mei 1937, Mulder *Het volk onder de Banier*, 47, 49.
292. Mededelingen H. van Rossum.
293. Mededeling H. van Rossum.
294. G. van de Berg in: Valkenburg, *SGP-ers over Brandpunten*, 8-9
295. Calvijn, Teellinck, Abr. van der Velden en "Het Calvinistisch beginsel in deszelfs wording" van ds D.J. Barth. In 1961 meldde men dat het moeite kostte deze boeken af te zetten, met name dat van ds Barth dat het laatst uitgegeven was, *De Banier*, 30-2-1961.
296. *De Banier*, 29-5-1958 en 19-5-1960; Zelfs aan de uitgave van het tweede deel van Zandts verklaring van het Beginselprogramma kwam men maar moeizaam toe. Het was toegezegd in 1957 en bij Zandts overlijden nog niet gereed, *De Banier*, 30-2-1961.
297. Mededelingen L.J.M. Hage.
298. jaar: 1960 1964 1965 1966 1967 1968 1969 1970
stud.veren.:	18				20		20	
tot leden:		521	466	478	525	563	614	563
abonn.'O.Kontakt':				1071	1221	1862	2034	
- bron: *Onderling Kontakt*
299. B. Plaisier, in: *Gereformeerden en het gesprek*, 123
300. 'Wapenveld' bevatte ook Van Ruleriaanse kritiek op de SGP; Van der Graaf schreef in: *Onderling*

- Kontakt*, maart, juni, september en december 1963, maart en september 1964, *Wapenveld*, diverse nrs. in 1966 en 1967.
301. Mededeling H.G. Abma, L.J.M. Hage.
 302. *Onderling Kontakt*, mei, oktober en december 1962
 303. *De Banier*, 3-3-1955; Ook Van Ravenswaaij meende "De partij moet grijpen naar de toekomst (...) Vooral de jeugd eist aller aandacht.", *De Banier*, 29-12-1955.
 304. Dorsman, in: *Onderling Kontakt*, december 1963; "Eén van de oorzaken die steeds weer wordt genoemd voor het slechte bezoek is dat de [kies]vereniging te weinig aantrekkingskracht zou hebben voor jongeren.", zo werd in Woerden de situatie in 1964 weergegeven, *Woerden*, 35.
 305. "Er was zelfs sprake van verhoogde politieke belangstelling." Onder andere R. Plomp en G. van Leyenhorst kwamen via de CHU in het CDA terecht. Mededelingen H. van Rossum.
 306. J. Pijl, in: Holdijk (red.), 50
 307. Mededeling A. Maljaars.
 308. Van Rossum zelf was niet bij de actie betrokken, maar werd slechts benaderd met de vraag of hij, wanneer hij gekozen werd, zijn benoeming als Kamerlid zou aannemen. Hij had bevestigend geantwoord; Mededelingen H. van Rossum, G.H. Abma, L.J.M. Hage.
 309. Zevende was ds C. Smits. Onder degenen die in de circulaire hun sympathie met de actie betuigden waren ook enige Hervormden.
 310. Mededelingen H. van Rossum, H.G. Abma, A. Maljaars. Waarschijnlijk was 'Gouda' met mr De Heer en Golverdingen de meest directe link tussen Landelijk Verband en comité. Van Rossums stellingname op kerkelijk gebied kenmerkte zich in ieder geval door een grote openheid naar de andere kerkgenootschappen toe, J.H. Velema, in: *De Wekker*, 24-5-1963.
 311. In 1946 was blijikbaar het wegvallen van Kersten oorzaak van een wat diffuse situatie. J. van Bochove en A.J. Kersten haalden nogal wat voorkeurstemmen in de drie grote steden, de kieskringen Leiden en Nijmegen, Zeeland en Utrecht. Wellicht aanvaardde men de Hervormde Zandt nog niet of wenste men vernieuwing.
 312. Dorsman: 1956, 1959 en 1963 - in 1967 alleen Amsterdam en Noord-Nederland; Van Dis: 1956 en 1959; In niet-traditionele SGP-regio's kwamen steeds veel voorkeurstemmen voor. Met name in Limburg, waar men in 1959 bij voorbeeld op Kodde stemde i.v.m. zijn pleidooi tegen gemeentelijke herindeling, maar ook Amsterdam, Drente en Noord-Brabant.
 313. "Toen ontwikkelde zich een brede en verwarrende discussie. Iemand riep: Kroetsjef houdt in het Kremlin ongetwijfeld rondvraag.", *Brief van K.A. Gort aan H. van Rossum*, 11-11-1963, in: collectie Van Rossum.
 314. Mededeling H.G. Abma.
 315. *De Banier*, 5-3 en 1-10-1964
 316. Ds E. du Marchie van Voorthuysen was gezien zijn ontwikkeling meer een aangewezen persoon om de Oud-Gereformeerden te vertegenwoordigen. Zijn recente overkomst uit de Chr. Gereformeerde Kerk stond dat wellicht in de weg. Mededelingen H.G. Abma; In Zeeland wenste H. Flikweert een afkeuring van de actie door de Provinciale Vereniging om de Oud-Geref. kiezers gerust te stellen. Iemand uit de omgeving van Mieras' geboorteplaats merkte vervolgens op dat hij "niet bekwam is voor dat werk.", *Notulen van de Bestuursvergaderingen van de Prov. Veren. Zeeland*, 8-2-1964.
 317. In de 181 openbare vergaderingen van de Tweede Kamer tussen september 1963 en juli 1966 was Van Dis vier maal absent, Abma negen maal en Mieras 75 maal, terwijl hij lang niet altijd de volledige vergadering bijwoonde, (*Naamloos*) *rapport over absenteïsme ds Mieras*, in: collectie Van Rossum.
 318. Door zijn vele bezigheden kon Van Dis Abma niet terzijde staan. Zijn raad was meer dan eens: kijk maar eens wat Kodde vorig jaar gezegd heeft. Mededelingen H.G. Abma.
 319. Het Hoofdbestuur antwoordde dat de Kamerleden steeds toelichting bij hun stukken kregen, *De Banier*, 5-3-1964; Eveneens in 1964 zond een groep kiesverenigingen een lange lijst met wijzigingsvoorstellen op het gebied van de partijorganisatie rond onder sympathiserende kiesverenigingen. Ze werden niet in het partijbestuur besproken. Mededeling H.G. Abma.
 320. De voorstellen kwamen van resp. Gouda en Middelburg, *De Banier*, 3-3-1966; Op de Algemene Vergadering van 1967 kwam nog ter sprake dat 'een' kiesvereniging actie gevoerd had door een tiental vragen c.q. voorstellen in de partij te laten circuleren. Het HB keurde dit af als onordelijk,

- De Banier*, 2-3-1967; De jongerengroep Walcheren kreeg de reglementen van de bestaande jongerengroep te Gouda. *Notulen van de Statenkring Walcheren*, 22-1, 12-3, 14-10-1964; De wens tot verjonging in bestuur en Statenfractie werd eenvoudig opgelost door het bedanken van een aantal ouderen, *Notulen van de Prov. Veren. Zeeland*, 8-2-1964, 13-2 en 31-7-1965; *Brief van G.A.A. Adelaar aan de leden van het bestuur der Prov. Veren. Zeeland*, geen datum, in: Archief van de Prov. Veren. Zeeland van de SGP.
321. *De Banier*, 23-3-1967
322. *Kerkblad Geref. Gemeente Rotterdam*, 24-2-1967; Mededelingen C.M. Uijl; In de dagbladen werd het artikel van Vergunst van "sensationele op- en tussenschriften" voorzien, waarop Vergunst in de kerkbode van 20-4-1967 zijn mening over de zeventig-jarigen zodanig preciseerde dat een verkeerde, al te radicale uitleg niet meer mogelijk was, *De Banier*, 11-5-1967.
323. *De Banier*, 8 en 22-12-1966, 20-4-1967 (Abma); *Brief van Van Dis aan het bestuur van de kiesvereniging Middelburg 13 mei 1967 (kopie)*, in: collectie Uijl.
324. Na het vertrek van Golverdingen uit Meliskerke (juist voor de verkiezingen van 1967) was er geen echte leidersfiguur in het Jeugdverband Walcheren. Men had er zich al geërgerd aan het feit dat tien van de twintig Kamerkandidaten predikant waren. Mededelingen C.M. Uijl.
325. *Brief L. Nieuwland aan het Hoofdbestuur der SGP*, 16-3-1967 (kopie aan C.M. Uijl), in: collectie Uijl.
326. Men wenste in Zwijndrecht contacten te leggen met het GPV en met de rechtervleugel van de ARP. Mededelingen C.M. Uijl.
327. *Brief van het akiecomité, 2 mei 1967*, in: collectie Uijl; Een instemmende reactie kwam er van onder anderen Golverdingen, mededeling C.M. Uijl.
328. Kole maakte daarin melding van een drukke uitwisseling van ingezonden stukken in provinciale kranten over dit onderwerp, *Trouw*, 29-4-1967; Om escalatie te voorkomen reageerde het partijbestuur niet op kritiek als die van Kole. Mededeling H.G. Abma; 'De Banier' sprak van "bijtende kritiek" en van "de kennelijke bedoeling (...) om de Kamerleden der SGP zo ongunstig mogelijk aan de kiezer voor te stellen, *De Banier*, 11-5-1967.
329. Mededelingen C.M. Uijl; *Brief Van den Brink aan Uijl*, 18-5-1967, *Brief Van den Brink aan Uijl*, 17-6-1967, *Brief Van den Brink aan Kole*, 17-6-1967 (kopie), in: collectie Uijl; Van den Brink had contact met ds A. Vergunst.
330. De Rijssense enquête nam de inleiding en de vragen van de Walcherse enquête over. Na juli werden nog formulieren verspreid onder leden van de (Oud-) Gereformeerde Gemeenten; Mededelingen C.M. Uijl; *Brief Jongerenvereniging Rijssen*, 3-8-1967 (kopie), *Brief kiesvereniging Rijssen aan kiesveren., Statenkringen en Prov. Veren. Overijssel, september 1967 (kopie)*, in: collectie Uijl.
331. *De Banier*, 20-4 en 8-6-1967
332. *Brief Van Dis aan het bestuur van de kiesvereniging Middelburg*, 13-5-1967 (kopie), in: collectie Uijl
333. Mededelingen C.M. Uijl; Walcheren bracht door de enquête 175 nieuwe abonnees binnen; Het totaal steeg van 1071 in 1966 tot 1221 in 1967 en 2034 in 1969.
334. In de bijgeschreven commentaren op de enquêteformulieren werd ook vrij vaak de generatiekloof genoemd, *Rapport Walcheren*, 8-20.
335. N.a.v. voorstellen van Domburg (op Walcheren) en Vlaardingen om jonge kandidaten voor het partijbestuur te nemen verwees het Hoofdbestuur naar de verkiezing van R. van Ommeren en Golverdingen tijdens die zelfde vergadering, *De Banier*, 16-5-1968; *Notulen Statenkring Walcheren*, 4-10-1967; *Verslag Commissie-Uijl aan kiesvereniging Middelburg, december 1967*, in: collectie Uijl.
336. Het bestuur van de Statenkring onderschreef in haar brief 'tenvolle' de conclusies uit het rapport. *Notulen Bestuursvergaderingen van de Statenkring Walcheren*, 4 en 29-1-1968; *Brief Statenkring Walcheren aan Hoofdbestuur SGP*, 29-1-1968 (kopie), in: collectie Uijl.
337. Mededelingen H.G. Abma, H. van Rossum, L.J.M.Hage, A. Maljaars.
338. De bespreking "droeg een prettig en instructief karakter", *Notulen Statenkring Walcheren*, 9-9 en 23-11-1968; Mededelingen C.M. Uijl, L.A. Kodde.
339. De Provinciale Verenigingen Gelderland en Zuid-Holland (met Vlasblom) weigerden adressen te verstrekken, Zeeland en Utrecht gaven ze af. Ook bij 'Onderling Kontakt' waren de adressen van de kiesverenigingen niet bekend - ze kregen ze van Uijl. De verspreiding werd gefinancierd uit de donateurgelden die gevraagd waren aan de deelnemers van de enquête. Uiteindelijk

- resultaat van het initiatief was het verschijnen van een ledenboekje. Mededelingen C.M. Uijl.
340. Toen de behoudende kiesveren. Arnemuiden naar voren bracht dat het rapport aan de beginselen van de SGP afbreuk deed, werd daar fel op gereageerd door de voorzitter van de Statenkring, J. de Visser. Hij wees er op dat de conclusies van het rapport voor rekening van de kiezers kwamen, niet van het comité, *Notulen Statenkring Walcheren*, 23-11-1968; Mededelingen C.M. Uijl.
 341. *Elseviers Weekblad*, 20-4-1963
 342. Mededelingen H.G. Abma; vgl. Puchinger, *Zijlstra*, 139
 343. Abma, *Tot welzijn van heel het volk. Rede i.g.v. de Alg.Vergadering der SGP te Utrecht op 21-2-1962*, Utrecht, 1962, 9; Dölle, 167, spreekt van 'een zekere zuigkracht' van de SGP op de ARP vanwege haar 'theocratische attitude'; vgl. Bruins Slot, 159-163 over het gewenningsproces van de ARP-achterban t.a.v. de positieve opstelling tegenover de EEG.
 344. *De Banier*, 5-11-1964, 2-9-1965 en 30-3-1967
 345. Dat Van Dis meende dat vooral 'de lagere inkomens en de middengroepen' door de progressie van de belastingschalen werden getroffen, zal waarschijnlijk zijn weezin tegen de hoogte van de belastingen uitgedrukt hebben, *De Banier*, 8-8-1963; Bosmans, 305.
 346. Messing, 161; *De Banier*, 15-10 (Alva) en 19-11-1964
 347. *De Banier*, 20-5-1965, 2-6 en 21-7-1966, 16-2-1967
 348. In 1968 werd het minimum-loon aan een gemengde index (loon/prijsstijgingen) gekoppeld, terwijl o.a. SGP en CNV pleitten voor een loon-index, die in 1970 inderdaad werd ingevoerd, *De Banier*, 12-9-1968 en 20-8-1970.
 349. De SGP stemde ondanks de nadelen voor de middenstand voor de invoering van de BTW in het belang van de export, *De Banier*, 23-11-1967 (luxe-goederen), 13-6-1968 (BTW).
 350. *De Banier*, 1-4-1965 (sectoren, EEG), 14-6-1966 (melk), 30-5-1968 (cult.techn.werken); Mededeling H. van Rossum (EEG).
 351. "In onze omstandigheden en in onze tijd zou men dit kunnen vertalen met 'maar Minister De Block is over de schatten der olie.'", *De Banier*, 8-7-1965 en 8-6-1967
 352. De SGP was niet tegen meerjarenplannen, *De Banier*, 21-9 en 26-10-1967.
 353. Ook wat betreft het 'Leerlingwezen' bracht de SGP in de Kamer naar voren dat er te veel van 'regeling vooraf' sprake was, *De Banier*, 24-3-1966, 12-10-1967, 24-10-1968.
 354. *De Banier*, 13-1-1966 (openbaar vervoer), 6-10-1966 (volksgezondheid), en 30-10-1969 (jeugdbeleid).
 355. *De Banier*, 1-10-1964 en 21-5-1970
 356. Bij de motie-lijkverbranding in 1965 die de regering uitnodigde om met een wetsontwerp te komen had ook de Boerenpartij nog tegengestemd, *De Banier*, 2-12-1965 en 22-6-1968; In de partijrede van 1966 wijdde Abma maar liefst anderhalve bladzijde aan dit onderwerp.
 357. *De Banier*, 7-4-1966, 25-4-1968, 10-4-1969; Abma merkte over de normen voor subsidie op, dat het gezin een terrein is waar de overheid niet in de verantwoordelijkheden van haar onderdanen mag treden, *De Banier*, 28-12-1967.
 358. Mieras wenste in 1965 bij voorbeeld de posten voor dans, sport, opera en toneel te schrappen, *De Banier*, 11-2-1965 en 2-2-1967.
 359. Bovendien confronteerde ook het Eerste Kamerlid voor de CHU, Beerenkamp, de regering wat betreft de aard van de door haar gesteunde literatuur met haar eigen regeringsverklaring. Overigens verweet de SGP hem en Algra dat zij nooit aandrongen op een verbod op zedenkwetsende lectuur, zoals zij zelf wel wenste, *De Banier*, 1-9-1966, 10-10-1963, 16-7-1964 en 26-5-1966.
 360. Het betrof een televisie-uitzending met 'naakt', *De Banier*, 10-11-1966, 30-11-1967 en 11-4-1968; Mededelingen H.G. Abma.
 361. Later sprak Van Dis uit dat het kabinet op een zaak die slechts 'ontspanning' aanging beter niet had kunnen vallen, *De Banier*, 11-3 en 6-5-1965; Na de VARA-uitzending van 'Zo is het ook nog eens een keer' van 4-1-1964 protesteerden de regeringsfracties, *De Banier*, 7-11-1963, 9 en 23-1-1964, 10-4-1969.
 362. Bij die gelegenheid steunden SGP en BP een VVD-motie die een 'toestand van verhoogde waakzaamheid' wilde laten afkondigen, *De Banier*, 23-6-1966.
 363. *De Banier*, 12-1 en 17-8-1967

364. Abma, *Macht van God*, 3, 4; *De Banier*, 21-11-1963 en 6-2-1969
365. *De Banier*, 21-8 en 13-11-1969, 19-11-1970
366. Abma, *Tot welzijn van heel het volk. Rede t.g.v. de Alg.vergadering der SGP te Utrecht op 21-2-1962*, Utrecht, 1962, 13, 14
367. Oudenaarden, 5-7; Voor zijn betoog gebruikte Kuijt 'Die Physiker' van Dürrenmatt, *De Banier*, 17 en 24-8-1967.
368. "...te meer omdat zij als eerdere deelnemers aan het arbeidsproces aanzienlijk mee moeten opbrengen.", *De Banier*, 27-2-1969; Abma wijdde in *De Banier* van 2-7-1970 een hoofdartikel aan de negatieve gevolgen van de technocratie.
369. *De Banier*, 24-7-1969
370. Abma, *Stelt geen perken. Rede t.g.v. de Alg.Vergadering der SGP te Utrecht op donderdag 24-2-1966*, Utrecht, 1966, 9, 10; Abma, *Brood en Zaad. Rede t.g.v. de Alg.Vergadering der SGP te Utrecht op dinsdag 21-2-1967*, Utrecht, 1967, 9; "Een oudere generatie heeft zich met huid en haar verkocht aan consumptie-welvaart en aan verslaving aan wat communicatiemiddelen aan genot en genoegens opdissen" sprak Abma in de Kamer n.a.v. een verzoek om een onderzoek naar de schadelijkheid van drugs, *De Banier*, 6-8-1970.
371. Abma, 't *Ruim Genot der wereld. Rede t.g.v. de Alg.Vergadering der SGP op dinsdag 23-2-1965*, Utrecht, 1965, 12 (citaat); Abma, *Macht van God*, 19
372. Abma, *Macht van God*, 9, 16
373. Abma, *Macht van God*, 23
374. Abma, *Macht van God*, 12 (citaat), 23
375. Abma, *Tot welzijn van heel het volk* (zie noot 366), 9; "In mijn denken zijn geen veranderingen opgetreden, althans niet dat ik zelf gemerkt heb.", Mededeling H.G. Abma.
376. *De Banier*, 20-3 en 3-4-1969, 5-2, 28-5 en 15-10-1970 (citaat)
377. Abma, partijrede 1977, aangehaald in: Holdijk (red.), 69
378. De beschouwing van Abma over de overheidspersonen: "zij zijn Gods liturgen, gezonden tot bescherming van goeden en vromen, en tot bestraffing van bozen en goddelozen" en andere beschouwingen op de blz.23-28 van *Macht van God*, herinneren aan Van Ruler, evenals zijn nadruk op het dienende karakter van de christen-politicus en zijn kenschetsing van het geloofsleven als 'vrolijk en onbekommerd', *Tien woorden ethiek*, 146; Er waren geen rechtstreekse invloeden van Van Ruler in de SGP. Van Ruler moet zijn leerlingen eens gezegd hebben dat hij zelf SGP stemde, maar het is onbekend bij welke verkiezingen dat was. Mededelingen H.G. Abma; Van Ruleriaans is Holdijks uitspraak "er bestaat niets puurs en absoluut christelijks en het christelijke gaat niet buiten de schepping om.", Holdijk, 29.
379. Holdijk vertoonde ook veel meer Hoedemakerianisme dan Abma, niet zozeer op het aan Van Ruler tegengestelde punt van het niet-opleggen van het Christendom, maar in zijn kritische kanttekeningen bij het principe van de christelijke partij, Holdijk, 23, 24; Holdijk verdedigde echter de tweehed van kerk en staat, a.w., 149; Abma, 'De wet in het politieke leven', in: *Wapenveld*, 1966, 205-207; Abma, *Tien woorden ethiek*, 26-29.
380. Juist in deze jaren speelde de strijd tussen degenen die het Ned.Bijbelgenootschap (met haar nieuwe vertaling) wensten te blijven steunen en de rechterflank van de bev.gereformeerden die de 'Veren.tot Behoud van de Statenvertaling' oprichtten (zie hoofdstuk 3 en 4).
381. *De Banier*, 1-10-1970; De kanttekening behoorde bij Mattheüs 19 vers 8. De cursivering in het citaat is uit de oorspronkelijke tekst.
382. *De Banier*, 18-2-1965; Bezorgdheid ten aanzien van 'het leven' in het algemeen bleek ook uit Van Dis' Kamervragen over het afslachten van zeehonden in Canada en Van Rossums suggestie voor een verbod op sportvissen met levend aas, *De Banier*, 26-1-1967 en 21-3-1968.
383. *De Banier*, 7-4 (citaat) en 6-10-1966
384. Van Rossum was de eerste en spreker en sprak ook het langst, *De Banier*, 6-8-1970; Mededeling H. van Rossum.
385. *De Banier*, 25-5-1967, 23-5-1968 en 4-6-1970
386. *De Banier*, 1-4-1965, 16-4-1970
387. Van der Haar was niet op de hoogte van het verwijderen van de oude naam. Tijdens de rustig verlopen vergadering suggereerde hij wel om als nieuwe naam 'Juliana van Stolberg' te nemen.

- Ook de leden van de schoolvereniging bleken later in meerderheid daar voor te zijn, *De Banier*, 13 en 20-2-1964, *Provinciale Zeeuwse Courant*, 8-2-1964; *De Eendrachtbode*, 31-7-1965.
388. Slechts het feit dat de fractievoorzitters van de kleine partijen niet bij het betreffende overleg met het kern-kabinet betrokken werden, keurde Van Dis af, *De Banier*, 6-2, 20-2, 23-4 en 3-9-1964; Partijvoorzitter Abma wenste Irene en Karel Hugo alle geluk toe, maar een radicaler figuur als Roeters van Lennep kon zich daar niet achter stellen, *Notulen Bestuursvergaderingen Statenkring Walcheren*, 21-10-1965.
389. *De Banier*, 9-4-1964.
390. De betreffende zwembaden waren eigendom van stichtingen, die in haar notariële stichtingsacten op aandringen van de gemeenteraad de bepaling over zondagssluiting hadden opgenomen, *De Banier*, 28-8-1969, 18-6, 13-8, 3-9 en 8-10-1970.
391. Oudenaarden, 45; *De Banier*, 30-1 en 17-4 (citaat) -1969 en 16-4-1970
392. In 1966 werd in een televisie-programma bij voorbeeld een link gelegd naar een veronderstelde Duits-gezindheid van Van Dis in de bezettingstijd. Dit berustte geheel op onwaarheid, *De Banier*, 14-4-1966.
393. De SGP, het GPV en de groep-Kronenburg (ex-BP) stemden ook tegen het uitvoerverbod naar Rhodesië, *De Banier*, 22-5-1966; Voor Zuid-Afrika bestond in de jaren zestig veel minder belangstelling dan later. Mededelingen H. van Rossum, L.J.M. Hage, *De Banier*, 12 en 19-9-1963, 2-4-1964, 17-6 en 1-7-1965; In 1965 leefde bij een kleine minderheid in de partij ook kritiek op het apartheidsbeleid. Op de Alg.Verg. van 1964 werd een voorstel van de k.v. Velsen verworpen om in het beginselprogramma een paragraaf over het apartheidsbeleid op te nemen. Ook in Wijk en Aalburg leefden vragen, *De Banier*, 4-3-1965.
394. *De Banier*, 11-10-1962, 16-1-1964, 15-10-1964, 13-7-1967, 18-1-1968, 20-3-1969, 23-4-1970; Mededelingen H. van Rossum.
395. "Wij moeten bedenken, dat alleen God de oorlogen kan doen ophouden", Abma in: *De Banier*, 25-6-1964; Had men, zo vroeg Abma zich af, wel de ogen open voor het alternatief voor een atoomoorlog: overheersing door een vijand kon 'een onvoorstelbare aanslag op het zieleleven' betekenen, *De Banier*, 30-7-1970, 21-10-1965, 27-7-1967, 8-2-1968. De SGP stond achter het regeringsbeleid inzake Vietnam, *De Banier*, 17-10-1968.
396. In *De Banier* van 2-2-1967 werd gesteld dat het behoud van de drie zetels van dat moment al mooi zou zijn.
397. Waar de SGP een verbod wilde op openbare vergaderingen en uitzendingen van de NVSH, wilde het GPV slechts subsidie weigeren, en waar het GPV nudistenkampen wilde toestaan in besloten terreinen, wilde de SGP ook deze verboden zien, *De Banier*, 12-8-1965, 9-2-1967, 28-3-1968 (NVSH) en 24-10-1968 (kampen). Volgens Abma in 1971 hingen de verschillen met het GPV bijna alle samen met de interpretatie van art. 36, Valkenburg, *Wat wij geloven*, 10; De relatie tussen het GPV en het Nat.Evang. Verbond was moeizaam omdat het GPV-lidmaatschap kerkgebonden was. De Christen-Democratische Unie, een behoudende partij onder aanvoering van een ex-ARP'er, haalde net niet de kiesdeler. Deze partij slokte waarschijnlijk stemmen op die anders de SGP ten goede zouden zijn gekomen.
398. In Katwijk en Tienhoven van de CHU en in Leerbroek van de ARP.
399. Dantumadeel, Kampen, IJsselmuiden, Urk, Opperdoes en Sprang-Capelle.
400. Mededeling H. van Rossum, die in verband met deze problematiek onder andere Zegveld in West-Utrecht noemde.
401. *Notulen Ledenvergadering Prov. Veren. Zeeland*, 13-2-1965; *De Eendrachtbode*, 12-3-1970; Leffertstra was lid van de Geref.Gem. van Oudemirdum, Frens van die te Nunspeet. Leffertstra werd als Kamerlid al in 1968 opgevolgd door W.M. Harselaar. De leider van de BP-afsplittings lijst-Voogd was een Geref.Bonder. Antheunsisse stond op de BP-lijst voor de Zeeuwse Staten.
402. Ook het verlies in Renswoude en Brakel in 1963 (Geref.Gemeenten in Nederland) wijst daar op; Nooij, 199-203 (citaat van p.202).
403. In Overijssel leverde de kandidatuur van ene Koekoek uit Almelo op 12e plaats van de SGP-lijst de partij per abuis 500 voorkeurstemmen op, *Onderling Kontakt*, juni 1966.
404. Mededelingen H.G. Abma.
405. Abma, in: Valkenburg, *Waar het om gaat*, 12; *De Banier*, 22-8-1968, 4-9-1969, 23-4-1970; Abma, *Vernieuwing. Rede t.g.v. de Alg.Vergadering der SGP te Utrecht op zaterdag 22-2-1969*, Utrecht,

- 1969, 12-13
406. Valkenburg, *SGP-ers*, 87; Schakel, in: Holdijk, 58; In verkiezingstijd werd Schakel door de AR-leiding echter steeds gevraagd artikelen tegen de SGP te schrijven. Mededeling D.Th. Kuiper.
 407. Verbrugh was door de regering aangewezen. Abma zat met GPV-er Jongeling in de betreffende commissie uit de Tweede Kamer, *De Banier*, 31-8-1967.
 408. 'Om mee te regeren moet men eerst geleerd hebben te gehoorzamen', *De Banier*, 15-5, 5-6 (Maagdenhuis) en 27-11-1969 (bestuurshervorming).
 409. *De Banier*, 10-9-1970
 410. *De Banier*, 27-4 en 28-9-1967
 411. *De Banier*, 23-10-1969 (troonrede), 19-5-1966 en 23-5-1968 (proeve Grondwet).
 412. *De Banier*, 15-5, 2 en 9-10-1969 (Van Dis), 18-12-1969 (verstrengeling) en 11-4-1968 (rentmeesterschap).
 413. "Inperking van het benoemingsrecht van de Kroon is (...) reeds een inperken van de prerogatieven van de vorst.", *De Banier*, 16-7-1970, 7-3-1968 (invloed gemeente), 22-5-1969 (medezeggenschap).
 414. Mededeling H. van Rossum; De fractie kreeg wel een secretaresse toegevoegd in september 1968.
 415. Mulder, Het volk onder de Banier, 90-92
 416. *Notulen Bestuursvergaderingen Prov. Veren. Zeeland*, 21-12-1957, 24-11-1959 en 23-4-1960; *Noulen Bestuursvergaderingen Statenkring Hulst*, 26-12-1953, 10-4-1954, 16-11-1957 en 18-3-1960; Mededelingen W. Koliijn.
 417. Mededeling H.G. Abma.
 418. Mededelingen H.G. Abma.
 419. *Wapenveld*, 1966, 191, 193
 420. Op vergaderingen werd SGP-burgemeester G. v.d.Berg regelmatig gevraagd of Abma en Van Dis de vergelijking met Kersten en Van Dis konden doorstaan, waarmee feitelijk bedoeld werd "aan (te) tonen dat het vroeger veel beter was, dat men principiëler was.", *Onderling Kontakt*, 14 (1973), nr. 3, 3; Mededelingen L.J.M. Hage, A. Maljaars; E. de Groot verklaarde dat zijn groep al sinds het wegvallen van Zandt 'verontrust' was, *Verslag vergad. van bezwaarden*, 30-8-1969.
 421. Voor die wijziging waren technische redenen, maar er was ook aandrang van jongere SGP-ers geweest. 'De Banier' had 40 jaar een eendere opmaak gehad, Mededelingen H.G. Abma, A. Maljaars.
 422. Een aantal studieverenigingen was niet aangesloten bij het Landelijk Verband, terwijl andere de jaarvergaderingen niet (meer) bezochten. In de loop van het grote conflict in de partij, in maart 1969, besloot het Landelijk Verband - op voorstel van Walcheren - in zijn statuten een bepaling op te nemen waarin het contact tussen het Verband en de partij-organisatie officieel geregeld zou worden; *Onderling Kontakt*, maart 1969.
 423. *Brief J. Jans aan H. van Rossum*, 24-3-1969, in: collectie Van Rossum (Overijssel); *Kort Verslag vergadering Bezwaarden*, 22-3-1969
 424. *De Banier*, 6-3-1969
 425. *Kort Verslag vergadering Bezwaarden*, 22-3-1969; Abma zou met de bezwaren tegen de cumulatie van functies ingestemd hebben. Het schrijven van Loenen, Breukelen en Vinkeveen werd echter niet op de Algemene Vergadering behandeld.
 426. *Trouw*, 22-2-1969
 427. E. de Groot (niet op de lijst van Staten-kandidaten in 1962) en W. Nagtegaal uit Breukelen (10e in 1962) waren op de kandidatenlijst voor de Utrechtse Statenverkiezingen van 1966 opgeschoven naar een derde en vierde positie. In Gelderland had het (de Veluwe met zijn merendeel van de Gelderse SGP vertegenwoordigende) Statenlid Doeleman in 1962 zijn plaats moeten afstaan aan Van Dulst.
 428. *Brief Hoofdbestuur aan Comité van bezwaarden*, 12-9-1969, in: collectie Van Rossum; *Kort Verslag Verg. van Bezwaarden* 22-3-1969; Mededeling J. den Hollander.
 429. De Groot was lid van de Geref. Gemeenten in Nederland; *Kort Verslag van de Landelijke Vergad. van Bezwaarden*, 22-3-1969
 430. zie noot 429
 431. *Kort Verslag van de Verg. van Bezwaarden*, 22-3-1969; *Noulen van de Statenkring Walcheren*, 15-2-1969.
 432. als vorige noot; *Brief van J. Jans aan H. van Rossum*, 24-3-1969, in: coll. Van Rossum

433. zie vorige noten
434. *Verslag van de verg. van bezwaarden, 30-8-1969; Brief Hoofdbestuur aan het Comité van bezwaarden, 12-9-1969*, in: collectie Van Rossum
435. zie noot 434
436. "Wij zijn individuele bezwaarden" repliceerde De Groot, "en spreken ook als zodanig met het Hoofdbestuur."
437. *Verslag van de verg. van bezwaarden, 30-8-1969*; De vergadering telde zo'n 250 bezoekers.
438. *De Banier*, 11-9-1969
439. *Brief Hoofdbestuur aan Comité van bezwaarden, 12-9-1969*, in: coll. Van Rossum
440. *De Banier*, 6-3-1969 en 26-2-1970; Mededeling H. van Rossum; De nieuwe methode sloot de opstelling van een advieslijst door het Hoofdbestuur in als tussenfase. "Twee jaar geleden heeft het Hoofdbestuur reeds in uitzicht gesteld met voorstellen te zullen komen", aldus Abma in: *De Banier*, 5-2-1970.
441. Voortaan schreven de Statuten voor dat een Provinciale Vereniging slechts over haar (beide) afgevaardigden naar de Vertrouwensvergadering tegelijk zou stemmen. Bij stemming over ieder afzonderlijk was er de kans dat beide de zelfde richting toegegaan zouden zijn. Mededeling H.G. Abma; *De Banier*, 8-1 en 26-2-1970.
442. *De Banier*, 26-2-1970
443. Valkenburg, *SGP-ers over Brandpunten*, 192, 193; *De Banier*, 23-4-1970
444. *De Banier*, 19-6-1969
445. Valkenburg, *SGP-ers over Brandpunten*, 110, 118
446. Valkenburg, *SGP-ers over brandpunten*, 50, 110, 113, 118
447. Dorsman verklaarde in 1974 een Kamerlidmaatschap nu wel te ambiëren, namelijk om getuigend te kunnen optreden, Valkenburg, *SGP-ers over brandpunten*, 17-21, 111, 118, 192, 193; *Onderling Kontakt*, 14 (1973) nr 3, 29.
448. Mededelingen H.G. Abma; C.S.L. Janse, 257.
449. *In het Spoor*, 11 (1987), nr 1, 2-6; Mededeling J. Mulder; C.S.L. Janse, 256, 257
450. Mededelingen L.J.M. Hage.
451. Mededeling J. van der Graaf. Holdijk was door de partij de vierde plaats toebedeeld.
452. Voor de SGP/GPV/RPF-combinatie zetelt de SGP-er Ir L. van der Waal in het Europees Parlement, *De Saambinder*, 5-7-1984.
453. vgl. Zwemer, *The humble and God-fearing*, 9
454. vgl. J.T. van den Berg, in: *Koers*, 7-8-1987
455. Deze kwestie was vanouds in het midden gelaten en algemeen was bekend dat er in de SGP verschillend over werd gedacht, R. van Ommeren, in: *Reformatorisch Dagblad*, 16-2-1989.
456. *Reformatorisch Dagblad*, 13-11-1989
457. D. Gorter te Montfoort, in: *Ons Contact*, 1981, nr 2; Mededelingen C.M. Uijl en H.G. Abma.
458. *Televisie-uitzending 'Het Capitool'*, 14-11-1984
459. Stap, 104; Abma, in: Valkenburg, *Waar het om gaat*, 9; D.A. Roozmond, in: Holdijk (red.), 66
460. Fieret, *De SGP*, 273; vgl. par. 6.3 in dit boek.
461. Dölle, 178, meent dat Zandts uitleg van het beginselprogram 'moeite' vertoont met de spanning tussen volks-medewerking aan, en goddelijke oorsprong van de regering.
462. Dölle, 179, 183 (Abma: 'gematigd democratisch'); L.M.P. Scholten, in: *Terdege*, 26-11-1986; Abma, in: *Tien woorden ethiek*, 114; Abma, in: Valkenburg, *Waar het om gaat*, 8; Abma, in: *Macht van God*, 36; Abma, in: *De Saambinder*, 2-7-1970 (theocratie kan langs democratische weg uitgeoefend worden).
463. zie noot 458.
464. Dölle, 169; Fieret, *De SGP*, 276; Stap, 104
465. Dölle, 181 (citaat), 182; vgl. J.T. van den Berg, in *Koers*, 7-8-1987, die ontkent dat de SGP milder is geworden op het gebied van de theocratie.
466. Fieret, *De SGP*, 99, 105, 276
467. Middendorp, 27
468. Fieret, *De SGP*, 78